

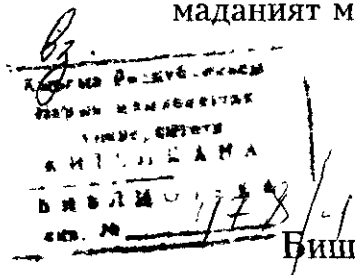
ЭЛ АРАЛЫК «МЭЭРИМ» КАЙРЫМДУУЛУК
ФОНДУСУ

Советбек Байгазиев

МАНАСТААНУУ

Эл аралык «Мээрим» фондусунун «Манас мектебинин»
окуучулары, орто мектептердин окуучулары жана
жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу
куралы

Кыргыз Республикасынын билим, илим жана
маданият министирлиги бекиткен

Бишкек- 2000-жыл

ББК 82.3 (2 Ки)

Б-18

БАЙГАЗИЕВ СОВЕТБЕК

Б-18 Манастаануу (Эл аралык "Мээрим"
кайрымдуулук фондусу. - Б.: 2000. - ...б.)
ISBN 9967 - 20 - 315 - 3

Колунуздагдагы китепте «Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунда алган тарыхый орду жана анын бүгүнкү күндөгү мааниси, улуу эпопеянын эл оозунан жыйналуу тарыхы, китеп болуп басылуу таржымалы, дүйнөлүк гениалдуу дастандын Кыргызстандын жана дүйнө өлкөлөрүнүн окумуштуулары, манастаануучулары тарабынан изилдениши кенери фактылык материалдын негизинде системалуу, толук жана терең иштелген Аты аталган темалар, маселелер эл аралык «Мээрим» фондусунун «Манас мектебинин» программасынын да, орто мектептердин кыргыз адабияты боюнча программасынын да, жогорку окуу жайларындагы «Манастаануу» курсунун да туруктуу, борбордук темалары болуп эсептелет. Окуу куралында "Манастын" сюжетинин кара сөз түрүндө кыска баяндалышы да берилди.

Окуу куралы Эл аралык «Мээрим» кайрымдуулук фондусунун атайы заказы менен жазылган.

Китепти жарыкка чыгарууну уюштурган редактор, профессор Баячорова Батыйгүл Жумадыловна.

Окуу куралынын кол жазмасы улуттук илимдер Академиясынын «Манас» бөлүмүнүн кызматкерлери, Билим берүү институту жана БИММдин эксперттик комиссиясы тарабынан рецензиялаанып, басмага сунуш кылынган.

Б 4702300500 - 2000

ISBN 9967 - 20 - 315 - 3

ББК 82.3 (2Ки)
© Байгазиев С., 2000

Кириш сөз ордуна.

Кыргыз Республикасынын биринчи ледиси, профессор Майрам Акаева жетектеген Эл аралык «Мээрим» кайрымдуулук фондусунун "Дүйнө балдарына Маиасты таанытуу", «Мурас», «Таланттуу жаштарды жана балдарды колдоо» сыяктуу программаларында, Балдардын билим берүү музейинде, Балдардын билим берүү борборлорунда, «Жаш таланттар» республикалык конкурстарында жана эл аралык фестивалдарында «Манас» темасы өзгөчө орунду ээлейт:

- балдар үчүн К.Жусуповдун проза түрүндөгү «Манас» китеби кыргызча, орусча, түрк, хинди, иврит, казак, өзбек жана башка дүйнө тилдеринде басылып чыкты;
- «Манас балдардын көзү менен» аттуу иллюстративдик альбом басмадан чыгарылды;
- Ысык-Көлдүн жээгинде «Манас мектеби» мастер-класстары өткөрүлүдө;
- жыл сайыи республикалык, областык «Жаш маиасчы жана дастанчы» конкурстары өткөрүлүп турат;
- "Маиас жана экология темасы» аттуу Бишкек шаардык жана республикалык мектеп окуучуларынын конферециялары үзгүлтүксүз өткөрүлүүдө.

Жана дагы бул багыттагы көптөгөн иштер «Мээрим» фондунуи астында «Манас мектебин» ачуу идеясын ишке ашырууга иегиз түздү. Аталган мектеп үчүн окуу куралын жазып, басмадан чыгаруу зарыл маселелердин бири болду. Бул ойдун автору дагы, аны ишке ашыруунун демилгечиси дагы профессор Майрам Акаева.

Аталган мектептин чегинде аткарылган иштерди белгилей кетүү ылайыктуу деп ойлойм:

- ◆ «Манас мектебинин» типтүү программасы иштелип чыкты жана «Кут билим» (№10, 20.03.99ж.) газетасында жарыяланды;
- ◆ 1999 жылдын 27-мартында заманыбыздын белгилүү манасчылары: Ш.Азизовдун, К.Атабековдун, С.Молдокееваиын, С.Касмамбетовдун, У.Мамбеталиев-

дии, Н. Сейдирахмановдун, Т. Бакчиевдии, маиастаануучулар: профессор, УИАнын мүчө-корр Р Кадырбаевайын, профессор С. Байгазиевдин жана ошондой эле «Жаш манасчы» аттуу республикалык коикурстуи жеңүүчүлөрүнүн катышуусу менен «Манас мектебинин» официалдуу түрдө ачылышы уюштурулду;

- ◆ «Жаш манасчы» аттуу республикалык конкурстар өткөрүлүүдө;
- ◆ Манасчы К. Атабековдун видео-аудио жазууларынын бир этабы жасалды;
- ◆ «Замандын белгилүү манасчылары жана жаш маиасчылар» видеофильминин негизги бөлүктөрү тасмага тартылды;
- ◆ «Манас мектебинин» төмөндөгү гимии М. Абдраев атындагы музыкалык мектептин хорунун аткаруусунда радионун фондусуна жазылды.

"Манас мектебинин" гимни

Сөзү Акбар Рыскуловдуку

Музыкасы Сардарбек Жумалиевдики

Эң ыйык мага да мекеним,
Эн кымбат сага да мекенин
Манастын осуят кебинен
Ойлогон максатка жетсин!

Кайырма:

Кыргыздын ардагы-
Кыздары, балдары
Манастын мектеби,
Түгөнгүс жардамы
Достуктан жаралат
Ийгилик алдагы,
Дүйнөнүн балдары-
Адамзаат ардагы

Көркөмдүү Ала-Тоо жеринде,
Көгүлтүр Ысык-Көл жээгинде
Дүйнөнүн таланттуу жаштары
Достошот, бөлөнөт Мээримге.

Кайырма мурдагы.

1-куплет кайталанат.

- ◆ «Манас эпосу жана экология темасы» аттуу сабактар белгилүү Манас изилдөөчүлөр проф. Р.Кадырбаева, С.Байгазиев жана окумуштуу экологдор проф. К.Боконбаев, Т.Ниязовдордун катышуусунда бир нече ирет өткөрүлдү;
- ◆ «Манас эпосундагы жер экологиясын сактоо маселеси» аттуу окуучулардын шаардык, республикалык конкурстары жана диспуттары өткөрүлүүдө;
- ◆ «Мээрим» фондунун Балдардын билим үйүндө, Балдардын бардык билим борборлорунда «Манас мектебинин» класстары үзгүлтүксүз иштеп жатат;

"Манас мектеби" борборунун ишмердиги залкар эпостун өзөгүнөн чыккан, Кыргызстандын тунгуч президенти Аскар Акаев тарабынан аныкталган "Манастын жети осуятынын" төмөнкү эрежелерине негизделет:

1. Эл журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадаи баш, бир женден кол чыгарган биримдиги.
2. Улут аралык ынтымак, достук жана кызматташтык.
3. Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет.
4. Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакыбат дөөлөткө умтулуу.
5. Гуманизм, айкөлдүк, кечиримдүүлүк.
6. Табият менен таттуу мамиледе болуу.
7. Кыргыз мамлекеттигин чыңдоо жана аны көздүн карегиндей сактоо.

Бул осуяттарды канына терең сиңирип, жашоодогу негизги принцип катары кабыл алган ар бир адам улуттун же мамлекеттин чегинде гана эмес, дүйнөлүк масштабдагы прогресстин коштоочусу болоору айкын. Мунун өзү осуяттардын маңыздуулугун, түпкүлүктүүлүгүн далилдейт.

«Манас мектебинин» максатын жөнүндө бир-эки ооз сөз

Манастын жети осуятынын принциптеринин негизинде эл-жерин жан-дили менен сүйгөн, башка улуттарды урматтап-сыйлаган, өз улутунун прогрессивдүү салт-

санаасын, рухий, адеп-ахлак кенчтерин боюна сиңирген, жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү өздөштүргөн, демократиялык аң-сезимди алып жүргөи, улууну урматтап, кичүүнү ызааттаган, үзүлгөндү улай билген, чачылганды жыйнай билген адамгерчиликтүү инсандарды калыптандыруу.

- ◆ Жаш муундарда манасчылык өнөрдү өстүрүү.
- ◆ "Манас" эпосундагы прогрессивдүү ойлор аркылуу гуманизм менен достук, өз ара урматтоо, табият менен таттуу болуу идеяларын дүйнө балдарына кеңири таратуу.

Окурмандардаи алдын-ала кечирим суроо менен, кесибим боюнча адабияттаи, Маиас изилдөө илиминен алыс болсом дагы табигый сезим, нчки дүйнөм менен төмөндөгү ойлорду айткым келет:

«Манас» идеясы кыргыз элинин ар бир мууну, инсаны үчүн биримдиктин, ынтымактын, руханий байлыктын, эл аралык достуктун, ыйык туусу болуп, элибиздин ийгиликтүү келечеги, жалпы адамзаттын прогресси үчүн, кызмат кылуучу дүйнөлүк акылмандыктын дангыр жолдоруну бири. Ал эми, колунуздардагы Советбек Байгазиевдин «Манастаануу» китеби ошол чоң жолго багыттоочу чыйырлардаи болот деп ойлойм. Бул китеп «Манас мектебинин» идеясын чагылдырган терең мазмуундагы, жатык тилде жазылган зарыл окуу куралдарынын бири болуп, жаш муундарды нравалык тазалыкка, руханий бийиктикке тарбиялоого өз салымын кошот деген ишеиич бар.

«Мээрим» фондунун «Манас мектеби» программасынын координатору Баячорова Батыйгүл Жумадыловна.

I. “МАНАС” ЭПОСУНУН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТУРМУШУНДА АЛГАН ТАРЫХЫЙ ОРДУ ЖАНА АНЫН БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ МААНИСИ.

Улуу «Манас» эпосу жалпы адамзаттык маанидеги терең мазмунга карк, көөнөрбөс, түбөлүктүү рухани дөөлөттөргө эгедер улуу дастан. Кыргыз көчмөн цивилизациянын керемет кенчи, Ала-Тоолук ак калпак журттун көркөм сөз өиөрүнү туу чокусу, улуттук аң сезимдин манифести, дүйнөлүк адабияттын классикасы.

20-жылдардын башында залкар маиасчы Сагымбай Орозбаков, Ыбырайым Абдырахмановго «Манасты» жаздырып жатып мындай деген: «Азыркыбызга кейибейли, кийинки укум-тукумубуз үчүн кейийли. Жүр - нарыга салбай жакшылап айтып, жакшылап жазалы. Азыркылар билбесе, кийинки калыс өспүрүмдөр билер. Бизге рахмат айтышар». Акылман кемеңгер манасчы С.Орозбаков кыргыз журтунун кылым аралаган асылнарктарын ичине камтыган «Манас» дастанынын болочок ээлери - жаш муундардын рухий тарбиясы үчүн ат көтөргүс, төө көтөргүс зор мааниси бар экендигин ошо кезде эле көрөгөчтүк менен баамдаган.

Манас баатыр үчүн баарынан мурда эмне кымбат? «Манаста» биринчи иретте, эмне ыйык? «Манаста» биринчи иретте, Ата журт ыйык! анын боштондугу, эркиндиги, көз карандысыздыгы ыйык, эне тил ыйык. Ала-Тооиун бүтүндүгү, ак калпак журттун биримдиги ыйык. Акыйкатка, актыкка негизделген достук ыйык. Ата журттун мүдөөлөрү, калайык калктын жогорку кызыкчылыктары ыйык. Ата конушка агынан жарылгаи адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз, атуулдук ар иамыс ыйык. Абалтан улаиып келаткан ата-баба салты ыйык. Апа ыйык, Ата ыйык. Улууну урматтаган, аялзатын ардактаган эреже, меймандостук нарк ыйык. Ак мөнгүдөй таза абийир, адеп-ыйман ыйык. «Манас» эпосу мына ушундай ыйык дөөлөттөрдү, бийик идеалдарды, патриоттук - ыймандык иарктарды те илгертен өзөгүндө сары майдай сактап, көк асабадай желбиретип көтөрүп,

укумдай-тукумга үгүттөп өткөзүп келген. «Манастын» ушул ыйык кенчтери кыргыз элинин рухий турмушуну өзөгүн түзгөн, калк тирлигинин пайдубалында жаткан. Дал ушундай жамааттын ыйык көрүп, туу туткан табериктери, этностун ички рухани өзөгүн тепчиш өткөн, аны ичтен чыңап, чыйралтып турган уңгулуу, түптүү нарктары, бекем карманган принциптери, пир туткан идея – уюткулары бар болгондугу үчүн кыргыз эли эзелдеи бери карай тарыхтын бороон-бурганактарында адашпай, өзүчө эл болуп жашап келген. Ичтен бекем тутунган эреже жоболору жок калк өзүнчө бүтүн, жумуру журт болуп жашай албайт жана андай жамаат тигиштери ичинен ыдырап айрылган көйнөктөй «далдалынан» кетип, тарыхтын бороондуу жолунда башаламандыкка учурап, анархияга туш болмок. Мына ошон үчүн орустун улуу жазуучусу Ф. Достоевский «жетектөөчү жогорку идеясыз мамлекет да, жеке адам да жашай албайт» деп туура айткан. Манастын, Бакайдын, Кошойдун, Каныкейдин, Акбалтанын, Семетейдин, Чубактын, Сыргактын, Гүлчоронун, алардын салтын, патриоттук жолун уланткан атактуу тарыхый инсандар: Тайлак баатырдын, Жайыл баатырдын, Курманжан датканын, Ормон-Хандын, Байтик баатырдын, Курманжан датканын уулу Абдылдабектин, эпикалык баатырлар: Курманбектин, Эр Табылдынын, Жаңыл Мырзанын ички абийир-намысы бекем, рухани жактан сулуу болгон себеби, алардын ичтен туруктуу тутунган өйдөкүдөй ыйыктары, сыйынган абсолюттары, жетектөөчү жогорку идеалдары болгон.

Ошондой ыйыктарды, жетектөөчү жогорку идеяларды улуу «Манас» илгертен «жүлүнгө жетер кеп айтып, жүрөгүн өрттөп бек айтып» Ала-Тоолук жарандардын боюна, жамы журттун оюна сиңирип келген. «Манас жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин ролу аткарган» (Б. Юнусалиев).

Мына караңыз, кыргыздардын «Манаска» кандайча магниттей тартылып, ыйык дастанды кандайча кадырлап уккаидыгынан бир-эки мисал келтирели. Айтылуу кыргыз тарыхчысы, 30-жылдары репрессияга туш болуп, атылып кеткен Белек Солтоноев өзүнү «Кызыл кыргыз тарыхы» деген китебинде минтип жазат: «1896-жылы июль айында Каракол, Пишпек, Токмокко караган бүткүл кыргыздар 15 күн Көтмалдыда съезд кылып, ошондо Тыныбектин «Маиас», «Семетей» айтканын үч күн чамасында уктум. «Манас», «Семетейди» айттырууга эл оёздон сурап алып, съездге жибербей айттырып турду. Эл съездге көп карабастан, күндүр-түндүр анын үстүндө болду. Күн баткандан таң атканча 200-300 киши уктабастан, үйдө, тышта унчукпастан тегеректеп карап олтурганын көрдүм». Ал эми заманыбыздын залкар жазуучусу Чынгыз Айтматов мындайча эскерет: «Мен кайсы бир жылы Каралаев менен Чүй өрөөнүндөгү айылдардын биринде болуп калдым. Каралаевдин келгендиги тууралуу кабар ошол айылга да, кошуна айылдарга да дароо тарады. Эл ар кай тараптан келе баштады: талаастандан, мал фермаларынан, машиналарга, тракторлорго отуруп, агылып келди. Каралаевди угууну каалагандар ушунчалык көп болгондуктан, айылдык клуб, албетте, батыра албай калды. Анан, ошондо Каралаев түз эле көчөнүн ортосундагы аянтта күпүлдөй баштады. Ага аянттын ортосундагы дөңсөөгө орундук коюп беришкен, а угуучулар болсо кез келген жерге жамбаштап, кээ бири жүк машиналардын үстүндө, кээ бирн атчан туруп угуп жатышты. Аңгыча кара булут каптап, добул жүрдү. Нөшөрлөгөн кара жамгыр урду. Каралаев «Манасты» аткаруусун токтоткон жок, эч бир адам кеткен жок. Бардыгы «Манасты» жамгыр алдында угуп жатышты. Алар бүт бойдон манасчыга жан-дили менен берилип калган. Мен муну эч качан унутпайм».

Ошол эле Белек Солтоноевдин дагы бир маалымдоосуна көңүл буралы: «Маиасты ырдагаң ырчылардан: Манасты нече күндө ырдап бүтүрөт десең (мен өзүм да сурадым), эң азында эки – үч айда айтып аягына

чыгуу мүмкүн деген жоопту беришкен. Балким андаи да көп. Койчу жана карыган кишилер кыштын күнү тамак-ашын ичкен соң оттун жанына олтуруп, карыган абышка-кемпир, катын, кыз-келиндн жыйып алып, короосун ууру-бөрүдөн кайгаруу үчүн жана эрмек шоок кылуу үчүн чокко кактанып олтуруп, Манас, Көкөтөй, Кошой, Төштүктү да айтканын көп уктум. Жылкычылар ак кар, көк музда, кыранга жолум үйүн тигип алып, бири Манас, бири Алмамбет, бир канчасы кырк чоро, калганы Коңурбай, Жолой, көп кытай болуп, эки айрылып согушканын нечен көрдүм». (Б.Солтоноев, Кызыл кыргыз тарыхы, Бишкек, 1993, 136-бет).

Кылымдар бою кыргыздар «Манасты» ушундайча угуп, ушундайча өздөштүрүп келишкен. «Манастын» океанынан ушинтип «суу ичишкен». Улуу мурастын патриоттук бийик идеаларына ушундай жол менен тарбияланышкан. «Манастын» жогоруда саналып өткөн ыйык дөөлөттөрүнө, бир сөз менен айтканда, Манас рухуна ушундайча сугарылышкан.

Кыргыз баласынын жан дүйнөсүнө Манас Атанын канчалык жакын экендигин, кыргыздын кан-жанына Манастын элес - образынын канчалык даражада сиңгендигин элестетиш үчүн дагы бир мүнөздүү мисалга кайрылып көрөлү. Бүгүнкү күндүн манасчысы Назаркул Сейдирахманов минтип эскерет:

«Өзүм деле көрүп калдым, Таласта сологой ырчы Сааданбек деген бар болчу. Согушта жүргөндө дейт, чабуулга өтөсүнөр деди дейт. Бизге чейин канчалар чабуулга өтүп, бири да тирүү чыккан эмес дейт. Эртең катуу чабуулга кирээрде «канчалар чабуулга кирип бирөөсү тирүү чыкпаган жерден мен тирүү чыгаар бекенмин Арбагындан айланайын Манас Ата, жеримди бир айланып барып көрөөр бекенмин» деп ойлонуп отуруп, оокто уктап кетсе, Манас Ата Ак куласын минип түшүпө кирип, аяи берет: «тез оң жагыңа бурул» деп айтат. Анан эртеси күнү ок жамгырдай жааган атакага кирет экен. Анан бадалдын тушунан бирдеме шыбырттай түшкөндө түндөгү түшү оюна келип, оюн жыя калып, оң жагына тез бурулат. Ошондо ок келип оң

каруусуна тийет. Эгерде оң жагына бурулбаганда жүрөгүнө тиймек экен. Канча өлүктүн ичинен тирүү калып, ошону Манас Атанын арбагы колдоду деп айтып жүргөн дейт. Эми мындай мисалдарды канчалап келтирсе болот».

Ооба, бул балким кокустуктур, кокус дал келүүдүр же бир мында биз билбеген сыр бардыр. Бирок бул жерде келтирилген фактынын мааниси мында. Иштин маңызы - бул согуш эпизодунун Манастын кыргыз баласынын каны-жаны менен жуурулушуп, психологиясына сиңип, ишенимине кирип, ички тирегине айланып, кыргыздын касиеттүү колдоочусу катары күчкө ээ болуп отургандыгын көрсөтүп жаткандыгында. Бул мисал символдуу көрүнүш катары келтирилип жагат.

Кыскасы, Манас руху жан дүйнөлөрүнө орногон биздин илгерки ата - бабалар абийирдүү, ар намыстуу, сыймыктуу болушкан. Манас аларды ар дайым шыктандырып турган. Илгерки ата-бабалар баштарын бийик көтөрүп мындай дешкен: «Биздин элди сурасаң, баатырлар менен жүрөктөш, балбандар менен билектеш, эрендер менен мандайлаш, чечендер менен таңдайлаш, беттеп адам барбаган, ар душман жеңип албаган».

Бирок ачыгын айтуу керек, 20-кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз муундары улуу мурасыбыз - «Манастын» рухий дөөлөттөрүнөн көп жагынан кыйла эле алыстап, итабар обочо калгандыгын моюнга алганыбыз абзел. Буга бир жагынан улуттук аймактарды идеологиялык тар алкакта кармаган, жаштарды тарыхый тамырлардан оолактатып, элдик кыртышка маңкуртчулуктун үрөнүн сепкен мурдагы административдик - буйрукчул система да көп жагынан күнөөлүү десек жаңылышпас элек. Чынында эле, административдик - буйрукчул өлкөнүн билим берүү системасы өзүнүн улуттук тамырларына бир топ эле чочуи, ата-бабаларынын тарыхын, рухий асылнарктарын анча тааныбаган, партиялык-таптык догмаларга берилген, «сверхинтернационалист», маңкурт - «тетиктерди» тарбиялоого ылайыкталып түзүлгөндүгү ырас болучу. Ал кезде мектептин жалгыз 8-классында гана океандай

«Манаска» бар болгоюу 6 саат бөлүнгөнүн өкүнүү менен белгилөөгө туура келет. Ушул жарыбаган 6 саатта улуу «Манастын» айкөл дүйнөсүн, кучак жеткис байлыгын кең-кесири үйрөнүүгө болот беле?

Ушул жерден бир орчундуу маселени кыскача козгой өтүү ылайык. Кыргыз эл акылмандыгы «Уядан эмнени көрсө учканда ошону алат» - дейт. Улуу педагог А.С. Макаренко да таамай айткан экен: «Бала беш жашка чейин ким болсо, кийин да ошол болот». Дүйнөнүн өнүккөн алдынкы өлкөлөрү адеп-ахлакка, мекенди сүйүүгө, патриотизмге тарбиялоону, улуттук дөөлөттөрдү баланын рухуна, аң сезимине сиңирүүнү чүрпөлөрдүн кенедей кезиен башташат.

Маселен, АКШнын мектептеринин 1-2-класстары үчүн окуу китептеринин дээрлик ар бир барагы «Бул менин Америкам», «Менин Америкамдын желеги», «Менин Америкамдын символу», «Менин Америкамдын улуу инсандары», «Менин Америкам өнүгүп жатат», «Менин Америкам ырдайт», «Амернка – биздин үйүбүз!», «Биздин улуттук майрамдар», «Американы курган кишилер», «Американын пионерлери», «Американын ковбойлору» деген сыяктуу темаларга, сөздөргө жана сүрөттөргө ширелген. 3-класстын окуу китебинде Американын рухий нарктары, мурастары 20га жакын улуу инсандардын өмүр таржымалынын негизинде үйрөнүлөт.

Ушул жагынан алганда, мисалы, коммунисттик идеологиянын мезгилинде биздин Кыргызстандын башталгыч класстарынын окуу китептеринин мазмуну кандай эле? «Эне тил» окуу китептеринин чордонун кандай темалар жана тексттер ээлеп турчу эле? Бир эки мүнөздүү мисалга токтололу.

Маселен (1-класс үчүн «Эне тил», «Мектеп», 1986), «Октябраттардын эрежеси», «Биз Ленинчил жаш», «В.И.Ленин», «Лениндик бөлмөдө», «Ленин жөнүндө сөз», «Ленин», «Улуу Ленин», «Ленин чийген китептен», «Май ыры», «Советтик элдер», «Октябраттар», «Жылдызча», «М.В.Фрунзе – биздин жердешибиз», «Жашасын тынчтык», «Пионерлер куттуктайт», «Жүрөк кубанат»,

«Ленин жүрөктө», «Улуу адамдын ысымы», «Биринчи май», «Фрунзе шаары», «В.Ульяновдун үй-бүлөсү», «22-апрель В.И.Лениндин туулган күнү», «Ильичтин бала чагы», «В.И.Ленин кандай окуган», «Володя Ульяиов».

Эми 3-класстын «Эне тили» окуу китебинин (Мектеп 1987) мазмуну менен таанышалы: «В.И.Ленин атындагы пионер уюму качан түзүлгөн?», «Советтер Союзунун пионерлеринин убадасы», «Пионердин чоң энеси», «Октябрь туусу», «Партия бизди үйрөттү», «Эртеңкибиз жаркырап турат», «Законум», «Москва Советтер Союзунун борбору», «Дайым данк», «Ленин тууралуу ыр», «В.И. Ленин – Коммунистик партиянын негиздөөчүсү», «Ленин жашайт арабызда», «Орок балка», «Достук ыры», «Менин өлкөм», «Биринчи пионер ким», «Пионер», «Силердин досторуңар», «Болгариянын пионерлери», «Венгриянын пионерлери», «Кубанын пионерлери», «Ленин Смольныйга келе жагат», «Октябрга», «Граждандык согуш», «Элдердин үй бүлөсү», «7-ноябрь Конституция күнү», «Подвалда», «Полководец», «В.И.Лениндин революциялык ишинин башталышы», «Улуу атам Ленинге», «М.Горькийдин келиши», «Кремлдеги биринчи ишембилик», «Совет элинин улуу жетишкендиктери», «Фрунзе шаары», «Революционер үй-бүлө», «Балдарга Лениндик камкордук».

Көрүнүп тургандай, СССРдеги административдик - буйрукчул башкаруунун учурунда башталгыч класстардын «Эне тил» окуу китептери улуттук дөөлөттөрдөн, элдик кыртыштан жана тарыхый тамырлардан ыраак калган. «Эне тил» китебинде кыргыз элинин сыймыгы - «Манастан» бир да сөз, бир да сап жок. Окуу китептеринен Ала-Тоо мекен, бир боор кыргыз калкы, ата-бабаларыбыз, алардын асылнарктары көрүнбөйт. Кыргыз «Алиппеси» Ала-Тоо- Мекен-Эне, Манас Ата менен башталбайт. «Алиппенин» барагы Кремлдин, Лениндин, Москванын сүрөтү менен ачылар эле.

Мына ушинтип, биз кыргыздын соңку тукумдары бала кезибизде окуу китептеринен жогорудагыдай саясатташкан, идеологиялашкан саясий тексттерди жаттап жүрүп, тарыхый

тамырларыбыздан, «Манастын» дөөлөттөрүнөн алыстап, маңкуртчулуктун илдетине чалдыкканыбызды, ушунун айынан улуттук аң сезимибиз жакшы өөрчүбөй калгандыгын жашыра албайбыз. Советтик доордо «Манас» эпосу эл оозуна жыйналып, китеп болуп басылып чыкса да, ал басылмалардын нускалары ченелүү болгон. «Манас» официалдуу коммунисттик идеология тарабынан калайык-калкка кеңири таратылып, эл ичинде активдүү пропагандаланган эмес. А түгүл «Манас» окуу-педагогикалык максатта мектеп үчүн атайы ылайыкталып басылып чыкпаган. 80-жылдарда басылып чыккан Сагымбай Орозбаковдун «Манасы» 10 000 гана нуска менен жарык көргөн. Бул бир райондун гана элине жетерлик нуска эмеспи. Эмесе, мындай абалдын кандай натыйжага алып келгендигин байкап көрөлү: «Тилекке каршы биздин этносоциологиялык изилдөөлөр боюнча «Манасты» биздин кыргыз эли терең окубастыгы, өзгөчө жаштар арасында кенен тарабагандыгы билинди. Мисалы, традициялык маданиятка багытталган деген айылдык китеп окуучулардын 14,2 проценти гана «Манас» эпосун жаңа башка элдик эпосторду окугандыгы айкындалды. Азыркы көп жаштар менен аңгемелеше келсек, шаардык жаштарды мындай коелу, айылдык кыргызча мектептерди бүткөндөрдүн көпчүлүгү «Манас» эпосун окуган эмес» (Абылабек Асанканов, «Мурас» № 1, 1995).

Кыскасы, партиялык-таптык идеологиянын, большевиктик атеизмдин духунда, «Эски дүйнөнү акыраягына чейин кыйратабыз!» деген ураандын алдында тарбиялангандыктан, улуттук ыйык дөөлөттөрдү унутта калтырып жашоонун кунарсыз натыйжалары, зыяндуу туундулары айрыкча бүгүнкү эгемендүүлүктүн шартында ачыкка чыгып, көзүбүзгө даана көрүнүп отураат.

Карачы, бүгүн биз Ала-Тоо аймагынан эмнелерди көрүп, эмнелерге күбө болуп жатабыз? Коммунисттик идеалдын туусу жыгылганда кийин пайда болгон идеологиялык вакуумду адеп-ахлактык багытсыздык, моралдык ээибаштык ээлей баштады. Качан кыргызда

агасы бир тууган карындашына үйлөнчү эле? Кызын зордуктаган ата, ата-энесин өлтүргөн балдардын жоругу бизди тангалдырбай баратат. Жергебизди аракеттиктин ачуу туманы басып турганы аз келгенсип, эми наркомания илдети каптай баштады. Батыштын массалык маданиятынын арзан стандарттары Ала-Тоо аймагыбызды каптап, боевик, сексвидео фильмдер, парнографиялык сүрөт, рекламалар күчөп чыкты. Көптөгөн маңкурт жаштарыбыз жана кишилерибиз ичтен бекем тутунган улуттук табериги, туткасы болбогон соң, сырттан келген бөтөн таасирлерге мурунтуктатып, ар жакка жетеленип, чоочун диндердин туткунуна түшүп берүүдө. Денесин саткан кыргыз кыздар көбөйүп жатат. Бүгүн жергебизде турмушка, адамга карата жаланып-жуктанган прагматикалык, бухгалтериялык мамиле баш көтөрүп, жалаң коммерциялык-материалдык ийгиликтин культу күч алып, ач көздүктүн, дүйнөкорлуктун арааны ачылды. Коомдук мүлккө кол салып, уурдамай, тономой, киши өлтүрмөй мамлекетибизди тынчсыздандырган көрүнүшкө айланууда.

Эгер бул кунарсыз процесс мындан ары карай ушу бойдон жүгөндөлбөй, көзөмөлсүз өсүп жүрүп отурса, анда көп өтпөй биздин рухий экологиябыздын ого бетер кедери кетери көз көрүнөө. Мындай ички рух турмушубуздун багытсыздыгынын шартында чоочун цивилизациялардын, коммерциялык массалык маданияттын шамалдары улуттук очогубузду ого бетер жыланачтап, элдик кыртышыбыз – топурагыбызды учуруп, кебетебизди бөлөкчө кылып, өзгөртүп коюшу толук ыктымал. Мына ошентип, бизге окшогон этнос алды-артын абайлабаса, бүгүнкү дүйнөлүк интеграциялык процесстердин шартында механикалашкан, компьютерлешкен күчтүү мамлекеттердин кучагына жутулуп, бара-бара экономикалык жетишкендиктерге ээ болуп, бирок өзүнүн улуттук жүзүнөн толук ажырап калышы ажеп эмес.

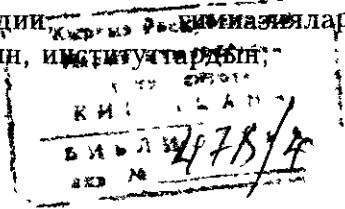
Бирок биз кыргыздар өзүбүзгө мындай жолду, мындай тагдырды эч убакта каалабас элек. Ала-Тоо ичинде улуттун келечеги, анын стратегиялык кызыкчылыктары тууралуу ойлоногон, рухий саламатчылыгы мыкты, интеллектуалдуу

күчтөр бар. Биздин максат-Япония, Кытай, Турция сыяктуу дүйнөлүк жаңылыктарды, инновацияларды өздөштүрүп, экономиканы да өнүктүрүп, улуттук колоритибизди, жүзүбүздү сактап келечекке баруу. Өзүнүн өзөк тамырынан ажырап калган дарак жалбырагы эч убакта башкага жалгашып көгөрүп, көктөй албайт. Дарактын түпкү тамырынан өмүр алып турган жалбырак гана тышкы дүйнөнүн насиптерин-абаны, күндү жана башка азыктарды кабыл алып өсүүгө жөндөмдүү келет. Адам баласы да ошондой. Өзүндүн улуттук кыртышына тамырыңды бекем жигирип турсаң гана башка цивилизациялар менен болгон алака – катышың жемиштүү болот. Тарыхый тажрыйба мына муну айтып турат. Эгерде этнос өзүнүн ички рухани ресурстарын активдүү түрдө кыймылга келтирип, алардын тамырларына дайыма суу коюп гүлдөтүп турса, улуттук маданияттын мамысы бекем орнотулган болсо, анда калк дүйнөлүк миграциянын жана интеграциянын ассимиляциялап жиберүүчү өкүм күчүнө туруштук берип, улут катары өз бетинчилигин сактап кала алмак. Улуу Ф.Достоевский мындай дейт: «Улуттук көрөнгөсүз, элдик аңызсыз эч нерсе өспөйт жана эч кандай мөмө болбойт. Ар кандай мөмө-жемиш өсүш үчүн өзүнүн топурагы, өзүнүн климаты, өзүнүн тарбиясы болуш керек. Бутундун алдындагы бекем кыртышсыз алдыга ийгиликтүү жылуу мүмкүн эмес».

Биздин аңызыбыз, кыртышыбыз, топурагыбыз- «Манас», «Манастын» илгертен кыргызга рухий түркүк болуп келген жогорудагы ыйык дөөлөттөрү, асылбаа кенчтери, Манас Атаанын жети осуяты. «Элдик кыртыштын», «Улуттук топурактын» зарылдыгы жөнүндөгү философия менен куралданган эгемендүү жаш мамилекетибиз бүгүнкү күндө улуттук кайра жаралуу иш-чараларын жүзөгө ашырып жатат. Унутулган, тоталитардык доордо тыюу салынган калк мурастары кайрадан калыбына келтирилүүдө. Республиканын алдыңкы авангард күчтөрү жаштарга тарыхый эсти (историческая память) кайрып берүүгө, элибиздин улуттук өзүн-өзү андап түшүнүүсүн (национальное самосознание) активдештирүүгө жигердүү күч-аракеттерди

жумшоодо. Мына ушундай жооптуу тарыхый кырдаалда, республикабыз адеп-ахлак кризисинде турган кезде, жараидарыбыздын жан дүйнөсүндө жүрүп жаткан жанагыдай рухий «жер көчкүлөрдү», ыймандык жакырланууну жүгөндөө, коомубуздун адеп-ахлак негиздерин чындоо зарыл болуп турган татаал мезгилде дүйнөгө дүң болгон улуу мурасыбыз - «Манас» илгертен элибиздин ички рухий түркүгү, уңгулуу уюткусу катары ойноп келген ролун дагы бир жолу ойношу, аткарышы керек болуп отурат. Кыйчалыш кыйын учурда эли-журтубуз туура ориентир, багыт, жол көрсөтөр белги болуп бере турган идея - маяктарга, жетектөөчү жогорку дөөлөттөргө, сыйынаар, туу катары тутунар асылнарктарга, бийик моралдык чен-өлчөмдөргө, бузбай, булгабай турган ыйык нормаларга, бир сөз менен айтканда, улутук идеяга, улуттук идеологияга муктаж болуп турган заманда «Манас» бизге аба менен суудай керек болууда. 1995-жылы чон салтанат менен өткөн Манастын 1000 жылдыгы мына ушундай зарылдыкты, муктаждыкты терең туюнуу менен өткөрүлгөн болучу Манастын жети осуяты (1. Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган биримдиги. 2. Улут аралык ынтымак, достук жана кызматташтык. 3. Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет. 4. Арыбас мээнет, алдынкы өнөр - билим аркылуу бакыбат дөөлөткө умтулуу. 5. Гуманизм, айкөлдүк, кечиримдүүлүк. 6. Табият менен тагтуу мамиледе болуу. 7. Кыргыз мамлекеттигин чындоо жана аны көздүн карегиндей сактоо) жана даркан дастаныбыздын өйдө жакта саналып өткөн универсалдык асылбаа ыйык рух кенчтери карманар, тутунар саясий, этикалык, патриоттук туу катары калайык турмушунун пайдубалында, кыргыз мамлекетинин фундаметинде жатышы абзел. Кыргыз республикасынын ар бир жаранынын руху Манастын ушул осуят-дөөлөттөрү менен сугарылышы керек. Бул үчүн «Манастын» мазмууну, тилдик байлыгы үй-бүлө тарбиясынын, бала бакчалардын, мектептердин, лицейлердин, кыргыз республикасынын жаштардын, училищалардын, техникумдардын, институттардын;

колледжердин, университеттердин программаларынын чордонуна бекем туруктуу оорун ээлеши жана ушул максатта улуу эпос басмалардан көптөгөн нускалар менен басылып чыгып, Ата журт аймагына кеңири таратылышы зарыл «Манастын» нарктарын эл арасына кеңири жайылтуу милдетин мекеме, уюмдар, официалдуу органдар, комитеттер, аппараттар, басма сөз, үн алгы, сын алгы, мамлекеттик бийлик-баары билекти түрүнүп, активдүү колго алганы ылайык

Жети осуят баш болгон улуттук мүлктөрүбүздү, элдик педагогиканын көөнөрбөс нускаларын, исламдын прогрессивдүү гуманисттик, моралдык - этикалык маданиятын жаш муундарыбыздын кулагына кумдай куюп, кенедейинен жан дүйнөлөрүнө сиңирип тарбияласак, эгерде биздин уул-кыздарыбыз, XXI кылымдын кадрлары жалпы адамзаттык нормаларды, дүйнөлүк илим-билимди, алдыңкы технологияны өздөштүрүп, ошону менен бирге өздөрүнүн адеп-ыйманы, руху, патриотизми, гуманизми жагынан Манас Атага, Бакайга, Каныкейге окшош болсо, Семетейдей, Айчүрөктөй ар-намыстуу болсо, анда Ала-Тоолук ак калпак кыргыз эли адамзаттын дүйнөлүк көчүнө өзүнүн улуттук жүзү, руханий наркы менен татыктуу кошулган болор эле

Биздин улуттук кайра жаралуубуз Манас рухун өздөштүрүү аркылуу болмокчу

Кыргыз Республикасынын Президенти, академик Аскар Акаев төмөнкүдөй деп абдан туура айткан «Ушу «жети» санын ыйык деп ырымдап, мен дагы улуу «Манас» дастанынан жети сабак, жети осуят алып чыктым Манас Атабыздан калган жети осуятты ар кимибиз жүрөгүбүздө алдейтеп, мусулмандар өздөрүиүн беш парзын кандай ыйык тутса, биз дагы аларды ошондой бийик кармансак, анда биздин келечегибиз кең болот деп ойлойм Замандан заман арыгып, бизге чейин келип жеткен улуу «Манас» руху мындай ары да элибизге ак жол көрсөтүп, кылымдар бою жылдыздай шоола чачып жана берсин! »

II. «МАНАС» ЭПОСУНУН СЮЖЕТИ (кара сөз менен кыска жана нуска баяндалышы)

- 1 -

Манасты чоң атасы Орозду кезегинде ак калпак Кыргыз журтуна башчы болгон, өз элин канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай, туяктууга тептирбей жоодон коргогон эр жүрөк баатыр болгон экен. Анжыяндын Боз-Тааласынан Манаска жолуккан ак сакал карыя анын чоң атасы Ороздуга мындайча мүнөздөмө берет:

"Орозду эле чоң атаң,
Ага бет алган душман сойлогон,
Кылымга кеткен атагы.
Кытайдын четин четтеген,
Кызыгышкан душманды
Кыйратып атаң өрттөгөи.
Атаң Ороздуи көзү барында
Ала-Тооюу жайлаткан,
Эшигинин алдында
Жүздөн тулпар байлаткан.
Бет алыша келгенде,
Душмандын шорун кайнаткан.
Орозду акең барында,
Басташкан жоодон качпаган,
Ушу кыргыз журтунду
Ата болуп сактаган».

Мына ушул Орозду баатыр мезгили жетип, көрөр күнү, ичээр суусу түгөнүп, бир күнү дүйиөдөн көчөт. Калкына калканч болгон баатырдын көзү өтүп, кыргыздын таянган тоосу жыгылганда тышкы душмандар башын көгөрө баштайт. Кытайды Алооке аттуу ханы жер жайнаган күчтүү аскери менен Ала-Тоону кара таандай каптап, кыргыздын кереге-уугун кыйратып, келин-кызын ыйлатып, катуудан казанын талкалап, жумшактан күлүн көккө сапырып, тополоңун тоз кылып, чабат. Ак калпак журттун башына түн түшүп, «карагай ыйлап, тал ыйлап, каргылданып чал ыйлап,

калайыктын баары ыйлап», таланган, тонологон эл туштушка чачылып, Ата конушунан ажырап, бирөө кетип Алтайга, бирөө тентип Каңгайга, бирөө тентип Эренге, бирөө түшүп кетет тереңге.

Нойгуттардын Акбалта баатыры жана Ороздунун уулу Жакып баштаган кыргыздардын бир бөлүгү алыскы Алтайга айдалып барат да, ошол жерге байырлап, бара, бара орун-очок алып туруп калышат. Аштык айдап, дыйканчылык кылышып, акырындан оокат-турмуштары оңолуп, кадимкидей тыңып кетишет. Өрүшүнө мал толуп, оросуна дан толуп, Жакып өзгөчө байыйт. Бирок Жакыптын бир арманы бар эле. Канчалык кудайга жалбарып, зарыкса да балалуу болбойт. Тукумсуз кандай өтөмүн, туяксыз кандай кетемин, деп ар дайым сарсанаага батат. Мына ошентип, «белге танар бүлө жок, айбалтаны ким аштайт, калың журтту ким баштайт», деп арман кылып жүргөн учурда, Жакып бир күнү капысынан түш көрөт. Түшүндө куйрук-башы жаркылдаган, тырмагы болот канжардай, укмуштуу алгыр кушту кармап алат. Жакып түшүн айтканда, тегерегиндегилер кудай буюрса, эркек балалуу болот экенсиң, дешип жакшылыкка жорушат. Ошентип, көргөн түш туура келип, акыры алыскы Алтайда Жакыптын үйүндө Манас төрөлөт.

Манас энесинин ичинен жерге түшкөндө, салмагы он бештеги баладай болуп, аялдар оромолго ороюн десе, колу-бутун ээ бербей сууруп алып, үч карын май менен оозанып, болкулдата соргондо, Чыйырдынын эмчегинен кан чыга түшөт. Алп баланын арстандай түрүн көрүп, туулган наристенин болочогун болжолдоп, Акбалта аксакал Жакыпка: «Ушул балаң чоңойсо, сени беките турган бел болор, керише келген душмандан, сенин кегинди алар эр болор, Жакып сенин үзүлгөнүң уланат, чачылганың жыйналат», - деп барбалаңдап абыдан кубанат.

Айткандай эле, чоң атасы Ороздону тартып, Манас бала күнүнөн акылдуу, эч нерседен жалтанбаган, кандан, бектен кайра тартпаган кашкөй баатыр чыгат. Ченде жок тентектигинен улам «Чоң жинди» деп да аталат.

Айылдаш, канатташ жашаган калмак, манжуулардын балдарынан «тентип келген бурут, буруттун балдарын чуркуратып курут», деген кордогон, теңсинбеген, басынткан, жатсынткан сөздөрдү угат. Манас бала да болсо, тентиген дегени кандай, мен ким болом, кайдан келгенбиз, элибиз кайда? деген сыяктуу суроолордун тегерегинде ой чуркатпай коё албайт. Сегиз жашка келгенде кырк үйдөн кырк бала топтоп, калмак, кытай, манжуунун сексен баласын токмоктоп, чилдей таратат. Манас кыргызга ким душман, ким дос экенин эртелеп тааныйт. Он эки жашка чыкканда Айманбоз деген ат минип, ок өтлөгөн той кийип, жаш жолборстой чамынып, жоого аттанат. Калмак, кытайдын чоң Бээжиндеги падышасы Эсендин көздөй киңисимин, кыргыз аттууну чабам, жылкысын тиём, бала Манасын байлап кетем, деп жети жүздөй кол менен каарданып каптап келген кара калмак, манжуунун Кочку баатыры менен бала Манас биринчи жолу беттешет. Айманбоз минген алп бала кабыландай качырып келип, сыр найза менен коюп өткөндө, тоодой болгон чоң Кочку «үзөнгүдөн бут тайып, ээрден көчүк кылтайып», атынан кулап түшөт.

Айланасына бүлүк салып, дүрбөлөң түшүргөн, кармаган жеринен кан чыгарган, каарынан жан чыгарган баласынын ченде жок тентектигинен, өкүмдүгүнөн, өлөрүнө карабаган өрттүгүнөн чочулап, Жакып азганаактай журт элек, калмак, кытайдын каарына калып жүрбөйлү, келин-кызыбызды ыйлатып, кереге-уугубузду кыйратып, кайрадан түбүбүзгө жетип жүрбөсүн, деп тынчы кетип, катуу сарсанаа болот. Жакып баласына ачууланып: «Жалгыз уулум Манасым, каарды катуу баштадың, каран түн, мүшкүл чыр салып, Кочкуну союп таптадың, калың каздың орумду, кайнатмак болдуң шорумду, ордолуу журтка катылып, чечтирмек болдуң тонумду», деп жер тепкилеп, чый-пыйы чыгат. Ал эми Акбалта аксакал менен акылман Чыйырды болсо алысты ойлонушуп, Орозду чоң атасы сыяктуу Манастын эл-жерин коргой турган көкжал шер болоруна, арстандай түрү бар, ажыдаардай сүрү бар, кызыл өрт

экенине ичтеринен кудундашып, анын келечегине зор ишеним менен карашып, Жакыпка акыл-кеңештерин айтышып, санаага батбай сабырдуу болгонуң оң дешет. Чыйырды байбиченин Жакыпка айтып турган сөзү бул:

«Боздон тоодак куткарбас,
Боз ала шумкар Манасым,
Калкайган тоого токтобос,
Кара ала барчын Манасым,
Адырда аккан булагың,
Айкөл жалгыз чунагың,
Албагын жаман бейлине,
Аман жүрсө жеткирер
Сенин алыста кыргыз элиңе,
Аман болсо Манасың,
Күйүттүү кабак ачылат,
Күйүккөи жүрөк басылат.
Аман болсо Манасың,
Атамдан калган мурас деп,
Кең-Кол, Талас жер табат,
Айланып кыргыз эл табат.»

Ал эми Акбалта болсо: «Кечээ калмак алганда, кыргызды чаап алганда, мына ошондо өлгөнбүз, бул душмандын кордугун, так эки миң жолу көргөнбүз, ойлосоң боло ой Жакып, Кара-Өзөн кайда, эл кайда, аталаш кыргыз эл кайда? Ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы», - деп жүйөлүү сөзүн айтат.

Ал ангыча «жүргөнүнөн чаң чыккан, добушунан жан чыккан» «Чоң жинди» Манастын кабары Бээжиндеги Эсен хаиға жетет. Калмактын Тагылык дегени «баатырдын баарын сомдоду, балбандарың сойлodu, Манас бирин да тирүү койбоду», деп жамандап жеткирип барат. Ачуусу келип, жини кайнаган Эсен хан «айласын тапсаң жайлап кел, айлалуу болсоң Манасты, акыры тирүү байлап кел», деп Дөөдүр алпты, Кайчы кулак каман алпты, Жолой дөөнү баш кылып, Алтайга аскер жөнөтөт.

Төбө чачы сүксөйгөн, жеп ийчүдөй үксөйгөн, жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар алп Жолой, дөө-шаалары менен Алтайдагы кыргызга заматтын ортосунда каптаган селдей кирип келет. Ошондо коркконунан сакал, чачы бириндеп, тула-бою дирилдеп Жакып чал Манаска: «айтканына көнөлү, Алтайдан күткөн сан кара, баарын тартуу кылып берели» - дейт. Манас жоого багынууну каалабайт. Кечээ кыргызды кызыл кыргынга учураткан душмандын алдында кул болуп жүгүнгүсү келбейт. Жаш Манас үчүн өзүнүн жеке баатырдык ар намысы, кыргыз калкынын намысы баарынан бийик турат. Эл намысын тепсеткенден көрө өлгөнүм артык деп эсептейт. Ал атасы Жакыпка мындай дейт:

Кокуй, ата, не дейсиң,
Неге мынча маанай бас?
Жоого намыс бергиче,
Ажалым жетсе өлөйүн,
Малым менен жанымды
Олжого кантип берейин!
Катүгүн, ата, не дейсиң,
Айманбоз берчи минейин.
Капкайдан келген балбанды
Мен кайра Бак-Бурчун айдап кирейин!
Өлбөй тирүү жүргөндө
Не мураска жетейин.
Калкым кыргыз, сен үчүн
Курман болуп кетейин.
Зордукчу кара кытайга
Согушту мыктап салайын.
Телпейген кара калмактан
Быйыл тендигим тартып аламын!
Кокуй, ата, кейнбе,
Найзалашып топ бузам,
Тагдыр жетсе окко учам!

Мына ошентип, жаш Манас жоо-жарагын шайланып, кырк жолдошу менен кытай, калмакка кыргыйдай тийип, кызыл-кыргын согушту баштайт. Бала Манастын кайратынан

жана айбатынан жоонун үрөйү учуп, маңдай-тескей келгенде туруштук бере алышпай, алитар менен дөөлөр ат үстүнөй камгактай учуп түшүшөт. Манас өзү келип катылган жоонун таш талканын чыгарат. Эсен хандын чоң Жолой баштап келген колунан ажырап, өзү Каңгайды көздөй карайлап качып, акыры калың токойго кирип кетип кутулат.

Алтайдагы кыргыздар жаш Манастын ушул алгачкы ири баатырдык жеңишинин урматына ат чаап, көкбөрү тартып, той өткөрүшөт. Ошентип, «Манаста» айтылгандай, «Манас, Манас болду эми, Манас атка конду эми, ак калпакты кийди эми, алчайып атка минди эми, эки тизгин бир чылбыр, өз колуна алды эми».

Уруштуң ыгын биле элек, уюган чаңга кире элек кезинде, ээликкен Манас баланын, эртелеп көзүн оёлу деген кара ниет жоолор көп чыгат. Нескара аттуу хан түмөн кол менен Алтайга келип, дагы Манаска кол салат. Бирок ойлогон ою ойрон болуп, тилеги таш каап, ал дагы жаш баатырдан араң дегенде качып кутулат. Манас жалаң эле эр жүрөк баатыр болбой, адилет, боорукер, калыс жана ыймандуу да болуп чыгат. Баскынчы Нескаранын колуна түшүп, кор болгон Маңгул элине акыйкат мамиле жасап, ал элдин мал-мүлкүн өзүнө кайра кайрып берип, туткундан бошотот. Манас туткундардын ыраазы болуп кыргыз аксакалдарына тартууга берген оокаг-дүйнөсүнө «айрып алдык жоодон деп, аксакалдар муну алса, анан кайдан оңолду?» деп тартуудан баш тартып, өзүнүн кенендигин, тереңдигин көрсөтөт. Маңгулдар бизди эл кылып алыңыз, деп Жакып менен Манастан өтүнүшөт. Манас тышкы жоого каршы биригип, ынтымакта бололу деген оюн билдирет.

Кечээ жанагинтип, каңгайлык Алооке кыргызды чапканда, Орозду баатырдын эң кичүү уулу Жакып тигинтип Алтайга айдалыш барса, улуу уулу Бай кең Капкактын ары жагына, Кебез-Тоонун бери жагына барып баш калкалап, ошондо жүргөй чагы эле. Бай иним Жакыпты издейм, өлүү-тирүүсүн билем, деп ак ала сакал чал болгон кезинде алыскы Кебез-Тоо, Кашкар тараптан чыгып, жер кезип жөнөйт да,

акыры далай азап-тозок менен Алтайга жетип, Жакып инисин табат. Ошондо Манастын Алтайда дүңгүрөп аты чыгып турган учур болот. Алтайга келип калкына калка боло турган эрдин туулгандыгын көрүп, жоо жакадан, бөрү этектен алып турган коогаландуу кезде бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарчу жооптуу учурдун келгендигин ачык туйган акылман Бай калайык-журтка чоң маанилүү кеңеш айтмак болот. Манас Алтайдагы коңшулаш түрдүү элдердин өкүлдөрүн айылына чакырат. Чоң жыйын болот. Ошол чоң жыйында Жакыптын агасы Бай элге минтип кайрылат:

Айлананын баарынан
Арбын келдиң калайык.
Тумшугубуз катпайлык.
Туюкта минтип жатпайлык.
Балдар, башчысы болбой марыбайт,
Баш-аламан жарыбайт.
Камдуу журт жоого кор болбойт,
Жарактуу киши зар болбойт,
Жабылса душман жан койбойт.
Калкалайм десең жаныңды,
Калдайган журтум биригип,
Көтөрүңөр каныңды.
Кандуу журт болуп калалык,
Калаба кылса кытайлар,
Кайрат кылган бололук.
Өлүп калсак кокустан,
Бир чукурга тололук.
Тирүү болсок баарыбыз
Бир дөбөдө бололук.
Бели катуу бирөөнү
Бек көтөрүп коёлук.
Калкка кабар салалык,
Кайраты бар бирөөнү
Кан көтөрүп алалык.

Аксакал Бай мындай дегенде отурган көпчүлүк: «баракелде эп экен, Бай абаң айтар кеп экен!» - дешип сунушту чуркурап колдоп кетишет. Кыргыз, казак, мангул дүңгүрөп көтөрүлүп, «Каныбыз Манас болсун», деп бир ооздон жапырт айтышат. Мени жөн эле койгула, башка бир татыктуу адамды кан шайлагыла, деп Манас адегенде көнбөйт. Бирок «калктын баары күңгүрөп, кайрагтанып дүңгүрөп», хандыкка өзүң ылайыксың деп, болбой бүтүм кылышып, жаш Манас Баатырды ак кийизге салып кан көтөрүшөт. Мына ошентип, Манас өзүнүн алысты ойлогон акылгөйлүгү, ар намыстуу ак мээнеги, тайманбас көкжалдыгы, адамкерчилиги, эл коргогон эрдиги менен калайык-калкка жагып, алыскы Алтайда хан шайланат. Ороздунун көк туусу кайрадан желбиреп, көккө көтөрүлөт.

- 2 -

Муну мындай таштайлы, акылман Кошой абаңдын бир өзүнөн баштайлы дегендей, эми кыргыздын Кошой дөөсүнө келели. Айры төштүн алдына жатпаган, алышса арстандын тиши өтпөгөн Кошой ары баатыр, ары кеменгер, ары али балбан адам болгон. Эл намысы дегенде тикесинен тик туруп, башка түшпө көрөмүн, ажал жетсе өлөмүн деген киши. Алоокенин кандуу чапкынында душманга баш ийбей, жетимиши жеринен жараланса да, Ала-Тоону таштап кетпей, улам куугун жесе, улам ата конушуна кайра келип, жоо менен кайра кармашып атып, акыры аз кыргыз менен Ат-Башынын Чеч-Дөбөсүн мекендеп кала берген. Алтайда Манас жарык дүйнөгө келген кезде, Кошой «жети өзөндөй кайран жер, эби менен жер кылып, азган-тозгон кыргызды, эптеп жүрүп эл кылып, теликуш таштап куп кылып, тентиген жыйнап журт кылып», Ат-Башыга таштан коргон салдырып, Анжыянды ордо кылган хан Алоокеге моюн толгоп, алышса алышып, чабышса чабышып, калкына калка болуп жашап турган болот.

Ошол Кошой жөнүндө Алтайдагы «жазы жаак, жалпак тил, жаңылбаган чоң чечен» Акбалта Манаска мындай деп аңгеме курат:

Катагандын кан Кошой
Белгилүү болгон эр ошол,
Белге тануу шер ошол.
Кененче керчөө тон кийген,
Кер кабылан ат минген,
Азар түмөн кол чыкса,
Айгай салып бир тийген,
Байланып калган базардын
Багын ачкан эр Кошой,
Туруп калган Турпандын
Тушун ачкан эр Кошой.
Чокморуна чок чыккан,
Чок жарылып от чыккан,
Кармаганда кан чыккан,
Тиктегенде жан чыккан,
Тоодой болгон күрсү алган,
Тоону Кошой бир салган.
Тоону Кошой бир салса,
Тоону кылган таш-талкан,
Абаң Кошой эр ошол,
Арбагы бийик жан ошол.

Алысты ойлогон Акбалта карыя жаңыдан хан көтөрүлгөн Манаска ушул септи айтып, апаң балам, кара таандай калмак, кытайга катылып, ажыдаардын куйругун бастык, кайнатылуу шору бар, казып койгон ору бар калың калмак, манжуулар кокус чындап калайманды салса, кандай айла кылабыз? «Бул Алтайда жериң жок, бет алышып салышсак, белге тануу кылууга, белгилүү кыргыз элиң жок». Айланайын туйгунум, ата-бабандын жери Ала-Тоого көчпөсөк болбойт, азган-тозгон кыргызды жыялы, таянар тооң, тутунар тууганың Кошой, «эки Кемин жайлаган, эгиз кара ат байлаган, эр Үрбү деген да ошол жакта, алды менен Ала-Тоо жолун чалып кел, туугандан кабар алып кел», деп акыл-кеңешин берет.

Манас кырк жигитин ээрчитип, Ала-Тоону көздөй аттанат. Бөөт-чөөт көл басып, адыр-будур бел ашып, ашуу ашып, таш басып, агыны катуу суу кечип, эрикпей эчен күн жүрүп отуруп Манас акыры аркайган Ала-Тоого жетет. Бетеге-тулаңы белден буралган, тоолору туташ, кары бар, токоюнда ар түркүн, жаныбардын баары бар Ала-Тоонун керемет ажарына Манас суктанып, жүрөгү туйлап, тууган жерине эреркей карайт. Ысык-Көлдү биринчи көрүп, Манас тамшанып мындай дейт:

Береке экен, бел экен,
Пенде көрчү жер экен,
Ортосу көпкөк көл экен,
Суусунда миндей түр экен,
Жердеген адам бай болор,
Түгөнбөс ырыс-кен экен.
Мындай кызык жер болбос,
Мындай кызык көл болбос.

Ата конуш тууган жердин зээри учуруп, көңүл кушу көкөлөп, Айманбозун алчактата бастырып, «Акбалта айткан кеп эле, эртелеп жолго салайын, абам Кошой карыя, ошону таап алайын», - деп жаш Манас Ысык-Көлдөн чыгып, «адыр-адыр бел басып, өңгүл-дөңгүл-тоо ашып» Ат-Башынын Чеч-Дөбөсүн карай бет алат.

Чеч-Дөбөнүн кароолчу-кайгуучусу куу байталчан Кутунай тетигинде келе жаткан «көзү көлдүн ордундай, көрүнгөндү соргудай, кынсыз кылыч байланган, кайра жаар булуттай, каар бетине айланган» кара чаар кабылан капталында чамынган, чолок көк жал арстан, бет алдында камынган Манасты көрүп алып, боконо сөөгү болкулдап, боор ичегиси солкулдап, байталанын үстүнөн учуп кете жаздайт. Үрөйү учкан Кутунай кан Кошойго чаап келип, «оргоп чыккан чаң көрдүм, абам Кошой кебимди ук, ороо сүүк жан көрдүм», - деп шашылыш кабар кылат. Ошондо, Чеч-Дөбүлүктөр уйгу-туйгу түшүп, Кошой баатыр балбандарын алеки саламда жыйып, жоо-жарагын шайланып, кошууну менен Манастын алдын торой чыгат. Жоо экени же жолоочу экени билгнбеген белгисиз баатыр

чукулдап келгенде, сергек жана баамчыл Кошой жолоочунун ким экенин туюму менен боолголоп таанып, кубангандан кеп айтат, кеп айтканда эп айтат:

О, ботом, аты угулуп, көп жүргөн,
Эми качан келер деп жүргөн,
Курган Жакып жалгызы,
Кудуруттин пендеси,
Кыргыз журттун ырысы,
Түнөрүп катуу жоо келсе,
Түз кирип найза сунуучу,
Жоо кетпесе, бел чечпей
Эл чегинде туруучу,
Манас шердин өзү экен,
Өзү турмак Манастын
Караган кара көзү экен.
Тууган, караан, жер издеп,
Адам, туйгунум, келген кези экен.

Манас менен Кошой ат үстүнөн кучакташып көрүшөт «Абам Кошой карыям, айла тапкыч олуям», деп Манас чечекейи чеч болуп барбалаңдайт. Абаң Кошой жаркылдап келгин каздай каркылдап: «Алтайдан Манас табылды алакандай кыргыз журт, абийрин минтип жабылды», дегенде калайык кубангандан бакырып, Манастап ураан чакырып тебетейлерин кекке ыргытышат. Меймандын уматына ал боз бээ чалынат. Кошой дөө менен арстан Манас Чеч Дөбөдөгү коргон-чептин ичинде коно жатышып, ата-баладаң чын пейилден сырдашышып, кепке аябай канышат. Кошой ички кек, күйүткөн сакалы ылдый жашын куюлтуп, кыргыз журтунун Алоокеден көргөн кордугун чоң тарых кылып айтып берет. Эки баатыр үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айласын кылалы бири бирибизге өйдөдө жөлөк, ылдыйда өбөк бололу, дешип бири бирине сөз берип, бир чечимге бекишет. Акырында Кошой ак батасын берип, Алтайга Манасты кайрадаң жөнөтүп жатып: «Таалайга бүткөн жан болсоң, таап ал Тала жериңди, күтүп алгын кулунум, күрдөөлдүү кыргыз элиңди кызыл бороон жоо келсе, токсонго жашым барса да, түз

кирип найза сунармын, туу түбүндө былк этпей, о балам, туунду кармап турармын», - деп дагы бир жолу акыл-насаатын айтып, убадасын берип, кабылан баатырды шердентип, шыктандырып туруп, атказып жиберет.

- 3 -

Алтайга кайтып келген соң Манас терең ойго батып, алыстагы Ала-Тоо мекени, ар кай жерде андаалап калган ак калпак кыргыз эли жөнүндө күнү-түнү толгонуп, тынч алып уйку ала албай, сарсанаага батат. «Жердеп турат жеримди, ээлеп турат элимди, Текес менен Алооке, кетирип турат кебимди», деп намысынан ичи өрттөнөт. Акыры кайра жаачу булуттай, каар бетине айланып: «ак асаба, кызыл туу, аягын жерге сайбасам, асабасын жайбасам, атым өчүп калбайбы, атамдан калган Ала-Тоо, Алтайдан калбай албасам», - деп так кесе бир чечимге бекийт.

Манас Алтайдын аяк-башындагы эл-журтту бүт чакырып, чоң жыйын кылат да: ага-ини журтум, бала да болсом мени хан кылдыңар, эми менин сөзүмө кулак салгыла, - деп көпчүлүккө кайрылат. Кагылайын калайык, калың кытай козголгону турат, короодо жатат коюм деп, кор болбоймун оюм деп, өрүштө жылкы малым деп, өзгөчө кыйын алым деп, жүк артсам арбын төөм деп, төөм бардан жүрөм деп компойсок, адашканыбыз. Дүнүйө бизге опо болуп бербейт, Ала-Тоо мекенемизге кетпесек болбойт, алтымыш уруу журтубуз жыйылбаса болбойт. «Энеден не деп тубамын, эрлердин жолун кууамын, эзелки жерим албасам, эс алып кантип сууамын», - дейт. Чоң жыйынга чогулгандар дуулдашып, хан Манастын кебин бир ооздон макул табышат.

Ар кайсы жерге кабар жиберилип, жолдун камы көрүлүп, акыры жол азыгы камдалып, жоо-жарагы шайланып бүткөн соң, Алтайдын арал талаасында туштуган кыргыздар чогулуп, айлана айгайлаган ызы-чууга толуп, найзанын учу жылтылдап, адамдын башы кылкылдап, жер союлуп былкылдап, калың кошуун жүрүшкө даяр болот.

Ошондо Алтайдын арал талаасынан эр Манас баштаган кыргыздын калың колу көк жаңырган чуу менен, добулбас согуш күнгүрөп, тоо көчкөндөй дүңгүрөп, сел жүргөндөй күркүрөп, өрт күйгөндөй дүркүрөп жолго чыгып, Ала-Тоону көздөй сапар алат.

Жолдо баратып Манас аскери менен Текес хандын калаасына чабуул коет. Коркконунан кылыч чапмай, ок атпай, кыйынсынып жаа тартпай душман багынып берип, Текес хан өзүнө өзү бычак уруп өлөт. Ордосу кыйраган Текестин карапайым эл-журтун талап-тоноодон сактап, Манас өзүнүн кошуунуна: «албаңар жырык ийнесин, не кылабыз калмактын, эзелден жыйган дүйнөсүн, байынан союш алсаң да, бакырын коюп салыңар, дүйнөдөн куруп калгандай, кантесиңер баарыңар!..», деп кайрылып, ыгы жок зордукту токтотот.

Ак карлуу Ала-Тоонун четине келип жеткенде, бул чөлкөмдөгү кыргыздарга зомбулук көрсөтүп, жылкысын тийип, өзүн өзү билип, өтүгүн төргө илип жаткан Кыйтучу калмак баш болгон Алоокенин миндей кошуунун Манас бытчыт кылып талкалап таштайт. Жоболондуу жоодон куткарган баатырдын «бай Жакыптан туулган, калмакка салган чуулган» Манас экенин билишип, күнкорлукта кор болуп жүргөн Ала-Тоолук кыргыздар сүйүнгөндөрүнөн көздөрүнө жаш алып, моминтип турушат:

Үйүр сагынып ат келет,
Эл сагынып эр келет.
Эл башына күн тууса,
Эл жараткан эр келет.
Кара бороон күн жааса,
Бул Манас калка болот экен го.
Калдайган калың эл курап,
Бул Манас арка болот экен го?
Ээр токунуп ат минип,
Белеске чыгып үй тигип,
Адам болот экенбиз.
Кол жыйса кошо барышын,
Кош колдоп найза сайышып,

Бала Манас кыраанга
Эми караан болот экенбиз.
Көңкү кыргыз болгону
Көрө турган күн бар го?
Иче турган суу бар го?
Башыбызга кармоочу,
Байкуш болгон бул журтта,
Эми бала Манас – туу бар го!

Манас кошууну менен Ала-Тоого аттанганда Жакып, Акбалта баштаган карапайым эл-журт, кемпир-чал, бала-бакыра Алтайда калган эле. Ошол элди Манастын суранычы боюнча Кошой барып көчүрүп келет. Көчтү кошууну менен тосуп чыккан Манас жана Алтайдын жол жүрүп келген эл Сары-Өзөндүн башында, Ак-Чийдин чатында кездешип, ошол жерде кыргыздар чон кеңеш курат. Баатырлар, эл башылары «катарлаш конолу, жоону бирге жоолайлы, доону бирге доолайлы, милтени бирге чоктойлу, баранды бирге октойлу», дешип өз ара шерттешишет. Ошондо акылман Кошой эл адында Манаска дагы бир жолу кайрылып: «эки тизгин, бир чылбыр, ээ, кулунум эр Манас, эми колго алгының, кыркырда кыргыз элине, кызыккан жандар дагы бар, ок өтпөгөн тон камда, ок жетпеген ат камда, Сары-Өзөндүн аягы, кадимки Талас, Кең-Кол бар, жердей көр ошол жериңди, күтө көр кыргыз элинди», - деп насаатын, өтүнүчүн айтат.

Ак-Чийдин чатынан баатырлар өз-өз жерине тарайт.

Манас Сары-Өзөн бойлоп көчүп отуруп, Таласка келет. «ай, жаныбар кең Талас, жер соорусу турбайбы, муну жердеген адам тунбайбы», деп терисине батпай кубанган Манас Таласты биротоло кенуштайт. Жалпы кыргыз журтунун ажосу катары Таластагы Төрт-Күлдүн төмөн жагында туусун желбиретип, хандык тагында отуруп, Манас бийлик жүргүзүп турат. Бирок айын алдында Ала-Тоо мекенин, Анжыян, Алайды, жадагалса бүткүл Орто Азия аймагын баскынчы душмандан бошотуу сыяктуу ошол тоодой оор милдет турган эле. Манастын оюнда дайыма Анжыяндагы Алооке хан турат. Ошол үчүн ал «уруна турган тоо жатат,

уруша турган жоо жатат», деп дамамат ичинен толгонуп, тынч ала албайт.

Бир учурда арстан Манас «жаны калбай аянып, жатпай чыкты үч күнү, жалаң кылыч таянып, чыканак жерге салбады, чырма этип уйку албады». Акыры бир чечимге бекип, Таласта чоң жыйын болот, баары келсин, деп туштушка кабар жиберет. Чоң чогулушка канатташ калктардын жакшылары, атпай кыргыздын мен деген баатырлары, журт башчылары, акылмандары бүт келет. Бакай, Ажыбай, Кошой, Сыргак, Чубак, кырктын башы Кыргыз, эл бийлеген Элеман, калк башчысы Калкаман – баары Манастын кашына чогулат. Ошондо Манас жыйынга кайрылып, Алооке хандын элчи аркылуу өзүнө айттырган «Конгон жерден көчкүн, бачымыраак кеткин, же кол куушуруп, бел бүгүп, кашыма менин жеткин» деген кабары, талабы менен элди тааныштырат. Манас эл-жердин намысын коргой турган чечүүчү күн келгенин жарыя кылып, абийирсиз жоого каршы аттанарын билдирип, анан: «көтөрөм кантип мен өзүм, анын кыргызга кылган зордугун, күүлөнсө күчүн көрөйүн, күнүм бүтсө өлөйүн», - деп сөзүн аяктайт. Казактын эр Көкчөсү Манастын сөзүн колдоп: «казак, кыргыз чачылып, качанга жүрөт ар жайда?» - деп күпүлдөп сүйлөп, Алоокенин акесин таанытууга чакырат. Жыйында көпчүлүк бири калбай Манасты колдоп, Алоокеге каршы уруш баштоого бүтүм болот.

Манастын жер жайнаган колу дүңгүрөп Анжыянды карай аттанат. Алооке да дөө-шаалары баштаган кара курттай кыжылдаган аскери менен Манастын колун тосуп чыгат. Жоолашкан эки тарап Анжыянда бири бирине бел келет. Ошондо Алооке хан арстандай түрү бар, ажыдаардай сүрү бар, «кирпигине караса, курч албарстын учу бар, биң өзүнүн башында, миң балбандын күчү бар» Манасты көрүп үрөйү учуп, арстандын айбатынан жалтанып, кармашсам сос калбайм го, деп чочуп, артка кетенчиктеп, жаращуу жагын көздөйт.

Манас Алоокеге ордосундагы ажайыпканасын көрсөтүүнү сунуш кылат. Алооке ажайыпканадагы арстан,

жолборстор, төрт жүз кулач ажыдаар бу оңбогон бурутту тыгып жеп, жутуп койсо экен деген тилекте ляппай деп макул болот. Манас капкасын ачып, темир тордун ичине киргенде, жолборстор менен арстандар Манаска катыла алышпай, куйруктарын кыпчып качышат. Манас кармап алып, кай бирөөнүн куйруктарын толгойт. Төрт жүз кулач ажыдаарды кезигесинен кармап, сыртка сүйрөп чыгат. Алооке: «урушуп күчүм келбес, ушул дүйнө жыйылса да, бул Манасты жеңбес» - деп ичинен ойлонот. Ал Манаска жоолашпай моюн сунайын, амандык бер, айтканыңды кылайын, дегениңе көпөйүн дейт. Бирок ичинде кетпес кеги, өзөктү өрттөгөн өчү бар Манас: «Кытайды Манас тим койду, кыргыздын жерин жердөөнү, Алооке сага ким койду, атамдын жерин ээлөөнү, ант уругур сага ким койду», - деп каарын чачып күркүрөйт. Амал-айласы куруган Алооке алтын-күмүшүн жүктөнүп, түнү менен Каңгайды бет алып качат.

Мына ошентип, Ыспара, Алай, Анжыян 46 жыл хан болгон баскынчы Алоокеден бошотулуп, элдин колуна эркиндик тиет.

Манастын кошууну Араниктин таласында жана калаасында Кеселик деген калмак хандын жер жайнаган колун да талкалайт. Араниктеги согушта жонуна Көкчыбык деп аталган мылтык асынып, Уларбоз аттуу тулпар минген Байдын уулу эр Бакай өзгөчө эрдик көрсөтөт. Памир жактан өзү келип кол салып, Алай жерине калайман салган Шоорук хан дагы Манастан жеңилет. Жеңилген Шоорук: «Кытайдан качкан качкын деп, маңгулдан качкан байкуш деп, байкабай барып кол салдым, кол салбай куруп калсамчы, өкүмсүп туруп өрттөндүм, кыйынсып туруп кырылдым», - деп катуу өкүнүп, акыры «сунала басып суйкайган, кырголдой мойну койкойгон» сулуу кызы Акылайды отуз кыз менен тартууга берип атып, Манас менен жарашат.

Акыры, Манас мына ушинтип, чоң мөөрөйгө жетишип, Анжыян-Арканы баскынчы душмандардан бошотуп, ак калпак кыргыз калкын, боордош, канатташ, элдерди азаттыкка чыгарып, «кулаалы таптап куш кылын, курама

жыйып журт кылып», кыргыз каганатын кайрадан түптөп, ошол кайрадан куралган элдин, курулган мамлекеттин азуусун айга жанган ажосу болуп, адилет сурагын жүргүзө баштайт.

- 4 -

Бирок күндөрдүн биринде ойго келбеген жорук болот. Жакып чал Алтайда жыйган оокат-дүйнөсүнүн, өрүш толгон малынын, оро толгон данынын уулу тарабынан эл тагдырына тиешелүү чон жумуштарга марттык менен жумшалып, күнүмдүк зарыл муктаждыктарга кенен-чонон пайдаланылганына ичи күйүп, көмүскө жини кайнап, тымызын Манаска кекенип жүргөн экен. Бир күнү Жакып чыдабай чарт жарылып, Манаска атырылып, буркан-шаркан түштү:

Уулум, Манас, өлсөңчү!
Өрттөнгүр уулум өлдү деп,
Ушу жерге көмсөмчү!
Балалуу болдум деп жүрсөм,
Куубаш болгон экемин.
Санаамдан кеткис чыр кылдың, Манас,
Сан караны миң кылдың, Манас.
Аты жокко ат берип,
Тону жокко тон берип,
Картайып калган кезимде
Мүшкүлдү мага сен кылдың, Манас.
Кайнаган түмөн мал кайда,
Өңдүрлүү Алтай жер кайда?
Кабыргалаш турчу элек,
Кара кытай эл кайда, Манас!
Қармап сойду ээмди.
Чыгардың капкайдагы кээмди.
Кетирдин жаман алымды,
Алтайдан күткөн сан кара

Манас, сен талаага чачтың малымды,
Калың малдан айрылып,
Өлгөнү келген экемин,
Бул Манастын кордугун
Көргөнү келген экемин.
Түгөттүн түптүз күлкүмдү,
Сарп кылып жоготтун,
Сен, Манас, сан казына мүлкүмдү.

Манас атасы Жакыптан ушундай уулуу сөздөрдү угам деп эч күткөн эмес. Ала-Тоо мекен жерим деп, ак калпак кыргыз элим деп каруусун казык, башын токмок кылган мээнетин каакы ордуна санабаган атасынын тардыгына, кыска ойдуулугуна, ачуу тилине Манас катуу таарынып, суу сепкендей болот да, «кара ниет атама, кыжылдашып нетейин, аганын каарын укканча», бир жакка тентип кетейин деп, эч бир жанга көрүнбөй, түнү менен Таластын Беш-Ташын ашып, Анжыян тарапка кирип кетет Анжыяндын Боз-Талаасынан жолуккан баба дыйкан аксакал абышканын кеңеши менен "куу дүйнө жыйып, мал күтүп, не муратка жетейин, андан көрө мен эми, аштыкчы болуп кетейин", деп Манас Боз-Талаага байырлап, дыйканчылык кылганга өтөт. Күз келип аштык бышканда баба дыйкан аксакал экөө кырман толо кызыл алышат Манас Карача деген даражалуу адамдан кайыптан бүткөн Аккуланы буудайга алмашып алат. Манастын купулуна толгон Аккула тулпардын сын-сынаты мындай экен.

Чаткаягы чаткалдай,
Жүрө берсе чатына,
Жүктүү төө баткандай.
Жанбаш арка кошконго,
Он эки карыш казанды
Жөн эле ойноп-күлүп аскандай.
Чиркиндин боорунун жазыгы
Момолой ийин казгандай,
Балтыры өгүз белиндей,
Басканы сырттын желиндей.
Туягында агы бар,

Кулагында шамы бар,

Бу куюндан бүткөн жаныбар!..

Көп өтпөй Боз-Талаага Бакай, Сыргак, Чубактар күтүсүз келип калышат. Алар Манасты издешип, кечлеген суусу, баспаган тоосу, барбаган жери калбай, суй жыгылышкан экен. Ачуусу келген Бакай: "Таарыңдым Жакып чалга деп, талаада жатып алба деп, милдетин алгын элиндин, намысын күткүн жериндин", - деп Манаска бек, бек айтат. Манас айтса айтпаса төгүңбү, деп Аккуланы минип, Айманбозду жетелеп, баатырлары менен Таласка жүрүп кетет

- 5 -

Мындан соң Алмамбеттин окуясы башталат. Эмесе, анын жөнү мындай. Алмамбет калмак, кытай, манжуу тараптагы таңшаң аймагына хандык кылган Азиз хандын уулу. Алмамбет төрөлгөндө жетимиш күнү күн жаап, жер титиреп кеткен экен. Алты жашынан баштап Алмамбет Суук-Төрдүн Аверден деген көлүндө жашаган алтымыш баштуу ажыдаардан окуп, сабак алып, жайчылык өнөрдү жана согуш оюнунун сырларын үйрөнгөн.

Азиз хан аксакал болуп карып калган кезинде, бир күнү Алмамбетке өзүнүн ордуна эл бийлеп, сурак кылышка уруксат берет. Жаш, билимдүү Алмамбет кара кылды как жарган адилеттик менен улуктук ишин жүргүзөт. Таңшаң жана каңгай аймактарындагы буга чейин орнотулган айрым адилетсиз тартиптерге, эрежелерге каршы чыгат. Каңгай хандыктарында хан же үлкөн улуктар эл аралаганда, алардын урматына тирүү кишилерди курман чалган ырасмы болот. Алмамбет мына ушул мыйзамсыз жапайы салтка каршы болуп, аны тыюуга аракет кылат. Алмамбеттин Таңшаң, Каңгай журттарынын арасында калыс, адил улук катары аброю көтөрүлөт. Күндөрдүн биринде кечилдин ханы Коңурбай Азиз хандын Кан-Жайлак деген жерин

ээлеп алат. Алмамбет менен Коңурбайдын ортосунда чоң жаңжал чыгат. Акыйкаттыкты талап кылып, жаалданып кармашка чыккан Алмамбеттен качып, Коңурбай Бээжинге чоң өкүмдар Эсен ханга барат да, Азиз хандын уулун салтка каршы чыккан эл ичиндеги бузуку, ээнбаш катары мүнөздөп, "экөөбүздү сулатып, кыям дейт сенин багыңды, кыйратат алгын тагыңды", деп падышага аябай жамандап салат. Коңурбайдын артынан Алмамбет ордого кирип арызданса, аны Эсен хан укпай коёт. А түгүл падыша тарабынан баласынын алалыгын, арамдыгын байкап, Азиз хан өз уулун өз колу менен жайласын деген да жашыруун бүтүм болот. Бир аз мезгил өткөндөн кийин өзөгүмдөн өрт чыкты, өз ичимен жоо чыкты, деп Эсен хан "эки колун байлап кел, өлтүрбөстөн чочкону, Бээжинге тирүү айдап кел", деген буйрук берип, Нескара, Жолой, Коңурбайларды баш кылып, Алмамбетке калың аскерди жөнөтөт. Азиз хан атасы да баласына тескери карайт. Ошондо Алмамбеттин апасы Алтынай "Тегерегиң темирден, торго калдың кулунум, терендиги кырк кулач, орго калдың кулунум!" деп көзүнүн жашын көл кылат. Өз кезегинде Алмамбет да: "Гүлбагым урап, ор болду, гүлүстөн элим кор болду, өзгөсүн айтып нетейин, менин атама сөзүм өтпөдү", - деп ичинен кан өтүп кайгырат.

Алмамбет Эсен хандын жазалоочу аскери менен белсенип жалгыз кармашка чыгат. Апасы Алтынай уулуна болушуп, урушка кирип, жоо колунан каза табат. Акыры Алмамбет Кылжейрен тулпары менен кызыл чоктун ичинен кутулуп чыгып, жайчылыгын карматып, артына мөндүр жаадырып, туман түшүрөт да, эл-жерин таштап, арманы ичине батпай, күн батышты карай калка болор жаи издеп, аргасыз жолго чыгат.

Алмамбет казактын Көкчө баатырынын эл-журтуна келип туруп калат. Өзүнүн алдым-жуттуму жок түз жүргөндүгү, калыстыгы, адамкерчилиги менен Алмамбет карапайым казак журтуна жагып калат. Бирок Алмамбеттин элге алынып баратканын казактын манап - бийлери көрө

албай, "каңгырап келген бир кытай, казакты бийлеп турабы" дешип, "чакырылбаган конокту" Көкчөнүн ордосунан четтетүүнүн амалын издешет. Алар ак жеринеи аялың Акеркеч менен соо эмес, деген жалаа жабышып, Көкчөнү Алмамбетке каршы тукурушат. Көкчө кабагынан кар жаадырып: "ачыгып чыккан арбаксың, бузулуп калган чарбаксың, калаба салып калкыма, кайдан келген калмаксың!" - деп Алмамбетке көзүнүн чаарын чыгарат. Акеркеч күйөөсү Көкчөнү адамдын сырын билбейсиң, Алмамбетти ким дейсиң деп жемелейт. Ал: "Кызыңа кызыл кийгизди, кызматын журтка тийгизди, сенин ардактаган бийлериң, аркасын кимге тийгизди?" - деп Алмамбетти коргоп чыгат.

Бирок казак бийлериин, Көкчө баатырдын жосунсуз жоругуна, кодулаган мамилесине нааразы болгон Алмамбет эр Көкчө деп сагалап, эми жүрүш не керек, булар менен кармашып, кай төкпөй алыстап кетейин дейт да, Кылжейренин минип, ыза-кордукка ичи өрттөнгөн бойдон туш келген жакты беттеп, каңгып жөнөйт. Ошондо казактан куулуп, ай талаада жалгыз шорлоп кетип бараткан кездеги Алмамбеттин каңырыкты түтөткөн арманы "Манаста" мындайча айтылат:

Кыян акпай сел кайда?
Кылайбай булут, жел кайда?
Жакшылык көрөр жайым жок,
Жарыгы тиер айым жок.
Карарбай булут, жел кайда?
Катуулап жамгыр төкпөсө,
Калкылдап аккан сел кайда?
Карыпчылык жеткен соң,
Казакка жүрүп не пайда?
Батарыма жерим жок,
Барарыма элим жок!..

Ошо тушта Таласта жаткан Манас бир күнү уктап жатып түш көрөт. Түшүндө ай талаада келатып ач албарс кылыч таап алат, бир оокумда караса, кылыч арстан болуп калат, кайра арстан ажыдаар болуп кубулат, ажыдаар бир

убакта өзгөрүп, асманга буудайык болуп учат да, кайра келип Манастын колуна конуп калат.

Жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген Ажыбай баатыр казакка келип кошулган Алмамбеттин жайы тууралуу келгендерден кеп угуп, көргөндөрдөн көп угуп жүргөн эле. Манастын жанагы түшүн жооруп жатканда эсине Алмамбет түшөт да, көрөгөч Ажыбай "Мен жоруюн түшүңдү, ондоптур кудай ишинди, асмандан мунар жошулат, арстаным сенин өзүнө, Алмамбет келип кошулат", - деп олуяча болжол кылат Манас башынан эле өз ичинен. "Издеп тапсам канаке, тегелейи тегизди, өзүмө теңтуш эгизди", деп тымызын эңсеп жүргөн эле. Ажыбай билимдүүнүн түшүң оң жоруганына Манас кубанып, түпкүлүктүү жолдошту кудай берсе, тосуп чыксак кантет, кокус келатып жүрбөсүн деп, жүрөгү бир нерсени сезип, түшүнө ишенип, кырк чоросу менен Сары-Өзөңдү карай жол чалып аттанып жөнөйт. Ошол учурда ак карлуу Ала-Тоону беттеп: "башымды желөр паана жок, баркымды билер даана жок", деп арман кылып, Алмамбет ачка, таңдайы кургап, тили катып, Ашмаранын буюнда, Ак-Эрмендин боюнда келаткан болот.

Ошентип, Алмамбет менен Манас кездешет. Манас Алмамбетти сынаакы көзү менен карап, байкап-багып көрүп: "Кызыл түктүү пил экен, кыраакы эрдин бири экен, алыскы ишти ойлогон, акылмандын бири экен", - деп баа берип, ичинен абдан канааттанат.

"Жолдо калган бир жанмын, чылбырым үзгөн тулпармын, ой жетпеген иш издеп, оң караган киши издеп, ооп жүргөн бир жанмын", деп Алмамбет Манаска чечилип, ички сырын айтат. Манас агынан жарылып, айкөлдүк кылып, Алмамбетке аппак ниетин билгизип, ага Аккуласын тартуулайт. Алмамбет ыраазычылыгын билдирип, Аккуланы Манаска кайра ыйгарат. Мейман баатыр: "Менин баркыма жете турган даана кеменгер ушул Манас турбайбы", - деп ичинен маңдайы жарыла сүйүнүп, көңүлү ачылып, чери жазылат. Манас менен Алмамбет достошот. Жакыптын байбичеси Чыйырдынын оң эмчегин Манас эмсе, сол эмчегин

Алмамбет эмет. Ошентип, Алмамбет Манас менен кошо Таласты жердеп калат.

- 6 -

Бир топ мезгил өткөндөн кийин Алмамбет ойлонуп отуруп Манас досунун али өзү чындап жактырып алган никелүү зайыбы жок экенине, Манастын али шөкүлөлүү кызга күйөөлөп бара электигине көзү жетип, арстан баатырга үйлөнүүгө кеңеш берет. Манас мурутунан жылмайып: "Алмамбет сөзү ырас", - деп Айманбоз тулпарын моюнга бир чаап, кыялдуу бастырып кетет.

Көк темирден тон кийген, көкала сындуу ат минген эр Чубак ордолуу Букар шаарына келет. Караса сүрүнөн жүрөк болк эткен чоочун баатырга жалпы Букар чочулай карайт. Он эки кыздын кенжеси, кудайдын сүйгөн пендеси, кара сурдун сулуусу, аялзаттын нурдуусу Темиркан кызы Каныкей бир жагынан баатыр бейбак болуучу. Каныкей: "Ажалым жетсе өлөйүн, мен бир кагыш салып көрөйүн", - деп зоот-кийимин кийинип, бөрү тил болот найзасын колго алып, Чубак менен беттешүүгө чыгат. Экөө сайшып бири, бирин жеңе алышпай, акыры Чубак арбын кошуун менен келбесем болбойт экен деп, атынын башын артка буруп, Таласты көздөй куюндап жөнөп калат. Каныкей артынан такымдап кууп, Чубактын айласын кетирет. Бир маалда алды жактагы белестен беш киши көрүнөт. Каныкей токтой калып караса, ал кишилердин түрү демейкиден башкача. Каныкей сулуу алардын ортосундагы Аккула минип болкойгон, накери бутта чойкойгон, алыстан даңкын угуп жүргөн Манас экенин боолголоп тааныйт. Манас баатырдын:

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асмандагы күнүндүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Алды калың кара жер,
Буга, калыңынан түткөндөй.
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй,
Ободоку булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай, күндүн
Жаркынынан бүткөндөй

өзгөчө жан экенин ыраактан байкап, Каныкей "Манастын Манас экенин, мен баштатан угуп билгемин, Манастыгы чын болсо, атайын издеп келер деп, мен кургур, ошону тилеп жүргөмүн", - деп ичинен сүйүнүчтүү күбүрөнөт да, атына камчы уруп, Букарга кайра тартып кетет. Каныкейден качып келген Чубак Манаска: "Узун чачтын ыктуусу, ургаачынын мыктуусу, бул өндөнгөн жан болбойт, Каныкейди албасаң, эгерде ишин оң болбойт", - деп айтып, баатыр кызды төрөсүнө абыдан мактайт.

Зайып алуу жөнүндө ойлогондо, арстан шердин көңүлүнүн түпкүрүндө дайыма момундай ой уюп жатчу эле:

Мен биле турган кеп болсо,
Оймоктуудан узду алам,
Оюмда жүргөн кызды алам.
Керемети кеңди алам,
Акыл-эси ошонун
Мени менен теңди алам.
Алты жылдык зыянды
Биле турган кызды алам,
Акыл кошуп жаныма
Жүрө турган кызды алам.
Жан жолдошко жаман сөз
Айтпай турган кызды алам.
Жаман жерге жамбаштап
Жатпай турган кызды алам.
Бейбаштардын үйүнө
Кирбей турган кызды алам.
Бейжалык менен кесирди
Билбей турган кызды алам.

Чубактын сөзүн укканда Каныкейдин элеси ушул оюндагы өлчөмүнө төп келип, Манас "Мурутунан жылмайып, тегеле жалгыз сөз айтпай, ээрдин башын каккылап, турган экен мулуюп"...

Ошондон кийин Жакып Темиркандын алдына кулдук уруп барып Каныкейге сөйкө салып кайтат. Андан соң бай Жакып Бакайды алдыга салып, байбичеси Чыйырдыны боз жоргого мингизип, кызмат кылчу кыз-келин, жигиттерин, дос-тамырын жанына алып, Манас менен Алмамбетти ээрчитип, келин алып келүү үчүн Букарга кайра аттанат. Манастын кылкылдаган колу да дүңгүрөп кошо жөнөйт. Бай Жакыптын Каныкейдин калыңы деп, жердин бетин чаң кылып, көргөндүн башын маң кылып Букарга айдап бараткан төрт түлүк малын көрүп ал:

Айдаган жылкы чуркурап,
Чаңы асманга буркурап,
Доолбас үнү тарсылдап,
Адырды көздөй сел кетти,
Аябай калың эл кетти.
Мөөрөгөн бойдон уй кетти,
Төөнүн баарын боздотуп,
Тулпардын баарын коштотуп,
Айгырлар барат алышып,
Бууралар барат жөөлөшүп,
Букалар барат мөөрөшүп,
Кочкорлор карс-карс сүзүшүп,
Асманга чаңы созулуп,
Качарына жер таппай
Аркарлар малга кошулуп,
Пилдер келет томпондоп
Буурулар келет бышкырып,
Белден баскан жыландар
Баш көтөрүп ышкырып,
Токойдун баары жоюлуп,
Жердин бети оюлуп,

Күндүн көзү көрүнбөй,
Көктөн туман бөлүнбөй,
Баскан жери тозулуп,
Токойдогу доңуздар
Кошо келет корсулдап,
Айдаган малга кошулуп.
Кирпи чечен, кашкулак
Келе жатат килеңдеп,
Токойдогу коёндор
Кошо жүрөт сереңдеп.

Мына ошентип, кудалар: Темиркан менен Жакып Букарда кездешип, айтуякка бээ союп, ат-кунанды чаптырып, асемге мылтык аттырып, көкбөрүсүн тарттырып, отуз күнү той кылып, Каныкейди Манаска нике кыйдырышат. Темиркан ушул тойдо экинчи кызы Аруукени да Алмамбетке зайыптыкка берет.

Манас менен Каныкейдин тою андан кийин Таласта чоң салтанат, даңаза менен кырк күн бою уланат.

- 7 -

Манас баатыр Каныкейди, Алмамбет баатыр Аруукени алгандан кийин узак жылдар тынччылыкта, Таласта жашап турушат. Кыргыз эли өз жерине бүт ээ болуп, Алайда баатыр Төшпүк, Анжыян өөрөнүндө Санжибек, Ташкен тарабында Көкөтөй, Кеминде Үрбү, Ат-Башыда Кошой дөө болуп, баарысы тең Манаска тилектеш, канатташ жашашат. Манас Орто-Азиядагы бардык элдер менен ынтымакта турат. Манастын кошуунунда Алмамбет, Чубак, Сыргак, Ажыбай сыяктуу баатырлар, акылман Бакай сыяктуу мыкты чоролору катылган душманга кан жуткузуп турат. Сары-аркадагы Көкчө баатырдын аялы Акеркеч, Манастын аялы Каныкей, Алмамбеттин аялы Арууке сулуу, - бул үчөө тең Букардын каны Темир кандын(Каракандын) кыздары

болгондуктан, баатырлар бир-бирине бажа келишип, туугандык байланыштары да артыла башгайт. Көкчө баатыр Манастын өз кишиси болуп, Сары-Арка жактан Манас эч кандай шек санабайт.

Манастын башчылыгында кыргыз уруулары жеңилгис чоң күчкө айланат.

Кыргыздын эски душманы - Кангайдагы Эсен ханга кыргыз урууларынын күч алышы катуу кооп туугузат.

Манастын колуна бузуку чыккынчы жиберүү аркылуу ичин иритип бузуу жана анын баатырларын амал таап өлтүрүү максатында, ошентип, кыргыздардын кошуунун алсыратып туруп, кол салууну ойлоп, Эсен хан куулук менен буруттарга тыңчы жиберүүнү чечет.

Эсен хан бир кезде чоң чабуулда колго түшүп, кытай-калмакка барып Каңгайда туруп калган, эл-жерин жакшы тааныбай калмакка айланып бараткан маңкурт чалыш Көкчөкөз, Көзкаман, Желтийбес, Орозон, Чаңдаяк деген кыргыздарды табат. Аларды астыртан катуу үгүттөп, тапшырманы орундатса атак-даңка, алтын-күмүшкө бөлөрүн айтып, касам ичирип, ант алып, анан коюндарына уу катып берип "Манасты барып союуга, канына мыктап тоюуга" Таласка аттандырат. "Бээжинден чыгып жол жүрүп, ат аябай мол жүрүп" Көкчөкөз, Көзкамандар акыры Ала-Тоого келип, "Кабылан Манас баатырым, тууган деп тентип келебиз, томсоруп келдик бел болчу, тоңуп кетсек тон болчу" дешип, амалданышып, Манаска айыл конушат. Манас баатыр алардын котур ташы коюнунда экенин билбей тууган экен мага деп, "кантты кардай томуруп, сары майдан омуруп" кучак жайып тосуп алат.

Амалданып ишенимге кирип алган соң, күндөрдүн биринде Көкчөкөз менен Көзкаман Манасты конок кылмакка үйлөрүнө ээрчитип келишип, билгизбей уу сунушат. Ичинде арамдыгы жок Манас Көзкамандардын колунан аякты ала коюп, кырк жылы ачытылып, уу кошулган аракты жутуп жиберет. Кудай буюрусун, Манастын башын Эсен ханга алып бармак болдук, деп сүйүнгөн бузуктар ууланган баатырга түп көтөрө жабылышат.

Бирок Манас ууланганына карабай уу жуткузган маңку айбандар менен кармашат. Баатырдын шайы ооп, жанында кырк чоросунун, Чубак, Сыргак, Бакайлардын жоктугуна катуу өкүнүп "кара ниет калмактан өлгөнү келген экенмин, тирүүлүктүн кордугун, мен көргөнү келген экенмин", - деп ичинен түтөп өртөнөт. Чоң салгылашууларда өлбөй, ушу темселеген шүмшүктөрдүн колунан өз айылымда каза табамбы, э кудай! - деп айласы куруйт. Ошол кезде бул окуяны капыстан Акаяр балбан байкап калып, Манасты ажыратып алууга жандалбастайт. Манастын бир жамандыкка кабылганын өзүнчө сезген Каныкей Аккуланы минип түз эле учкан бойдон Көзкамандардын ордосуна кирип келет. Катуу салгылашта Акаяр айла таап, эси оогон айкөл Манас баатырды Каныкейге өңөртө салат. Көзкамандар жамгыр кылып жаа таргат, мөндүрлөтүп ок атат. Каныкейдин эмчегине ок тийет. Кызыл чоктун ичинен Каныкей Манасты куткарып алып чыгып кетет. Миң түрлүү дары менен дарылап атып, ууну жандырып, Каныкей Манасты өлүмдөн сактап калат.

Көкчөкөз, Көзкамандар баштаган чыккынчы топ Каңгайды бет алып качат. Манастын кырсыкка учураганын угуп, Кыргызчал "өкүрүгү баш жарып, кыйкырыгы таш жарып, мурутту булкуп ыргытып, сакалды жулуп ыргытып", бизди кудай уруптур, деп кырк чорону баштап, өздөн чыккан жаттарды кууп жөнөйт. Акыры кырк чоро кууп жетип, Көкчөкөз, Көзкамандарды таш талканын чыгарып талкалайт.

Чыккынчылардын биротоло күм-жам болгонун кабарлап келген эр Шуутуга кайрылып, өлүмдөн аман калганына тобо кылып, айкөл Манастын Каныкейге, кандаш-жандаш досторуна ыраазылыгын билдирип турганы:

Өчкөн бир отту тамыздың, Шуутум,
Өлгөн бир жанды тиргиздин, Шуутум,
Ошо кайран жеңең Каныкей,
Сарып кылды малымды,

Алып калды арамга кеткен жанымды!
Өзүндөй эрлер, уялаш,
Мага өлүмгө орток тууганым.
Пейили сүттөй берендер,
Менин белиме медеп кылганым.
Туйгундар сенин үлүшүң,
Менин ташыганым, жыйганым-
Ак жолтой чоро кырк кыраан-
Абийрим менен ыйманым!

- 8 -

Көзкамандардын окуясынан кийин "Көкөтөйдүн ашы экен, көп чатактын башы экен" деген чоң окуя башталат. Ташкендин бери жагында, Чыйырчыктын тоосунда турган кыргыздардын ичинде түтөгөн байлыгы, түмөндөгөн малы менен белгилүү, узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына тааиймал Көкөтөй аттуу кадырман карыя болгон.

Манас Алтайдан кол менен келип, ата-бабасынын жери - Ала-Тоону ээлеп алган калмак, мангул, кара кытайлардан бошото баштаганда Көкөтөй өз кошууну менен Манасты тосуп чыгып, жоону жеңүүгө көп көмөк көрсөтөт. Манас баш болгон кыргыз баатырлары ошол үчүн Көкөтөй карыяны урматтап калышат. Мына ошо Көкөтөй бай мезгили жетип, көрөр күнү, ичер суусу түгөнүп, бир күнү дүйиөдөн көчтү. Аксакал маркумду калайык-калк чогулуп, кастарлап көмдү.

Маркум Көкөтөй жетимишке келгенче бала көрбөй, акыры кудайдын буйругу менен талаада кулан атып, бөкөн кууп жүрүп, "кайыпчынын белинен, кайнаган ысык чөлүнөн" бир бала таап алып, атын Бокмурун коюп, бапестеп багып өстүргөн эле. Атасынын көзү өткөн соң бир чети Көкөтөйдүн көп дүйнөсүнө көөп, экинчи чети менменсинип күчүн ашыра баалап, урунарга тоо таппай, урушарга жоо топшай ээликкен Бокмурун күндөрдүн биринде атама аш берем, Ала-Тоодой эт кылам, ала көлдөй чык кылам, жердин жүзүн чаң кылам,

Көкөтөйдүн ашы деп, калайыкка даң кылам, төгөрөктүн төрт бурчун, түгөл койбой чакырам, казынаны ачамын, калайыкка чачамын, - деп жарыялап, дос-тамырын кеңешке чакырат. Көкөтөй байдын ашы атактуу Каркыранын керилген кең түзүндө өтмөк болот. Бирок кеңешке келген катагандын кан Кошой Бокмурундун "кара кытай, манжууну, кайнаган калмак урууну, калтырбастан чакырам", деп көкүрөк көтөргөн сөзүнө кабатыр болуп: "кара кытай, манжуу журт, биздин журтка кас болот, кабыла калса кыргыздын, канын ичер салты бар" балээни башка үйүп аласың балам, кытай, калмак, манжуулар төрүнө кудук казбасын, төбөңдөн анык баспасын, төрт түлүгүң чачпасын, деп эскертет. Кошой мындай дегенде Бокмурун булкунуп-силкинип, жүйөлүү кепке кулак салбай: "төгөрөктүн төрт бурчун, төрт айланта жыйбасам, төрөлүгүм билгнсип, мындай кызык кылбасам, Бокмурун болбой өлөмүн",-деп ого бетер ээленет. Анда Кошой: "Көкөтөйгө аш берсең, анда чабарман жибер Таласка, кабар айткын кулунум, кара көк жал Манаска, Манаска таянбасаң ашта калмак, кытайга тең боло албайсың-деп кеңешин берет. Кыйынсынган Бокмурун "Манасыңа барбаймын, ага кеңеш салбаймын", - деп моюн толгойт.

Акыры Бокмурун кам-кашеги бүткөн соң, Кан Көкөтөй ашына толуп жаткан эл келсин, толкуп жаткан сел келсин деп, жылкыдан чыккан Көйкашка, сыны малдан бир башка, желгенине жел жетпес, басканына мал жетпес атактуу Мааникер тулпарга жайма көкүл жаш Айдарды мингизип, төгөрөктүн төрт бурчуна кабарга жөнөтөт. Айкөл Манас ашка чакырылбайт.

Мына ошентип, кең Каркыранын түзүнө түрдүү жактардан келген түркүн эл кылкылдап толот. Көкөтөйдүн ашына тыягы Алтай менен Каңгайдан, быягы Крым менен Урумдан, тиги жагы Ооган, Ирандан, Индостандан, чыгышы Бээжин менен Кебез-Тоодон, батыш жагы Оролдон, бери жагы Үргөнч менен Букардан, Анжыян, Алайдан, Сары - Аркадан сансыз мейман келип түшөт.

Жети асаба туу менен, жер жарылган чуу менен, уй түгүндөй көп калмакты баштап Коңурбай, Жолой, Нескаралар да ичтеринен каткан жаман ниеттери менен, аштан Манас жолукса, аш үстүнөн басам деп, аш үстүнөн кармашып, адамдын канын чачам деп, Каркыраны тебелеп-тепсеп кирип келишет.

Кошойдун айтканы чын чыгат, аш башталбай жатып чыр чыгат. Кумурскадай жайнап келген калмак, манжуунун түрүнөн, баатырларынын сүрүнөн Бокмурундун жүрөгү болк этип, дене-бою сулк этип, заматта жаңылыштык кылганын түшүнүп, шаабайы сууй түшөт. Үрөйү учкан Бокмурун алдына келсе жүтүнүп, Нескара опурулуп кеп айтат, кеп айтканда деп айтат: "Аш үстүнөн казамын, түшүп кетер оруңду бурут, каардансам мен азыр, каптатамын колумду, бурут! Көкөтөйдүн Мааникер, канаты бар мал экен, канга ылайык жан экен, Мааникерди бер бурут, дегениме көн бурут, айтканым азыр камдап кой, бурут! Камдабас болсон кебинди айт бурут, алыша турган жеринди айт бурут".

Башчылары көкүткөн караламан калмактар кемегелерди тегеректешип, казандардагы эттерди талашып, ашка келген мусулмандарды дүрбөтүп, кыргыздардын балбандарын жөөлөшүп, жакшылардын төбөлөрүнө камчы үйүрүшүп, өздөрүн өздөрү билип, өтүктөрүн төргө иле башташат. Нескара Манастын жок экенин билип, зордук кылып, ашка келген аттарды сынамакка чубатууга салат. Муну көргөн кыргыздар "качып, үркүп, жүгүрүп, кайрай жандан түңүлүп", айлалары куруп, Бокмурун болбой куруп кал, акылың менен жерге кир, туулбай туна чөгүп кал-дешип дүрбөлөңгө түшүшөт. Амалы түгөнүп, жүрөгү саруулаган Бокмурун Кошойго келип:

"Кумурскадай көп калмак
Төбөбүздөн басат бейм, аба!
Дүмүрдү минтип казат бейм, аба?
Кара калмак, манжуунун
Дегенине көнөлү, аба!

Мааникер сурайт берели, аба!", - деп чый-пыйы чыгат. Кошой: "сен айылында тим жатпай, аракка тоюп кутурдун балам,"-деп Бокмурунду жемелеп, анан минтип кеңешин айтат: "көөнү сенден калса да, калкынан көөнү калбас дейм балам, кеңеш кылып Манаска, Мааникер берсең анан бер балам, Кабылан Манас баатырың, телегейи тең ошол балам, тепсеп келген калмакка, теңтайлашар эр ошол балам, кабар жибер Таласка, Кабылан төрө Манаска".

Бокмурун менен Кошой алакандай кат берип, жаш Айдарды түнү менен Таласка шашылыш жөнөтүшөт.

Эр экениң чын болсо, эми Манас келе көр, кыйрамак болду кыргызың, ажыратып ала көр, деген каттагы жалбарган өтүнүчтү окуп, арстан Манас буркан-шаркан түшүп, "атандын көрү жаш Айдар, Бокмурун экөөң мас Айдар", - деп каарданып, кылычын кындан сууруп, кабарчы баланы чаап саларда Каныкей менен Бакай арачалап калат.

Айкөл Манас кырк чоросу, Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу көкжал баатырлар менен заматта жоо-жарагын шайланып, тулпарларын минип, жолго чыгууга даяр болушат.

Акылман Каныкей ошондо Манас баштаган эрлердин ашка гана эмес, катуу багыт жолго бараткандыгын, калмак, кыгай менен кырылышар, кыркылышар кез келгендигин туюп, баатырларды ок өтпөс, кылыч кеспес зоот-чопкут, жарак- жабдык, кийим-кече менен жакшылап жабдыйын деп аларды токтотуп, кайра аттарынан түшүрөт. Каныкей мурдатан эле Манастын кырк чоросуна жоого кие турган кийимдерди астыртан камдап жүргөн экен. Кайран жеңең Каныкей өзү баш болуп не бир колунан көөрү төгүлгөн уздар, иштүүлөр, усталар менен күндөп-түндөп мээнет кылып. кырк чоро үчүн арасына болот өгөп төктүрүп, сайса найза тешкисиз, чапса кылыч кескисиз кырк тон, кырк чопкут, кырк калпак, кырк тумак, кырк өтүк, кырк кемер кур, атүгүл кырк тулпар да даярдап коюптур. Буларды кийген кырк чоро терилерине батпай кубанып, Каныкейдин сарамжалына айран калышат.

Манас зайыбынын кемеңгерлигине, кырк чоросуна көргөн камкордугуна, акылман айлакерлигине оозу ачылып, терең ыраазы болуп, жолдошторунун алдында: Каныкейге баш ийдим, эми "атаң-энең дебеске, артылта камчы салбаска, артынаи күнү албаска, ак келтенин огу урсун, көк мелтенин чогу урсун!" - деп ант берет. Манас "не турдунар кырк баатыр", деп шарт аттанып, Көкөтөйдүн ашына жөнөп кетет.

Көкөтөйдүн кызык аш, көргөнү келген экенбиз, таланып кара кытайга, өлгөнү келген экенбиз, деп кыргыздар кайгырып турган учурда Манас көк жолборстой чамынып, Каркырага кирип келет. Эр Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак, кырк чоросу менен ач кыйкырыкты салып, ашты жарып кирип барып, кара жаак камчы менен Нескараны төбөгө тартып жиберип, кара таандай калмакты каардана качырып, кыргын салып жибере жаздайт. Кызыталак калмак, жей турган тамагыңды жөн жегин, аксакал болсоң сый көрүп, алдындагы койдун башын албайсыңбы, сыйлап ашка чакырса, кыйрашканы келдиң беле, ит калмак "калмакка тартаар малым жок, Мааникер берер чагым жок, алуучу душман сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес",-деп Манас арстандай күркүрөп, оозуиан түтүн буркурап, көзүнөн жалын шыркырап, ортого чыгат. Ошондо калмак, манжуунун төрөлөрү арстан Манастын айбатынан жалтайлашып, бу Манас түбүбүзгө жетет бейм, чаап алчудай камындык, Мааникер сурап жаңылдык, дешип эстерине келишип, анан: "бул айыпты кечиңиз, кечпес болсоң айыпты, мынакей башты кесиңиз",-деп кечирим сурашып, тыйылып калышат. Мына ушундан кийин эки тарап теңдешип, калмак, кыргыз элдешип, эрегишүү токтоп, тынччылык шартта керней, сурнай тартылып, аштын шаан-шөкөттөрү башталат.

Ат чабыш, жамбы атыш, балбан күрөш, эр сайыш болот. Алоокенин алааматтуу чапкыгынан кийин араң дегенде Ала-Тоо конушту кайра таап, өз мамлекетинин

устунун кайрадан жаңыдан тургузгун кыргыздар үчүн калмак, кытайдан жана бөлөк-бөтөн калктардын көз алдында аштагы мелдештерде мөөрөйгө жетишүү чоң ар иамыстын иши эле. Бул да болсо, аш берген кыргыздардын түптүү эл экенин билгизген белги болуп, ак калпак журттун аброюн бекемдемек. Ушуну түшүнгөн кыргыздар ар бир мелдеште "а кудай берегөр!" - дешип аскарбашыл айтып, жардана карап, жеңишти тилеп турушат. Оңдой берди болуп, таймаштарда Ала-Тоолуктар утуп, биринчи мөөрөйгө ээ болуп турушат. Бирок балбан күрөшкө келгенде кыргыздар үчүн кыйын кырдаал түзүлөт.

Калмак-кытай тараптан "алты батман буудай жеп, дан жыттанган чоң Жолой, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган чоң Жолой" күрөшкө чыгат. Кыргыз менен казактан Жолой менен күрөшүүгө эч ким чыпай коет. Не бир менменсинген баатырлар, балбандар Жолойго даап бара алышпай үрөйлөрү учат. Ушунча мусулман дүйнөсүнөн Жолойго теңтайлашар киши чыпаганына хан Манас ичинен сынып, Кошойго кайрылып, айла канча, балбаныңыз жок болсо, элди күттүрбөй байгесин ээсине ыйгарыңыз, же болбосо күрөшкө өзүңүз түшүп бериңиз, дейт. Ошондо 80ден ашкан Кошой дөө, атаганат, бу Жолой элүү беш жашта кез келсе, эптебей турган эр белем, кутурган шумдан кем белем, деп катуу өкүнүп алат да, эми намысты колдон кетирбейли, "калмактын көөнүн тындырбайм, кабыланым шагын сындырбайм, калкына уят кылдырбайм, карысам да тобокел", - деп Жолой менен кармашка чыгууну чечет. Кошой сарамжал Каныкей камдаган кандагай шымды кийип Жолойду беттейт. "Ооздон оту буркурап, көзүнөн жалын шыркырап" Жолой күркүрөп ордуна козголот. Эки дөө бири бирин улактай ыргытып, көк букадай челишип, арстандарчасынан алышып күнүндө да, түнүндө да жеңише алышпайт. Түн ичинде миң деген эл котолоп, "панардын баарын алдырып, эчен миң чырак жандырып", балбандардын кармашын карап турат. Эртеси күндүзү түшкө маал эки балбан бири, бирине сүйөнүшүп тирешип турганда Кошой

үргүлөп көшгүй түшүп, анан андоостон көзү илинип, уктап кетет. Ушул ирмемден пайдаланып, Жолой Кошойду күтүүсүздөн таптак башына көтөрүп, кашындагы алачык үйдөй болгон чоң ташка уруу үчүн аттап-буттап жөнөп калат. Ошондо Манастын жаны чыгып. "кара баскан абаке! Көзүңдү ач, кокуй! Каңгайга намыс алдырдың, жаман атка калтырдың",-деп жер-сууну бузуп бакырып жибербеспи. Кошой селт этип, көзүн ача калып, бир жулкунуп жерге түшүп, ачуусу кайнап, тиштенип туруп, шумдуктуу аябуут күч менен тоодой Жолой балбанды томкоруп жерден алып, тарс эткизе көтөрүп урду да, башынан аттап кете берди. Мөөрөй колуна тийип, калың кыргыз дүңгүрөп Кошойду көтөрүп кетти.

Жолойдун жыгылганына ызаланган калмактар эмне үчүн Кошой салтты бузуп, балбаныбыздын башынан аттайт дешип, ушул шылтоого жамынып түрүлө козголуп, доолбастарын уруп, буруттарга кылгылыкты кылабыз, деп кыйкырык-чуу салышып, кыргыздарды каптап, качырып киришет. Манас баштаган баатырлар калмак, манжуунун жолун тосуп, жинин кагып, аларды экинчи жолу токтотуп, тынчтандырышат.

Балбан күрөштөн кийин эр сайыш башталат. Эр сайышка калмак, манжуу тараптан хан Коңубай, кыргыздар тараптан Манас чыгат. Бул эр сайыш эки тарап үчүн тең үлкөн мааниге ээ болот. Эки хандын беттешүүсү аштагылар үчүн бири бирине жоо эки элдин беттешүүсү сыяктуу кабыл алынат. Ошон үчүн бул кырдаалда эки баатыр тең жеңилип калууну өз элинин мөөрөйдү колдон алдырышы жана калктын намысынын кетиши катары санашат. Ошондуктан эки баатыр тең эң акыркы мүмкүнчүлүктөрүн жумшашып, сайышка катуу даярданышат. Каныкей албарс болот өгөтүп, ортосуна төктүрүп, алты жыл мээнеттейип жасаган Аколпокту Манаска кийгизет. Ошол тушта каруу-жарагын шайланып, ортого ат ойнотуп чыккан Коңурбайды көрүп ал

Көк күбө чопкут жамынып,
Алоокенин Коңурбай
Көк жолборстай чамынып,
Октой болгон Алгара
Окторулуп бастырып,
Очогор мылтык асынып,
Көк найзаны колго алып,
Көркүн көргөн таңданып,
Алгара ат менен шаңданып,
Айбатын көргөн таңданып,
Чоң күрсү сабы чочоюп,
Чоң кара ат менен очоюп,
Найзасы колдо койкоюп,
Алтын наал, жез өкчө,
Кытайча өгүк чойкоюп,
Кылычы белде кыңгырап,
Көк найзасы зыңгырап,
Ак канжар жанда шыңгырап,
Ач арстандай ыркырап,
Көк желеги жалпылдап,
Көркүн көргөн душманы
Барар эмес жакындап

Манас менен Коңурбай бири бирин ач арстандай качырышып, айкырып найза сунушуп, айыгышкан кармашта алтымыш найза сындырышат. "Кайнаган калмак бакырат, какандап ураан чакырат, кыргыздар тынбай бакырат, кабылан деп ураан чакырат".

Акыры Манас алп күчүн жыйып, каардана качырып барып, сыр найза менен таамай муштап өткөндө, Алоокенин Коңурбай Алгаранын үстүнөн тоо кулаган эмедей күркүрөп учуп түшөт. Манас жандай чаап, Алгараны кармап, олжолоп алып кетээрде жерге оонап калган Коңурбай тура калып, жансоогалап, "тизеси жерге бүгүлүп, келин болуп жүгүнүп", Алгара атым берип кет, деп Манастан өтүнөт. Манас кенендик кылып, Алгаранын чылбырын Коңурбайды көздөй ыргытат. Ошентип, тагдырды таразага койгон эр сайышта да Манас утуп, кыргыздар дагы чоң мөөрөйтө жетишет.

Чон намыс колго тийет. Байгени көпчүлүк эл камчыга ченеп бөлүп кетишет.

Акырында Көкөтөйдүн ашы чоң чатак менен аяктайт. Жамбы атууда, балбан күрөштө, эр сайышта, ат чабышта жеңилгендерине ызаланган калмак, манжуу кайрандан чуу чыгарышын, көптүгүнө салып, аш берген элди селдей каптап, ат байгени кыргыздардын өздөрүнө ээ кылбай талап алышып, бет келгенин токмоктоп, жылкы кайтаргандарды сабап, кереге – уукту кыйратып, кемегедеги казандарды көмкөрө тээп, тополоңду салышат. Жаалданган Манас кырк чоросу менеи калмактарга кайрадан калайманды салып кирет.

Бирок кыжылдаган көп калмак аскалуу жээкке согулуп, кайра күр-шар этип артка тарткан деңиз толкунундай тизгиндерин кайра каңгай жакка буруп, моюн бербей, кара таандай чуулдап, кара бороондой дуулдап, ойдон-тоодон жылкы алып, Каркыранын бетиндеги калын жылкыга тийип, күтүрөгөн сансыз төрт түлүктү үркүтүп айдап, Текестин суусун кечип өтүшүп, "эми эр болсо бурут келсин, - деп, эрмектешип көрсүн, - деп", өз мекендерин көздөй чаң ызгытып жөнөп кетишет.

- 9 -

Калмактын бул кылыгына Манастын каны кайнап, өрттөй көзү жайнап, эрдин кесе тиштеп, "каалгадай кашка тиш, бөлө-бөлө чайнаган". Айкөлүң акыл токтотуп ойлонот: Канчалык агарайын десем да, бул караан калган калмак карарганын койбойт экен го, ардактап ашка чакырсак, тоодой кылып эт тартсак, кызыл алтын мал берсек, кызыл куйрук нар берсек да кылып турганы бул. Бизди эл деп санабайт экен го, кастыгын калтырбайт экен го. Эми бу калмак, манжууң кутуруп, кыргызды көздөй жутунуп кайра келбей койбос, калайманды салбай койбос. Эми басына берсек болобу, башчысын кармап соелу, кызыккан экен кыргызга, кыйынсынган кысталактарга кыргын салып коелу, талкаланып тыналы, биротоло баш көтөргүс кылалы,

- 56 -

тагдырга жазган жазууну, көрүшө турган күн окшойт, ажал жетип, күн бүтсө, о, журтум, өлүшө турган күн окшойт!

Арстан Манас бакырат, баатырларын чакырат:

Көк найзаны көтөрүп,
Бара турган эр кайда?
Калмакка намыс кетирбей,
Ала турган эр кайда,
Абаке Бакай жол башта,
Жүрө тургаи жол кайда?

Ошентип, зордукчу, баскынчы жоого каршы Манастын айтылуу Чоң Казаты башталат. Кыргыздын колу дүңгүрөп, Каңгай, Бээжинди карай аттанат.

Бээжин тарап көрө элек эл, тааный элек жер болгондуктан күн мурун алды жакка кайгуул салып, жер чалып, чалгынчылык жүргүзүү зарыл эле. Бул жумуш үчүн Манас баштатан жердин уусун, элдин сырын билген Алмамбетти тандап алат. Ырасында эле бөтөн, чоочун эл-жердин сырын билген жагынан кыргыз ичинен Алмамбетке эч ким тентайлаша албайт болчу. Анын үстүнө Алмамбет керек учурда артына кар жаадырып, изин жашырып кете бере турган жайчы да эмеспи. Чалгынчылыкка Алмамбеттен артык жан болбос. Ошон үчүн Манас: "Элкин келген калмакка, элимдин баары тең болбой, качып келген калмакка, калкымдын баары тең болбой, жол билген киши жол билет, кол билген киши кол билет", - деп ойго батып турбайбы.

Каңгайды билген өзүн бар, кабылан Алмам жолду чал, деп Манас Алмамбетке өчөшкөн жоону жайлаган, өлүмдөн кайра тартпаган сырттан заада Сыргакты кошуп берип, чалгынга жөнөтөт. Бирок ошо тушта Манастын кочуунунда ойго келбеген опосуз иш болот. Ырамандын Ырчуул, тебетейи чоктуу уул, айтар оозу шоктуу уул Акбалтанын Чубагына келип: сен Чубак ногуйттан чыккан кыраан элең, кыргызга кызматың өткөн чыгаан элең, бу сен качантан бери кеп-кеңештен калгансың? Эмне үчүн чалгынга сен барбай,

Алмамбет калмак барат? Алмамбет кулдан эмнен кем? "Кутуруп кеткен куу калмак, өкүмүн алды колундун, өрнөгүн алды жолундун, эсебин алды элиндин, кубатын алды белиндин" - деп айтып, баатырды ардантып, намысына тиет. Ырчуулдун сөзү катуу таасир кылып, Чубактын көөнү дароо карарып, сокур намысы ойгонуп, жини кайнап чыгат. Терең ойлонбой, куру намыска алдырган Чубак эмне үчүн журтунан тентиген калмакка ишеним көрсөтүлүп, мен кепкеңеште жокмун? Алмамбет кетип чалгынга, артында калчу мен белем, ыя! Бөлөк-бөтөнгө тобумду башкартып, тизгинимди бербеймин. Канетип муну жөн коём, артынан жетип, Алмамбетти соём, деп көк тулпарын шарт минип, доолбасты тарс коюп, айкырыкты салып чаап жөнөйт.

Кошуунунун ичинде бузук иш башталганына тынчсызданган Манас Бакайга кайрылып: абаке акылга дыйкан жан элениз, сөзүңүз жанга дары эле, Чубакты токтотуңуз, дейт. Краңгыда көз тапкан, капилеттеи сөз тапкан кемеңгер Бакай Чубактын алдынан чыгып: ай-ай, балам, куру бекер арданганыңды токтот, ачууга алдырба. Куш канаты менен учуп куйругу менен конот. Манастын Манас болмогу экөөбүздөн. Биз ичибизден бузулсак, пил да болсок жыгылабыз, миң да болсок кырылабыз, бөлүнсөн бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет Алмандын шагы сынбасын, анын кылган кызматы сен үчүн, мен үчүн, кыргызга кызмат кылып аткан Алмамбетке кыйкырып каршы барганың кандай? - деп зекий сүйлөп, насаатын айтат. Аңгыча булардын жанына Манас барып калат да, куру убара тартып күүлөнүп алган Чубактын жоругуна бир четт күлүп, бир чети капааттанып: Чубагым, чуу көтөрбөй бу күндө, билгичтик кылар убагың-дейт. Каны кызып турган Чубак: Кеңештен Чубак калганы, Алмамбет тизгин алганы. Он үч жашымда Алтайдын Арал көлүндө өзүң менен кошулдум эле, антташкан сөз кана? Ак болот мизин жалаштым, намысың бирге талаштым, ар душман менен алыштым, намыстан кайдан калыштым? Күлдүгүм Манас сен болдуң, күймөлгөн чобур мен болдум, күйгүзүң Манас не болдуң? - деп Манаска нааразылыгын, дооматын

айтып күпүлдөйт Буркан-шаркан түшүп бугу чыга түшкөн Чубактын оолукканы бир аз пастай түшөт. Ошондо Манас кой, муну Алмамбетке беттештирип, ичиндеги кыйшыгын түзөйүн, экөөнү элдештирейин, чалгын эле десе, кайгуулга үчөө бирге жөнөшсүн деп ойлоп, Чубакты алып, атына камчы уруп, алдыга жөнөп калат.

Арт жакта күүлөнүп чаап келатышкан Манас менен Чубакты көргөндө "ишенбеген кишидей, аркамдан чабыш не жумуш?" - деп Алмамбет бушайман боло түшөт. Жакындап келгенде ал Чубактын ачууланган түрүн байкап, Акбалтанын уулунун эрегишип чатак чыгарганын туюп коет.

Чубак Манастан бута атымдай алдыга бастырып келип Сары-Белдин кырындагы Алмамбет менен Сыргакка салам айтканда, Алмамбет алик албай, тетири карап отуруп алганы. Алик албаган Алмамбетке Чубак ого бетер ачуусу келип, ал дагы ага далысын салып, ичинен шакардай кайнай. Ушул тушта "элдүүнүн баары эр экен, не десе кеби эм экеи, элинен азган жигитке, эртелеп өлүм эп экен", - деп Алмамбеттин каңырыгы түтөп турду.

Акыры бири-бирин кордоп айтышкан сөздөргө чыдабай эки баатыр чарт жарылышты. Чалгын чалар сенсиңби, оорукта калар менминби, деп Чубак кылычын кындан сууруп алып, Көгаласына ыргып минет. Эрдемсинген Чубагым, кагайын сенни жиниңди, деп Алмамбет Сарала тулпарына камчы уруп, эки миздүү көк болоту менен Чубакты качырып сала берет. Ошондо кабылан Манас күркүрөп ортого түшө калып, Сараланы оң колу менен, Көгаланы сол колу менен ооздуктан алып токтотуп, эки баатырды арачалайт. Манас нааразыланып, ачууланып: жоо жакадан, бөрү этектен алып турганда, экөөнөр калп эле жолдон жөөлөшүмүш болуп, менден бөлүнүп кетейин деген экенсиңер. Мейли, экөөнөргө ишенчү элем, эми Каңгайга өзүм жалгыз жөнөйүн, ажалым жетсе өлөйүн, айкырышкан эки акмак, өлүшүп кетчү көрөйүн, - деп экөөнү эки жакка кагып жиберет Ошондо Алмамбет менен Чубак айкөл шерге уят болушканын дароо сезишип, экөө эки жакка ажырап кетишет.

Чубак жаңылганын түшүнүп, Алмамбеттен кечирим сурайт. Эки баатыр элдешип, кайрадан ак бөкөндүн кылындай суурулушуп, ак буудайдын унундай жуурулушуп достошуп, анан Тал-Чокуну карай бирге жөнөшөт.

- 10 -

Тал-Чоку деген чокусуиан калмак, кытайдын жери, Каңгай аймагы бүт көрүнгөн бийик тоо экен. Ошол Тал-Чокуиун бийигинде туруп, Алмамбет баатыр Манас, Чубак, Сыргак үчөөнө калмак, кытайдын чөлкөмдөрү, аймактары жөнүндө аңгеме куруп, Коңурбайдын, Нескаранын, Жолойдун жана башка алп дөөлөрдүн эл-жерлери кайсыл экендиги, Чет-Бээжин, Түп-Бээжин деген кайда болорлугу жөнүндө кең-кесири айтып берет. Ушундан соң Алмамбет, Сыргак экөө андан ары чалгынга узашат да, Манас менен Чубак арттагы кошуунду көздөй кайра тартышат.

Жол чалып кайгуулда жүрүп, Алмамбет Сыргакка калмак-кытайдын жерлерин көргөзүп, ал жерлердеги калктар жөнүндө аңгеме куруп, "түмөндөгөн Каңгайга, түз эле кирер эл эмес, бел байлаган бели бар, бекип жаткан жери бар" деп түшүндүрүп, Манастын баштаган бул казаты оной казат болбостугун айтат. Ошону менен бирге өз туулган жерин көргөндө, Алмамбеттин "көңүлү жаман бөлүнөт, көзүнөн жашы төгүлөт".

Манастын бул чоң жортуулунда Алмамбет өз эл жерине каршы барды деп түшүнүү жарабас эле. Ал Эсенхан, Коңурбай, Жолой, Нескара сыяктуу адилетсиз хандардын, төрөлөрдүн, башчылардын зордукчул бийлигине, алар орноткон акыйкатсыз тартиптерге, бийликтин "кол жоолугуна" айланган куралчан аскерлерге каршы баратат. (Алмамбеттин өз эл-жеринен эмне үчүн куулуп чыкканын эске түшүрөлү). Жакшылап кылдат байкоо салган адамга Алмамбеттин тереинде Манас досуиун жардамы менен өз тууган элин зордукчу бийликтен куткарсам деген да купуя мүдөө жок эмес. Эгерде жогорку өкүмдар Эсенхандын ордуна Алмамбет такка отурса, Ала-Тоону Манас сурап турса

калмак, манжуу менен кыргыздын ортосунда жоолашуу токтоп, бейпилчилик, ынтымак орнор беле...

Алмамбет менен Сыргак аярлык менен чалгын салып, жоонун сагызгандай сак кароолчуларынан кылдаттык менен шек билгизбей өтүп, акыры алиги Каркырадан сүрүлүп келген кыргыздын күтүрөгөн калың жылкысын Кыр-Кайың деген жерден табышат да, олжолонгон сан түмөн жылкыны дүңгүрөтүп айдап, кайра артка жөнөшөт. Жылкычы Карагул "куугун бурут жетти деп, жылкысын айрып кетти деп", Коңурбай баагырга чаап жетип, кабар салды.

Коңурбай калмак, кытай, манжуунун бүткүл аскерин¹ дүңгүрөтүп, Каңгайга чоң жортуулга келген бурутка каршы көтөрдү.

Чоң Казат, кандуу чоң согуш башталардын алдында Манастын колун бет алып келаткан душмандын колун көрүп

Токсон миң кошуун толкуду,
Канча калмак калкыды.
Алдары арбын күчтүүсү,
Найзасы албарс учтуусу,
Кылычы кыйла курчтуусу,
Калканы болот дөөлөрү,
Ат көтөргүс жөөлөрү
Аламандап жөнөдү.
Кара таандай чуркурап,
Чаң созулуп буркурап,
Күрсүлүү балбан баарысы,
Жааган күндөй күркүрөп.
Ак асаба, кара туу,
Айгайлаган ызы-чуу,
Көк асаба, кара туу,
Көк жаңырган улуу чуу.
Очогор аткан он жүз миң-
Окко турар пенде ким?
Жазайыл аткан сандай көп,

Замбирек аткан андан көп.
Жаалары өгүз белиңдей,
Аттары сырттын желиңдей,
Ар мүчөсү перидей,
Алпын көрсөң, андан көп,
Баатырлары сандан көп,
Дөөлөрүн көрсөн, андан көп.
Ат минбеген артында
Жөөлөрүн көрсөң, андан көп.
Буттары бар мунардай,
Колдоруна карасам,
Көп токтолгон чынардай.
Ат көтөрбөй жөө баскан
Айбатын көргөн адамдар
Акылынан чын шашкан.
Айта берсе жомогу,
Ар бирөөсү бир дастан.
Алптын зору анда бар,
Айдаган койдой жайнаган
Калктын көбү анда бар.
Күрсүсү үйдөй балбан бар,
Күрөшкөнүн алган бар.
Оозунан тиши оркоюп,
Камандан мурун чалган бар.
Баарысынын баатыры
Эр Коңурбай зардал бар.
Кырмуз шаанын Мурадыл,
Кызыл чоктуу Нескара,
Калмактардын ушаны,
Кара жалдуу Бороончу,
Каңгайлардан Оронгу,
Доңуз мүнөз эр Жолой,
Токшигердин Бозкерттик,
Колун айдап которгон
Солобонун Соорондук
Түпөктүү найза кылкылдап,
Дүйнө жүзү былкылдап.

Кайнаган кангай көп экен,
Көптүгү мунун чөп экен,
Өлгөн сайын өрчүгөн
Өлөрман тууган эл экен.
Түгөнөт десек, түтөгөн,
Тумандай басып күчөгөн,
Түптүү кангай эл экен.
Калыңдыгы кытайдын
Кумурскадай мол экен.
Айлаңасы Кангайдын
Кумдан калың кол экен.

Ал эми Кангайга селдей күркүрөп кирип келген шер,
Манастын колу бул:

Каптап келген кыргызда
Карыясы Кошой бар,
Кабыландар кошо бар.
Калкылдап келе жатканы-
Кадимки Манас арстаны,
Элемандын Төштүгү,
Эштектен бар Жамгырчы,
Казактардан Көкчө бар,
Кара жаак Үрбү бар.
Анжияндын Санжыбек,
Буудайыктын Музбурчак,-
Кырк баатырдын баары бар,
Кыраан Бакай кары бар.
Кырк чоронун башчысы
Кыргыз сындуу чалы бар.
Күлдүрдүн уулу Чалыбай,
Күлдүргүчү Ажыбай,
Кыйындын бири Кутунай,
Кара Токо, Мажиги,
Камбар уулу Чадиги,
Алчындардын Атайы,
Үйшүндөрдүн Үмөтү,
Үмөт уулу Жайсаңы,
Бообек, Шаабек, Шүкүрү,

Арбандардын Алтайы,
Дөрбөндөрдүн Төртайы,
Төлгөчү кара Төлөгү,
Өнөрү журттан бөлөгү,
Агыдай далы көрүүчү -
Ашкере айтып берүүчү,
Толтун башы Токотой,
Эл билгичи Элеман,
Калк бийлеген Калкаман,
Серендеген Серегеи -
Серпишкен жоого чыйрагы,
Коңгуроолуу Кошабыш,
Кош башкарган эр Ыбыш,
Алымдын уулу Алакем,
Арстан Мажик бар экен.
Караңгыда жол жүрсө,
Калың кыргыз жол жүрсө,
Карсактын изи жаңылбас,
Кадыр, Жайык, Шууту бар,
Калк чайкаган куусу бар.
Түн ичинде жол жүрсө,
Түмөн кыргыз мол жүрсө,
Түлкүнүн изи жаңылбас,
Түмөн Жайнак, Шуту бар,
Түмөндөп чыккан ушу бар.
Казактан бар Жоорончу,
Кара тейит журтунан
Кайкыл, Бөкөл, Тоорулчу.
Шыңгынын уулу Кербени,
Шыпты кашка Дөрбөнү,
Бөрү жолду Бөгөлү-
Жоону алыстан көрөрү.
Ырчуул, Бозуул-ыктуусу,
Эр Тазбаймат мыктуусу,
Кас душманга камданып,
Каршы чаап чыкчуусу,
Кара Түлөө, Кабыке,

Жаңгыр уулу Жабыке,
Кутунайдын куу жигит
Кубулжуган шум жигит,-
Баатырлардын баары бар,
Башчысы Кыргызл кары бар.
Кылычтын мизи кылкылдап,
Найзанын учу жылтылдап,
Көпчүлүккө көз жетпей,
Жер союлуп былкылдап,
Асаба желек жалпылдап,
Алтындуу туулар жаркылдап,
Аргымак аттар алкылдап,
Атылса, мылтык тарсылдап,
Кагылса, доолбас карсылдап,
Айбатын көргөн адамдын
Азат бою калтылдап.

Жер майыштырган ушул эки кол бет келип салгылашардан мурда олжолонгон кыргыздардын жылкысын кайра артка кайрып, кууп келаткан Алмамбет, Сыргак, аларды артынан издеп барган Чубак-ушул үч көкжал калмак-кытайдын аскери менен биринчи беттешип, душмандын чабуулуна биринчи болуп көкүрөктөрүн тосот. "Миңди көрсө шашпаган, миңди көрсө бир өзү, көп экен деп качпаган, санды көрсө бир өзү, санааркап жоодон качпаган" эр Алмамбет жоонун алдын тосо чыгып, аскеринин алдында "кызыгалак буруттуу, сазайын колго берейин, талпагын ташка керейин", - деп каарданып келаткан Коңурбай баатырды качырып барып кабыргага сайып жарадар кылат. Капталынан кан аккан Коңурбайды калкалап кабылчанасынан качырып келген Мурадыл баатырды Алмамбет андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча аттан сайып түшүрдү. Бакырыгы баш жарып, айкырыгы таш жарып, Алмамбетке карай ат койгон Ушан дөөнү андып турган Чубак капыстан качырып барып сайганда, Ушаң ээр үстүнөн камгактай учуп түштү. Ушаң дөөгө болушул, Бороон дөө Чубакты сайып жыгаарда Алмамбет таштай зыркырап

учуп жетип, Бороон алпты найза менен коюп өттү. Бирок кошууну кара таандай, атып жаткан октору, асмандан түшкөн жаандай аскерге туруштук бере албай, Бороон дөөдөн найза жеп жараланган Чубак, Бозкертик калмактын найзасы сайылып, жонунан кан аккан Алмамбет артты карай чегинишет. Сан жылкыны үркүтүп айдап бараткан сырттан Сыргак Алмамбет менен Чубакты кууп келаткан Бозкертиктин астынан чыгып, Сырбараң менен бир койгондо, Бозкертик баатыр шалак этип кулап түшөт.

Кыргыз менен калмактын чоң согушу мына ушундайча башталат.

Кошуунунун астына кеткен Манас Маралдуу суунун боюнда Алмамбет, Чубак, Сыргактан кабар күтүп жалгыз жатып, көзү илиниц, тарс уктап кетет. Жоодон куугун жеген Чубак чапкылап жетип келгенде, Манас коңурук тартып катуу уктап жаткан болот. Чубак "калмакты кудай урду деп, кагүгүн төрөм тургун деп", шашкалактап ары-бери жулкулдатса да, Манас ойгонбойт. Кулагына доолбас урса да сезбейт. Айласы түгөнгөн Чубак акыры, атчан качырып келип найза менен сооруга бир сайып өткөндө, ошондо араң Манас ойгонуп: "Эмне болуп кетти" - деп эки жагын карайт. "Манастын уйкусундай", "Манастын уйкусун салып" деген сөз ушундан калган.

Манас учун ууга сугарган, бөрү тил мизин чыгарган, шамалга тийсе ырдаган, тийген жери ырбаган найзасын сундуруп, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен ач албарс кылычын кындан сууруп, касиеттүү Аккелтесин "күр-р" эткизип атып, ач айкырыкты салып, каптап келген каңгайдын колун качырып кирет. Чабуулга кирген арстан Манастын көрүнүшүнөн, кереметтүү колдоочуларынын түрүнөн адамдын үрөйү учат:

Жеке башы баатырдын
Жети миң колдой шаңы бар.
Ажыдаар түгү дагы бар.
Ажалы жеткен турбаса,
Астына пенде тургусуз.
Ажыдаар жыланы

Артынан сойлоп калыштыр.
Көсөө куйрук көк бөрү-
Көк жал эрдин жөкөрү
Артынан ээрчип алыштыр.
Алп кара куш арбайтып,
Асмандан бутун салыштыр.
Кара чаар жолборсу
Жолду баштап калыштыр.
Айбаты башка көрүнүп,
Асманга тозоң бөлүнүп,
Айкырып баатыр киргенде
Калмактын чети сөгүлүп,
Аккула менен чуратып,
Астына каршы келгенде
Ак найза менен сулатып,
Алыскысын найзалап,
Жакыныраак келгенин
Ач албарс менен кайсалап...

Манастын айкырып салган алааматына чыдабай жоонун колу кайра артына жапырылды. Манастын артынан Манастап ураан чакырып, жаачылары жаа чокуп, аламандап ат коюп, мылтыктын үнү тарсылдап, доолдун үнү карсылдап, саадактын огу шаркылдап, кылычтын баары жаркылдап, асаба желек жалпылдап, кыргыздын колу жер солкулдаткан чуу менен согушка кирди. Колду баштап алышса, адамдын алы жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн Чубак, Сыргак, Алмамбет, Бакай баатырлар, кызыл өрт болуп күйгөн кырк чоро чабуулга өттү.

Мына ушинтип Каңгайдын Ит-Кечпес деген жеринде кызыл-кыргын согуштун өртү алоолоп күйдү. Эки тараптан тең кан суудай акты. Чоң салгылаштын алааматын көрүп туруп жүрөгүн түшүп, денең калтырайт. Карачы: "Ушул согуш ичинде, арманы жок алышып, аянышпай салышып, ажалы жеткен өлүшүп, кызыл канды төгүшүп, нечен тулпар ат өлүп, азамат менен эр өлүп, кез болгондун баары өлүп, бириндешип салышып, бөлүнүшүп алышып, кызып калган

эрендер, кайрадан-кайра алышып, ат үстүнөн жулушуп, ары-бери булкушуп, аты өлүп калганы, жөө-жалаңдап күрөшүп, бирин-бири жыга албай, дал-дал болуп кийими, ары-бери сүрүшүп, башын кесип алышып, иче-кардын жарышып, бирин-бири аябай, аз-көбүнө карабай, канды суудай агызды, канга багып калышты. Каңгайлык менен кыргыздар, качпай туруп салышты, күндүз тынып калган жок, күн мезгилин алган жок, түндө тынып калган жок, түн мезгилин алган жок, башы челек кан болду, бүткөн бойдун баарысы, кыймылдагыс дал болду, өлүк тоодой үйүлдү, дөбө болуп жыйылды, калмак менен кыргыздар, кан жүргүзүп кырылды".

Кырчылдашкан уруштун кызуусу менен Манас баатыр Иткечпестин найза бойлобогон терең дайрасына кирип кетет. Калмактар да сууга кирет. Салгылаш суунун ичинде уланат. Дайра кызыл канга боелот. Бир маалда Айманбоздун ичи дардайып көөп чыгып, Манас сууга ага баштайт. Дайранын кууш жерине келгенде аты менен калкып агып бараткан Манаска Коңурбай акмалай келип, жээктен таамайлап найза сунат. Бирок кыргыздын арстан шери Коңурбайга суунун ичиндеги кыйын кырдаалда да алдырбай, кыраан баатырларынын жардамы менен Көл-Кечүүнүн көк ирминен аман-эсен чыгып кетет.

Ааламда жок алааматтуу согуштун биринчи чоң салгылашуусунда кыргыздын колу нечендеген жоготуулар менен ийгиликке жетишип, калмак, манжууларга кыргын салып, жоону артка сүрөт. Манас, Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргактар Жолой дөөнү баш кылып, душмандын далай атактуу алптары менен найзакер дөөлөрүнүн күлүн көккө сапырат.

- 11 -

Эки тарап экинчи чоң салгылашууга камынып, ортодо бир нече күн тыныгуу болот. Бир күнү кыргыздар үчүн күтпөгөн кызык жумуш болот. Каңгайдын ханы Коңурбай капыстан Манастын алдына өзү келип, эки колун бооруна алып, жарашалы, эрегишпей туугандашалы, кармашканды

коёлу, ынтымакка келели, деп суранат. Асыл мүнөз айкөл Манас жарашууга макул болот. Эмесе, ниетим сүттөн ак, сыйымды көрүңүз, эп болсо атка миниңиз, мени менен жүрүңүз, деп коңгөрө колун куушуруп, өтүнүч кылат. Амалдуу калмактын ичиндеги арам оюн байкабай Манас Аккуласын минип Коңурбайды ээрчийт. Ордосуна келгенде алаксытып алдап туруп, Коңурбай айбалта менен Манасты башка шилтеп калат Манас башын бура бергенде айбалта мойнуна тийип, бир шилисин таарып кетет. Айкөл шер ээрге өбөктөп жыгылып, Аккуланын жалына кызыл ала кан чачырайт Каңкор калмак бир балээ кылбасын деп Бакайдын кеңеши менен шектенип жетип барган Ажыбай баатыр убагында окуянын үстүнөн чыгып калып, Коңурбайды кылычтап жарадар кылып, оор жаракат алган айкөлдү калмактардын куугунунан куткарып кетет.

Согуштун өртү кайрадан алоолонуп жанат Калмак, манжуу кара курттай кыжылдап кайрадан чабуулга өтөт. Кыргыздын колу кызыл өрт болуп кайрадан калмакты каптайт Уруш шамал үйлөгөн оттой дуулдап күч алат. Бирде кыргыздар артка сүрүлсө, бирде жоо артына чегинет. Салгылашта артык туулган Алмамбет, арстан Чубак, сырттаи Сыргак айрыкча эрдик көрсөтүшөт Алар калмактарга ителги таанга тийгендей бүлүк салып, бет келгендин таш талканын чыгарып, жоонун чекесине чыккан чыйкан болушат Ошону менен бирге үч баатыр тагдырды таразага койгон кыстальш учурда бири-бирине чукулунан жардамга келип, бири бирин өлүмдөн сактап, өз ара күйүмдүүлүктүн жана кыйышпастыктын жогорку өрнөгүн көрсөтүшөт.

Манас оор жараатына карабай Аккуланын үстүнөн түшпөй, каарданып бакырып, кошуунуна кайрат берип турат. Артка чегинген кыргыздардын алдынан тосуп, тепсел келген калмакка, тепселип кантип кетебиз, кара башты куткарып, не муратка жетебиз, ажал жетсе көрөлү, намыс үчүн өлөлү, деп айкөлүң жоокерлерге дем берип, кайра урушка салат.

Манастын жарадар болгондугуиан пайдаланышып, "бел байлаган бели жок, белгилүү Манас шери жок", дешип

калмак, манжуу кайрадан күч алыш, кара тумандай басып кирген кыйын саатта жаралуу Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу жолборсторуна кайрылып, баатырдык ар намыс жана кыргыз калкынын тагдыры жөнүндө терең ойлонуп, мына момундай сөзүн айтып турат:

"Кызыл найза желегим,
Кырааным, берен Алмамбет-
Каңгайдан келген белегим.
Эгизим Чубак көсөлүм-
Эсимден кетпес эгерим,
Астыма салсам, ак жолум,
Асылым менин Сыргагым-
Алышкан жоодо шумкарым,
Атышканда сан колум,
Үч бирдей менин эгизим-
Телегейи тегизим.
Калк баштаган эрлерим,
Кайраты кабат шерлерим.
Качып кетсем урушпай,
Каптап каңгай кетпейби,
"Манас качып кетти!" - деп,
Кууп жүрүп кыргыздын
Түбүнө манжуу жетпейби!".

Манастын бул сөздөрүнүн түп маанисине терең түшүнгөн жана демденип кайраттанган туйгундар эки эселенген күч менен калмактарды кайрадан күркүрөгөн кыян болуп капташты. Денелерине кылыч, найза тийип, чокуларына чокмор урулуп, нечен жерлеринен жараланышса да Алмамбет, Чубак, Сыргак кабыландар ок жыландай ойношуп, бет келгенин сойлогушуп, чымын жанын аябай, өлөмүн деп санабай катуу уруш салышып, Каңгайдын колун кайрадан жапырып, артка айдап турушту.

- 12 -

Бирок кан майдандагы абал бара, бара татаалдана баштады. Канчалык кырылса да калмак, кытай, манжуулар

- 70 -

кайрадан түбүнөн түрүлө кайнап чыгып, кайрадан толкун болуп толкуп, тоолуктарды каптай берди. Кыргыздын колунун кагары барган сайын суюла берди. Талаанын баары чаң болду, түздүн баары кан болду. Түгөнбөй түтөгөн калмак, кытайдын көптүгүн, кайрадан жамгырлатып жаа тартып, мөндүрлөтүп ок атып каптап келгенин көрүп Алмамбет: "Чубагым, Таласка эсен тартпайбыз, калмактан аман кайтпайбыз, белимден кармап бүктөп кет, Таласка сөөгүм жүктөп кет", - деп жүрөгү бир жамандыкты сезип, Чубак досуна кайгылуу карап, ичинен түтөйт. Акыры, калмактын Шыпшайдар аттуу көзгө атар мергенинин урушка кириши менен жагдай чукулунан өзгөрүп, жоонун күнү тууй баштады. Караса көзгө илинбеген, кайда экени билинбеген шум Шыпшайдар Суркелтеси менен как чекеге таамай атып, казактын эр Көкчөсүн, сырттан Сыргакты оңкосунан түшүргөнү. Сыргактын артынан Эр Чубак, кабылан Серек, эр Шууту, дагы дагы далай кыргыздын шумкарлары, акырында арстан Алмамбеттин өзү Шыпшайдардын таамай аткан огуна "жалп" этишип, тулпарларынан кулап түшүшөт. Жолборсторунан айрылып, канаттары кайрылган кыргыз кошуундары уруш талаасында чуркурап өкүрүшүп, кыраандарды жоктоп турушту, ошондо.

Көкжалдарынын окко учканын уккан арттагы жарадар Манас көзүнөн жашын чубуртуу, "пейли жаман манжууну, жөн эле Бээжинге чейин сүрбөсөм, Манас болбой өлөйүн, кыраандардан айрылып, кыйналып карап тургуча, туулбай туна чегейүн!" - деп каарданып оордуан турду. Манас калган аскерлерин жыйнап, намыска туулган туйгундарым кайдасыңар, деп кыйкырып, кошуунуна кайрат берип, эми жарадар жанын аябай өзү баш болуп, урушка кирүүгө беленденди. Ошондо акырын өңүп келип, ары жакта дагы аңдып турган оңбогон Шыпшайдар сырбараңы менен калыстан Манастын Аккулдасын омурткага атып жиберет. Аккула окко учат. Манас көзүнүн жашын бурчактатып өлгөн Аккуланын мойнунан кучактап, көкүлүнөн жыттап, ичи өрттөнүп чок болуп: "Аккуладан айрылдым, Алмамбет,

Чубак шерлер жок, эми кандай айла кыламын? Арбайтың жалгыз таштабай, Алмамбет, Чубак ала жаг", - деп амалы түгөнүп, онтоп турду. Акыры, Манас Чыйырды энеси менен кайран катын Каныкей алмадай башка күч келгенде аткын, деп Аколпоктун жакасына ырымдап тигип берген жалгыз окту алып, Аккелтеге салып, мылтыкты мелтирей мээлеп, Каражой уулу Шыпшайдарды тиктеп туруп, "дүңк" эткизе бир койгондо, калмактын караан калган мергенин башы жулунуп, ыргып кетпеси. Ошондо кыргыз кошуунуна кайрадан күч-кайрат кирип, ал эми шер Манастын каарданган караанын көргөн калмак, кытайдын колунда дүрбөлөң башталат.

- 13 -

Касиеттүү Каныкей Таласта жатып, түшүнөн чочуп ойгонуп, оң жагына толгонуп, Каңгайдагы казатта бир жамаидык болгонун жүрөгү сезип, кабырга сөөгү сөгүлүп, көзүнүн жашы төгүлүп, өзүнчө шек уруп, ой ойлонот "тултук мүйүз көк бука, суу түбүндө өкүрөт, сырттаным Алмам өлгөн бейм, карга айдаган Акшумкар, канаты жок калыптыр, Акбалтанын Чубагы, бир кордукту көргөн бейм, узун бойлуу чынары, кыбыла көздөй сулаптыр, кымбатым Сыргак өлгөн бейм, айкөлүм минген алтын так, буту кыйрап калыптыр, аттиң ай Аккула окко учкан бейм, кырк уруу калмак, каканчы, айкөлдү тегеректеп алган бейм?!".

Каныкей тилимди алып, аман-эсенинде кайра тарт деп сурашып, Манаска кат жазып, Семетей уулум чоңойсо минет, деп атайы арнап багыш жүргөн, секиргени бүргөдөй, семиргени сүмбөдөй, бугудай мойнун бураган, бута бою ая келсе, буйдалбастан чураган Нарбуурулду жетелетип Бакайды алыскы кан күйгөн майданга жөнөтөт. Акылман шер Бакай күндөп-күндөп жол жүрүп, далай жерди кыдырып, ичеи тоону сыдырып отуруп, акыры Манаска жетет. Ошо тушта жоо кыргыздын колун курчоого алып Манасты тирүү кармап алууга далбастап турган кези экен.

Бакай менен Нарбуурулдун келиши Манастын өчкөн отун тамызат, өлгөн жанын тиргизет. Көкүлүнө тумар тагылган, ок өтпөс жабуу жабылган Буурулду булкунтуп минип, асты жагынан ач арстандай сүрдөнүп, арт жагынан ажыдаардай түрдөнүп, айкөл Манас айкырып чабуулга кирет. Артынан Бакай баштаган кол "Манастап" ураан чакырып, ат коюп жөнөйт.

Каңгай, кыргыз кошуундары кайрадан кагылышып, кызыл кыргын, сары сүргүн болот. Акыры кабылан Манастын каарданып салган калайманына, эр Бакайдын ээ бербей кайсаганына туруштук бере албай калмак, кытай кара жандан түңүлүп, кайраты качып бүлүнүп, Каңгай, Бээжинди көздөй тополоң түшүп, качып берет. Калмак, манжууну кайра каптап келгис кылам, деп Манас жоону кызыл көчүк кылып сайып, катуу кубалайт. Кыргыз кошуунуна, Бакай менен Манаска бет келгендин баары өлүп, душман эсеби жок кырылат. Акырында шер Манас калмак, кытайды Бээжинге чейин сүрүп, өчөгүшкөн жоону уюгунда дагы талкалап, Эсен хан менен Коңурбайдын аскерлеринин белин мертинтип, далайга чейин оңоло алгыс кылып жеңишке жетишет.

Чоң казат аяктап, өлгөндөн калган азганакай кыргыз колу Манастын туусунун түбүнө жыйылды. Кызыл кыргында сандаган колунан, чоролорунан, баатырларынан, шерлеринен ажыраган кайран Манас айбалтасын таянып, бүркүттөрүн жоктоп, өкүрүп-өксөп ыйлап турду, ошондо.

Манас айбалта тийген жарасы кузгундап, улам күчөп, акыры оор ахыбалда Таласка кайтып келет. Асмандан күнү бүркөлүп, башына алтымыш санаа бир келип, Каныкей балтыр бешик Семетейди көтөрүп, сумсайып, баатырды алдынан тосуп чыгат да, "берендердин баарысын, сен калмакка белек бердиңби?"-деп буркурап жиберип, кайра токтолуп: "төрөм бүгүн көргөн эртең жок, кеткенге кейиген менен айла жок, өлгөнгө өксөгөн менен пайда жок!" - деп айкөлүнө кайрат берет.

Алмамбет, Чубактын ордосуна келип түшүп, Аруукенин алдында Манастын кан жутуп өксөп турган жери:

"Аккула окко учурдум, аяш, алтын айдар, чок белбоо, Алмамбет шейит кетирдим, аяш, канатымдан кайрылдым, аяш, Караан кылып отурган, Эр Чубактан айрылдым, аяш, Мен калмакты көздөй жол чалдым, аяш, бээлесе, жанга табылбас, мен Сыргагымды жеп алдым, аяш, мен канатым окко жулдурдум, аяш, Кабыландан айрылып, мен каран күн жанды тындырдым, аяш, тебэлеп келген калмактаң, Намысым кайрып мен алдым, аяш, эл намысы деп жүрүң, аяш, мен эгиздерди жеп алдым, аяш, мен канатым өрткө калдырдым, аяш, кабыландын баарысын, мен Каканчыга алдырдым, аяш!"

Каныкей кайнатма кара дары менен дарылап, апы, үпү деген керемет дарыларды сыйпап, нечен айларды жазаса да, жарасы айыкпай, арка-моюн арасы кабылдап, Манас баатырдын кыл муругу шыйпайып, ахыбалы ого бетер кыйындайт. Ошондо Манас Каныкейге кайрылып: ажалым жетип мен өлсөм, Букардагы Темиркан атаңа баш калкала, өлгөндө көргөн чунагым Семетейди көзүңдүн карегиндей сакта, он экиге келгенче ата жайын билгизбе, эне жайын туйгузба, тууганың Ысмайылга бере көр, мойнуиа тумар тага көр, жашы он экиге келгенде, ичинен ок өтпөс тонду кийгизип, ошондо эне-ата жайын билгизип, Таласты көргөз, деп керээзин айтат.

Кулаалы жайын куш кылгап, курама жыйып журт кылган кайран арстандын көзү жумула турган болгондо калайык-калк, журт башкарган жакшылар коштошкону чогулуп келишет. Токсондогу карт Кошой: "кантейин Манас кабылан, кара жаак айбалта, кайкалатпай ким аштайт? Каңгайдан болсо чон мүшкүл, алакандай журтумду, муну акылын таап ким баштайт?" - деп кыргыздын мындан аркы тагдырын ойлоп, тилден калган Манастын кашында каргылданып ыйлап гурду.

Каныкей, Бакай, Кошой кеңешип, өчөгүшкөн душмандар көрүн ачып албасын, жол үстүнө сүйрөтүп, даңгыттарга жарбасын дешип, маркум Манастын сөөгүн Эчкиликтин кара тоосуна жашыруун коюшат.

Каралуу болгон кайран жеңең Каныкей кабылан
Манасын жоктоп кошуп турат:

Ага болгон жан элен,
Баатырым, ак калпактуу кыргызга!
Ободо чолпон жылдызым,
Ордунду жоктоор кыргызың.
Асманда чолпон жылдызым,
Артыңдан жоктоор кыргызың.
Калайык, тунугу кетти жылдыздын,
Туйгуну кетти кыргыздын!..¹

---

¹ Окуу-педагогикалык максатты көздөп, бириктирилген варианттын негизинде "Манастын" сюжетин кара сөз менен кыска жана нуска баянга айландыруу Кыргызстанда биринчи жолу жүзөгө ашырылды. Кыска жана нуска баяндаманын автору-Советбек Байгазиев

III "МАНАС" ЭПОСУН ЭЛ ООЗУНАН ЖЫЙНООНУН ТАРЫХЫ

1. "Манас" качандыр бир кезде кагазга түшкөнбү?

Күнү-түнү тил безеп, таруудай чубуртуп, кумдай куюлтуп айлап, жылдап айтса түгөнбөгөн, деңиздей чалкыган "Манастын" эл оозунан жыйналуу, кагаз бетине түшүү, китеп болуп басылып чыгуу таржымалы өзүнчө бир өрнөк болчу чон сабак, кызык окуя, үлкөн тарых. Кылымдар бою оозеки түрдө жашап келген керемет дастандын кагаз бетине түшүшү - бул "Манастын" жашоо тарыхындагы бурулуш окуя эле. Бул ак калпак калктын рухий кенчинин түбөлүк өлбөс өмүрү үчүн, улуттук сөз өнөрүнүн, кыргыз көркөм маданиятынын келечеги үчүн жасалган улуу иш болучу. Ала-Тоо ичинде ооздон оозго көчүп жүргөн улуу жомок, укмуштуу эпостун дайрадай чамынган азоо агымын кармап, күр-шар түшкөн толкунун токтотуп кагаз бетине түшүрүүгө нечендеген ак жүрөк акылгөй инсандардын, окумуштуулардын, манасчылардын күн-түн тирмийген мээнети, түмөн-түйшүгү, жаакты талыткан, калем күчүн арыткан опол тоодой эмгеги арналган. "Манаска" биринчи болуп, алгачкылардан болуп көңүл буруп, дастанды манасчылардан жазып алууга, эл оозунан жыйноого демилге көтөрүп, ак кагазга Манас чыйырын салган окумуштуу инсандарга, кыргыз атуулдарына таазим!

Борбордук Азиянын кемеңгер жана чыгаан уулдарынын бири Чокон Валихановдун 19-кылымда эл ичинен "Манастын" үзүндүсүн жазып алып жатып "Бул балким, кагаз бетине түшкөн биринчи кыргыз сөзү болуш керек"-деп жазганы бар. Балким чын эле ошондойдур. Бирок башкача да ой жорууларды, божомолдорду, гипотезаларды айтса болот.

Те байыртадан биздин Теңир Тоону, Ала - Тоону аралап, эл аралык Улуу Жибек Жолу өткөн. Кыргыз эли илгертеден нечен, нечен, далай, далай жазуу-сызуусу бар калктар менен алака - катышта жашап келген. Биздин эрага

чейинки кылымдардан тарта, андан соң байыркы замандарда, орто кылымдарда, кийинки 19 -кылымга дейре Орто Азияга далайлаган Византиялык жана араб, перс, кытай, түрк, орус, европа саякатчылары, тарыхчылары окумуштуулары келишип, бул аймакта жашаган түркүн түрк калктарынын, анын ичинде кыргыздардын да жашоо-тиричилиги, жер-суусу, маданияты жөнүндө факты-материалдарды чогултушуп, көптөгөн эмгектерди жазышкан, кол жазмаларды калтырышкан. Маселен, X-кылымда Орто Азияда болуп кеткен географ, акын жана саякатчы Абу Дулафтын 1923-жылы Мешхед шаарынан табылган кол жазма китебинде кыргыздардын тамак-ашы, диндик жөрөлгөлөрү жөнүндө кызыктуу маалыматтар бар. Балким ошондой саякатчы-тарыхчылардын кай бирлери кыргыздын ооз эки чыгармаларына көңүл буруп, маселен "Манастын" саптарынан илим кызыкчылыгы үчүн кагазга түшүрүп жазып алышкандыр, ким билет? Анан калса, өз кезегинде Кыргызстандын аймагынан да билимдүү инсандар, окумуштуулар чыккан эмеспи. Мисалы токмоктук Жусуп Баласагын бабабызды эле алалы. Балким өз учурунда чыгаан чыккан кыргыздын же түркүн окумал, билимдүү ууларынын айрымдары илгери-кийин даңктуу "Манас" поэмасынан кээ бир үзүндүлөрүн араб же уйгур жазмасы менен кагазга чиймелеп жазышкандыр. Ошондой илгерки кол жазмалар белгисиз бойдон алиге дейре бир жерде катылып же көмүлүп, же дүйнөнүн бир бурчунда архивдин түпкүрүндө саргайып жатышы да ажеп эмес. Балким бир заманда алгач жолу кагазга түшкөн "Манас" сөзү бир кезде табылып, сенсацияны да жаратаар.

2. XVI-кылымдагы «Тарыхтардын жыйнагы» жана «Манас».

Эмнеси болсо да, кандай болгон күндө да улуу "Манас" эпосу жөнүндө кагаз жүзүндө биринчи маалымат берген тарыхый эмгек, азырынча, XV-XVI кылымдын чектеринде Кыргызстандын түштүгүндө жашап өткөн Сайфаддин Аксыкеитинин «Маджму ат-таварих»

("Тарыхтардын жыйнагы") аттуу кол жазма китеби болуп эсептелет Фольклорчу жана этнограф Сайфаддин Аксыкентинин XV-кылымдын аяк жагында башталган бул эмгегин уулу Нооруз Мухаммед XVI кылымдын башында улантып жазган жана бүтүргөн. "Маджму ат-таварих"- "Тарыхтардын жыйнагы" парсы-тажик тилинде жазылган. Ушундан улам "Тарыхтардын жыйнагынын" авторлору улуту боюнча перс же тажик деп божомолдонуп жүрөт. А чындыгында мындай болбошу да мүмкүн. Себеп дегейде, биринчиден, илгерки Аксыкенти шаары Кыргызстандын территориясында, азыркы Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районунун чегинде жайгашкан. Бул шаардын урандылары азыр да бар. Тарыхчы-илимпоз Э. Эралиевдин жазганына караганда, Аксыкенти XV кылымда чоң шаар болуп, негизги калкы көчмөндөр-кыргыздар болгон. Ушул шаарда жарык дүйнөгө келип, өмүр өткөргөн Сайфаддин Аксыкенти (Сайпидин Аксылык) улуту боюнча кыргыз болушу этимал. А түгүл "Тарыхтардын жыйнагы" көп жылдар бою ыйык мүлк катары сактап жүрүп 1968-жылы Академиянын кол жазмалар фондусуна өткөргөн Сайфаддин Аксыкентинин жердеши алабукалык Назармат Жайлообай уулунун баласы Ормонбек Сайфаддинди түз эле кыргыз деп жазат: "Сайфаддиндин улуту кыргыз. Аксынын аймагында туулуп, Аксыкент шаарында окуп, ошол жерде кыргыздар жана Манас жөнүндө изилдөө жүргүзүп, китептерди жазган". Бул ойду адабиятчы Омор Сооронов колдойт.

Экинчиден, "Тарыхтардын жыйнагынын" кыйла бөлүгү кыргыздардын тарыхы, урууга бөлүнүштөрү, Манас жөнүндө болуп жатат. Мындай китепти чынында өз элинин санжыра-тарыхын мыкты билген кыргыз баласы жазышы толук ыктымал. Анда эмне үчүн китеп парсы тилинде жазылган деген суроого мындайча жооп берүүгө болот. Анткени орто кылымдарда араб, парсы тилдери илим-билимдин тили болгон. Ошон үчүн ал кезде башка элдерге белгилүү болуш үчүн түрк тилинде сүйлөгөн Орто Азиялык окумуштуулар, билимдүүлөр өз эмгектерин көп учурда парсы, араб тилдеринде жазышкан. Мисалы Орто Азиядан

чыккан Аль-Фарабини, Аль-Хорезмиши, Бирунини эле эске түшүрөлү. Сайфаддин Аксыкентини мурдагылардын өрнөгүи ээрчиген, парсы тилинде сүйлөй жана жаза билген ферганалык (аксылык) кыргыз болгон деп айтууга негиз бар.

Сайфаддин Аксыкенти өз мезгилинин билимдүү адамы болгон. Ал китебенин баш жагында "Тарихи жахан кушай", "Касасул Амбадан", "Тарихи Мугулиядан", "Тарихи зубдагул башардан" аттуу ааламга белгилүү тарых китептерин окугандыгын жазат.

Манас жөнүндө баяндаган Сайфаддиндин китеби, анын ички мазмуну төрт жарым кылым бою кыргыздарга белгисиз болуп, кабары чыкпай жаткан. Атеизмди туу кылган большевиктер диний китептерди Ферганада өрттөп жатышканда жогорудагы Назармат Жайлообай уулу атасы Жайлообайдан мураска калган "Тарыхтардын жыйнагын" оро казып көмүп, дубалдын ортосуна бекитип жүрүп аман-эсен сактап калган да, акыры 1968-жылы Академияга өткөрүп берген. Бирок айтып кое турган нерсе, тилекке каршы 1968-жылдан бери чейрек кылымдай ашык убакыт өтсө да, "Тарыхтардын жыйнагын" парсы-тажик тилинен которуп, кыргыз тилинде китеп кылып чыгарып, калайык-калкка тааныштырууга эч ким чыгынбаган. Парсы тилинде болгондуктан "Маджму ат-таварихти" эч ким деле тиши өтүп окубай, фондуга өткөрүлгөн бойдон жата берген Кыргыз окумуштуулары "Тарыхтардын жыйнагынын" Ленинграддын архивдеринде сакталып турган башка дагы эки нускасынын тажик окумуштуусу А.Т. Тагиржанов менен иранист жана кыргыз таануучу В.А.Ромодин 1960-жылдары которушкан орусча котормолорунан (бул эки окумуштуу "Тарыхтардын жыйнагынын" текстинин өзүн тикеден тике которбостон, мазмунун өз сөздөрү менен орусча баяндап беришкен) пайдаланып, илимий ой-пикирлерин айтып келишкен.

Акыры 90-жылдары эски кол жазмаларды окуп, жарыкка чыгаруу жагынан чоң тажырыйбасы бар, акын жаи манастануучу Омор Сооронов демилге көтөрүп, Молдо Мамасабыр Досбол уулу экөө "Тарыхтардын жыйнагын" парсы тилинен кыргыз тилине которуп, түшүндүрмөлөр

менен коштоп , 1996-жылы Бишкекте өзүнчө китеп кылып чыгарышып, атуулдук чоң иш бүткөрүшүп, 5 кылым мурда жазылган, ичинде Манас баяны бар көзгө басар мурасты эне тилибизде окууга окумуштууларга, жалпы окурмандарга мүмкүнчүлүк түзүштү. "Тарыхтар жыйнагында" Манас кара сөз менен тарыхый инсан катары сүрөттөлүп, анын төрөлүшү, Жакыптын уулу экендиги, баатырдын калмактын каны Жолой менен болгон көптөгөн салгылашуулары, ошондой чоң согуштун биринде 13 жеринен жарадар болгону, Жолойдун Төбөй деген калмакташып кеткен кыргызды жумшап, Манаска уу бердиргени, Жакыптын Жолойго колго түшкөнү, акыры өз өнөктөштөрүнүн жардамы менен Манастын Жолойду жеңгендиги көрсөтүлөт.

Китептин бир жеринде Манастын Жолой менен болгон салгылашуусу мындайча сүрөттөлөт: "Жолой түнүндө келип кол салды. Көп аскерди кыйратты. Манас ойгонуң, атына минип, найзасын алып, таң аткыча урушту. Ошондо миң калмак Манасты ороп алган эле. Манас денесинин 13 жеринен жарадар болду. Манастын кыйкырыгы бирде асманга, бирде жерге жетип турду" (56-бет). Эң кызык жери "Тарыхтардын жыйнагында" "Манастан" ыр түрүндө да 6 сап үзүндү берилген. Анын парсычасы менен да, кыргызчасы менен да таанышып өтөлү:

Парсычасы: Раван шүт Манас басуйи майдан
Буромат аз адув нолайи афгон.
Жулай чуи ба Манас гурзи андохт,
Манас хан найза-и худро равон сохт.
Башиддат жанхо карда хамон дам,
Ба ях дигар зада найза дамба-дам.

Кыргызча сапма-сап котормосу:

Манас чыгып майданга
Душмандарды боздотту.
Жолой Манаска найза сайды,
Манас да найзасын сокту
Ошондо уруш катуу болду,
Бири-бирине дамба-дам найза сайышты.
(53-бет).

Окуялар негизинен Орто Азия аймагында өтүп, Талас, Каркыра, Ысык-Көл, Ат-Башы ж.б. жерлердин аттары аталат. Манас Алтын Ордонун каны-тарыхый инсан Токтомуш менен алака-катышта болот.

XV-XVI кылымдардын чегинде жазылган "Тарыхтар жыйнагындагы" Манастын Таластын башында болушу, кырк жигит күтүшү, Жолой менен болгон урушу, согушта оор жарадар болгону, душмандар тарабынан уулангандыгы тууралу окуялар төрт кылым өткөндөн кийинки Саякбай, Сагымбай сыяктуу кыргыздын чоң манасчыларынын варианттарында да мерчемдүү сюжеттик сызыктар катары жашайт. Демек, мунун өзү "Манас" эпосунун илгертен бери эле кылымдарды аралап келаткан салттык сюжеттик нугу бир экенин айгинелейт.

Дагы бир белгилей турган нерсе, "Манас" дастанынын келип чыгыш тарыхын кыргыздардын XVII-XVIII-кылымдардагы ойрот-калмак баскынчылыгына каршы күрөшүнө байланыштырып караган илимий божомолдор да бар (мисалы, А.К.Боровков., И.И.Климович). Сөз болуп жаткан "Тарыхтардын жыйнагы" "Манастын" ойрот-калмактардын чабуулунан мурда эле өзүнчө тарых болуп эл ичинде жашагандыгын көрсөтүп турат

Кыскасын айтканда, Сайфаддин Аксыкентинин "Тарыхтардын жыйнагы" китеби кыргыз калкынын тарыхын жана "Манас" дастанын үйрөнүү боюнча өтө маанилүү тарыхый жазма эстелик болуп саналат. Бирок "Тарыхтардын жыйнагы" кантсе да, административдик-буйрукчул системанын тушунда бир жактуу партиялык идеологиянын таасирин тийип, кең-кесири илимий изилдөөнүн объектиси боло алган жок. Окумуштуу-тарыхчы З. Эралиевдин сөзүнө көңүл буралы: "Бөтөнчө белгилей кетчү нерсе, кол жазманы окуп үйрөнүүгө коммунисттик режимдин учурунда анчалык маани берилген эмес. Бул чыгарма ислам динин жайылтууну максат кылган эмгек, дин кызматчылары-шыйыктардын үрп-адатын, салт-санаасын баяндаган кол жазма деп туура эмес бүтүм чыгарылып, анын кыргыз элинин турмушу боюнча тарыхый булак экендиги жаап-жашырылган" (Эралиев З.

-профессор, "Манас" баяндалган орто кылымдагы кол жазма. Китепте: "Манас" - улуу рух", Бишкек, 1995, 70-бет).

Демократиянын, эгемендүүлүктүн учурунда гана "Тарыхтардын жыйнагынын" "бактысы" ачылып, парсы-тажикче нускасынан кыргыз тилине которулуп отурат.

Сөз акырында тарыхчыларды, Манас изилдөөчүлөрдү ойлондура турган бир кызыктуу фактыны келтире кеткибиз келет. Кыргыздын биринчи тарыхчысы Белек Солтоноев "Кызыл кыргыз тарыхы" аттуу китебинде "Манас" эпосунун келип чыгыш доору жөнүндө өзүнүн ойлорун жазып калтырган. Ал 1920-жылы Таластык кыргыз кишиден төмөнкүдөй санжыра-тарых кеп укканын жазгап:

"1920-жылында Талас кыргызынын берген кабары "Алма-Атага жакын Кара Кыштак деген жерде кыпчактың локуш деген уругунан Манас деген баатыры кара кытай каптап келгенде жеринен ооп, Таласка келип туруп, Намангендин Кара кожо деген улугу менен биргелешип туруп, кара кытай менен согушканда кара кытай абдан бычыт болуп жеңилип, Каштекти кайтадан кыпчакка берген Мындан соң ал жерге кара кытайлар көп жылга жете келе албаган". (Б.Солтоноев, "Кызыл кыргыз тарыхы", Бишкек, 1993, 138-бет).

Эми Сайфаддин Аксыкентинин "Тарыхтардын жыйнагы" китебиндеги төмөнкү окуяларга көңүл буралы "Каракожо Каракыштакка жакындап келгенде аны Саид Жалилдин ибн Мир Саид Жафар утурлап чыгып, Каракожону Каракыштакка алып кирди. Каракожо Манасты көрүп таң калды. Манас аларды мейман кылды.

...Жолойго Сулуншиведен он миң калмак келип кошулат. Жолой лашкарларын аттандырып Каракожого келет. Каракожо менен Манас аскерлерин үчкө бөлүп майданга киришет.

...Андан кийин үч күн мөөнөт талап кылып, уруу болбоду. Үч күндөн кийин түн жарымында калмактар качып кетишти. Каракожо менен Манас билип калып, калмактардын

артынан жөнөштү. Калмактар Кочкорго жетип калган эле, артынан Каракожо келип көбүн кырып, кайра кетти.

...Бир нече күндөн кийин Каракожо менен Манас Каракыштакка жөнөп кетишти. (Тарыхтардын жыйнагы, Бишкек, 1996, 59-63-беттер).

Ушул эки тексти салыштырып көрүңүз. 16-кылымдагы "Тарыхтар жыйнагынын" берген мааламаты менен 20-кылымдагы Таластык кыргыздын Белек Солтоноевго билдирген санжыра-тарых маалыматы бири-бирине дал келип жатат. Кыскасы, дагы бир жолу айтканда, "Маиастын" генезисине байланышкан маселелерди изилдөөдө "Тарыхтардын жыйнагы" табылгыс тарыхый мүлк болуп саналат.

3. Чокон Валиханов жана "Манас".

↳ "Тарыхтардын жыйнагынан" кийин XIX-кылымдын экинчи жарымына дейре "Манас" жөнүндө жазма тарыхый булактар азырынча кездешпейт. 1849-жылы орус бийлигинин Жети Суудагы өкүлү, жогорку билимдүү адам барон К.Л. Врангелдин (кээ бир окумуштуулар бу кишини майор Франель деп жаңылыш жазып жүрүшөт) Или суусунун жакасында жашаган кыргыздардан Манас жана анын уулу Семетей жөнүндө уламыш сөз жазып алганы тууралу жазма кабар бар.

XIX-кылымдын экинчи жарымында "Манас" эпосун эл оозунан жыйнап алууга олуттуу көңүл буруп, бул ишке биринчи жолу илимий негиз салган жогоруда ысымы аталган казак окумуштуусу Чокон Валиханов болуп саналат. 1855-жылы Боромбай манап баштаган Ысык-Көлдүк бугу уруулары орус падышачылыгынын карамагына өтөт. 1856-жылы полковник Хоментовский башчылык кылган биринчи орус экспедициясы Ысык-Көлгө келет. Экспедициянын максаты кыргыздар менен жакыныраактан таанышып, алардын жерин картага түшүрүү болгон. Сибирдеги Омск шаарында кадет корпусун бүтүргөн 21 жаштагы жаш офицер

Чокон Валиханов - 1835-жылы казак жергесинде Кушмурун чебинде туулган. 1847 жылы Сибир кадеттик корпусуна окууга кирип, аны 1853-жылы бүтүргөн. Орус армиясында адъютант болуп кызмат кылган. Улуу жазуучу Ф. Достоевский менен достук мамиледе болгон. 1856, 1858 жылдары Ысык-Көлгө жана Кашкарга саякат жасаган. Императордук географиялык орус коомунун анык мүчөлүгүнө шайланган. 1865-жылы каза болгон. Атактуу "Жуңгария очерктеринин" автору.

Чокон Валиханов да ушул орус экспедициясына кошулуп, Ала-Тоого келет. Саякатка келген Чокон Валиханов кыргыздардын арасында эки ай болот. Жаш окумуштуу Ысык-Көлдөн элдик чыгармачылыктын керемет дүйнөсү менен кездешет. Бугу уруусунун башчысы Боромбайдын үйүндө түнөп, далай эл жакшыларынын үйүндө конок болуп, нечендеген ак тандай акындар, ырчы-жомокчулар, жаагын жанган санжырачылар менен жолугушат. Өзүнүн кол жазмаларында ошончо таланттардын ичинен Чокон бизге белгисиз Телтай деген акындын гана атын атаган. Телтайдын талантына таңгалып ага "феномен" (укмуш) деп бир сөз менен гана баа берип кеткен. Чокон ошо кезде элге атак-даңкы жайылып, таланты ташкындап турган, атактуу Келдибек манасчыга да жолуккан болуу керек. Бирок Ч. Валиханов "Манасты" кагазга түшүрүп жатса да, эмгектеринде эмнегедир эч бир манасчынын атын атаган эмес.

Мына ошентип, Ысык-Көлдө эки ай жүргөн кезинде Ч. Валиханов өтө зор кызыгуу менен кыргыздын көптөгөн уламыш-аңгемелерин, ырларын, санжыра-тарыхтарын жана башка кыйлалаган фольклордук материалдарды бир нече дептерге жазып алган. Айта кетчү нерсе, ошол дептерлердин бири айтылуу Кененсары Касымовдун 1847-жылы Чүй боорунда кыргыздар менен болгон согушу жөнүндөгү эл оозунан уккан материалдарга арналыштыр. Кененсары Касымов, Чокон Валихановдун жакыи кандаш тууганы болуп (экөө тең Абылай - хандын небереси) ошол 1847-жылкы урушта кыргыздардын колунан каза тапкан эле.

Ч. Валиханов жыйнаган фольклордук-тарыхый материалдардын ичинен эң маанилүүсү Ысык-Көлдүн Түп аймагынан белгисиз манасчыдан жазылып алынган "Көкөтөй хандын ашы" болуп эсептелет. Манастын бул үзүндүсү бардыгы 3600 ыр саптарынан туруп, араб тамгасы менен калың кагаздуу 47 беттик өзүнчө дептерге жазылган. Чокон Валиханов кагазга түшүргөн "Манастын" ошол тарыхый саптарынан бир түрмөктү окуп таанышып көрөлү. Чокондун баамында, тарыхта биринчи жолу кагазга түшкөн кыргыз ыр

сөзү төмөнкүдөй

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ

Алтын ээрдин кашы экен,
Ата журтгун башы экен,
Күмүш ээрдин кашы экен,
Түн түшкөн калың көп ногой
Журтгун башы экен.

Көкөтөйдүн хандарың
Эми, алдынан өтмөй болуптур:
-Сары Ногой баласы
Жайма көкүл Жаш Айдар, чором,
Мааникерди бир мине көр, чором,
Калың бир кара көп ногой, чором,
Башынан элди кире көр, чором.

Үйсүндөрдүн Үмөткө,
Үмөткулу Жайсаңга айт.
Карыны салык бийине айт.
Катта курсак байына айт.
Сары сакал, тик мурут,
Айры сакал, киш мурут-
Барына бардай айта көр, чором.

Батма аяк бал ичкен,
Батмансыган мырзага айт.
Аяк-аяк бал ичип,
Алчандаган мырзага айт.
Түн түшкөн калың ногойго айт,
Көкөтөй жаман болду деп.
Байдын уулу Баймырза,
Көкөтөй жаман болду деп,
Бар ногойго карыга айт.

Мен байтал бээ байлаттым, чором,
Мен бал кымызын чайкаттым, чором,

Кунан бээм байлаттым, чором,
Кор кымызын шүршүттүм, чором.

Кабыргасы жазы картандан, чором,
Чүйшүн жазып салганым, чором,
Сары жилик байталдан, чором,
Туу бээмди сойгонмун, чором,
Туурап нарын койгонмун, чором.
Баарын бир жыйып келе көр, чором.

Оо, мен керез ашым беремин, чором,
Керез сөзүн айтамын, чором.
Калың кара көп ногой
Башынан элдин кире көр, чором.

Көкөтөйдүн боз ордого
Түн түшкөн калың көп ногой
Дүңгүрөп түшүп калды дейт.

-Э күн түшкөн калың көп ногой, журтум,
Көкүрөгүм дарт алды,
Көңүлүм жаман бошоду.
Мен алдындан өтмөк болгонмуи, журтум,
О, мен жүз токсон тогуз жашадым,
Жаак сөгүм бошоду, журтум.
Дөбөдөй эт кылыштыр,
Көлдөй чык кылыштыр.
Керез ашын берет, эми,
Керез сөзүн айтат, эми:
-Менин көзүм өткөн соң, журтум,
Кылыч менеи кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп, журтум,[!]
Чарайна менен чаптатып,
Булгаары менен каптатып,
Ак казаим жаздатып,
Кыбылага баштатып,
Кызыл макмал бүктөтүп,

Кызыл нарга жүктөтүп,
Кара макмал бүктөтүп,
Кара нарга жүктөтүп,
Алтымыш бир ногой, кырк кербен
Айдап келип түшө көр, журтум,
Топ-топ келген катынга, журтум,
Топтоп макмал бере көр, журтум

Кербен бир башы кара сарт
Сексен бир эркеч майына
Кыш бышыртып ала көр, журтум.

Астыңкы жолдун үстүнө,
Үстүңкү жолдун астына,
Айга баккан ак сарай,
Ак сарайлап кое көр.
Күнгө баккан көк сарай,
Көк сарайлап кое көр.
Кобул салып кошотуп,
Жол боюна окшотуп,
Бейитимдин башына
Тай, төөнү сайдырып,
Токумун кайра байлатып,
Кунан да байге кыла көр,
Оо, журтум, кызматкер болуп тура көр.
Мындан бөлөк кебим жок, журтум,
Мындан бөлөк сөзүм жок, журтум.
Оо, аман-аман боло көр, журтум,
Оо, эсен-эсен боло көр, журтум

Оо, Байдын уулу Баймырза баатыр,
Оо, бери карап кулак сал, баатыр,
Тили куш салдым, куш кылдым, баатыр,
Тентиген жыйып, эл кылдым, баатыр,
Кулаалы салып, куш кылдым, баатыр,
Курама жайып, эл кылдым, баатыр,
Менин бир көзүм өткөн соң, баатыр,

Тели куш көзүн каратпай,
Тентигендин баарысын
Эл-элине таратпай,
Кулаалы көзүн каратпай,
Кураманын баарысын
Эл-элине таратпай,
Жакшы куштап багып ала көр, баатыр.

Менин бир гой көзүм өткөн соң,
Жөө бир жүргөн жакырга-ай,
Чобур бир кармап бере көр, баатыр,
Жылаңач жүргөн жакырга-ай,
Чапан бир чечип бере көр, баатыр
Кымызын суудай агызып,
Жайың-кышың болгондой,
Мына толуп бир жаткан курама, баатыр,
Тел козудай жагызып,
Айраның суудай агызып,
Мына тентигендин баарысын
Жакшы күтүп ала көр, баатыр,

Оо, менин бир көзүм өткөн соң,
Таап бир алган Бокмурун, баатыр,
Ала бир күчүк дебечер, баатыр,
Арам сийдик дебечер, баатыр
Эми жетим бир атын мингизбей, баатыр,
Жетим бир ашын ичкизбей, баатыр.
Жетим бир тонун кийгизбей, баатыр
Ары бир болсо үч жылга, баатыр,
Бери бир болсо эки жыл, баатыр,
О баланын бир-эки жашы бар, баатыр.
Эрбейип адам болордо, баатыр,
Эр жай гартып эр болор, баатыр,
Эр уулу менен тең болор, баатыр.
О-ошондо калы бир килем сала көр, баатыр,
Менин го көзүм өткөн соң, баатыр,
Менин ордума кан көтөрүп ала көр, баатыр.

Байдын бир уулу Баймырза, баатыр,
Бери бир карап кулак сал, баатыр.
Оо, менин кырк ашымды берерде, баатыр,
Оо, кытайлардын кырк муруңдуу Коңурбай, баатыр,
Конурбай аты Үңүрбай, баатыр,
Эми бир ошого бара көр, баатыр,
О-ошо менин кыркымдан
Ошондо бир кутулуп кала көр, баатыр.

Оо, байдын уулу Баймырза, баатыр,
Оо менин ушу ашымды берерде, баатыр,
Мына Анжиянда тоюнган,
Чийки бир нанга семирген, баатыр,
Анжияндын тоң алмасын кемирген, баатыр,
Он экисінде ок аткан,
Он үчүнө жеткенде
Ордо бузуп, үй чапкан,
О, мына Жакыптын уулу жаш Манас,
О, жаңы оозданган эр Манас
Үңкүр жерде үй чапкан,
Жылга бир жерден жылкы алган,
Кабагы бийик, өңү саз,
Эңчегер бойлуу эр Манас,
Каны бир кара бети көк,
Боору чаар, сырты көк,
О, мына жалы көк ала, сарыгер эле.
Баатыр бир Манас сурасаң
Көкжал бир дөбөт бөрү эле,
Шол эр Манаска бара көр,
Карызымдан бир кутулуп кала көр.
Ошондо мусулман бир менен каапырды
Баарын бирдей жыя көр.
Шондо улуу бир той кыла көр.
Шонетип, карызымдан бир кутулуп кала көр.
Көкөтөйдөй ханыңыз
Эки бир көзү сүзүлдү,
О, кыямат көздөп созулду.

Оо, түн түшкөн калың көп ногой
Өкүргөндөн бакырды,
Өрүктүн башын жапырды.
Айкыргандан бакырды,
Алманын башын жапырды.

Айыгын ыйлап алды,
Сыйытын сыйлап салды.

Кылыч менен кырдырды
Кымыз менен жуудурду,
Чарайна менен чапталты,
Булгаары менен капталты,
Ак казанын жаздатты,
Кызыл макмал бүктөттү,
Кызыл нарга жүктөттү,
Кара макмал бүктөттү,
Кара нарга жүктөттү.
Элди тоет кылды дейт,
Жыртышын кыба берди дейт,
Айтканындай кылды дейт.

1856-жыл

Улутубуздун сыймыгы - улуу дастаныбыздын эл оозунан жыйналуу тарыхын ар тарабынан иликтеп терең билүүбүз зарыл. Ушул өңүттөн алып, собол коюуга туура келет. Дегеле, элдик оозеки чыгармачылыкка ынтызарлануу, кызыгуу офицер Чокон Валихановдо кандайча жаралган? 1856-жылы Ысык-Көлгө келгенге чейин анын "Манас" жөнүндө кабары болгонбу? Мындай соболдорго кызыктуу жоопторду табууга бизге казак окумуштуусу А. Маргуландын көптөгөн тарыхый-архивдик материалдардын негизинде жазылган "Чокон жана Манас" (Китепте: Адамзаттын Манасы, Алматы, 1995) аттуу илимий эмгеги жакшы мүмкүнчүлүк берет.

Чокон Валиханов Омскиде офицердик кадет корпусунда окуп жүргөндө эле "Манас" жөнүндө эшите баштаган экен. Буга кадет корпусунун окутуучусу Н.Ф.Костылецкийдин лекциялары себеп болгон.

Н.Ф. Костылецкий кыргыз-казак калктарынын элдик оозеки чыгармачылыгынын айрым үлгүлөрүнүн негизинде окуу жайда лекцияларды окуп турган. Костылецкий лекцияларында пайдаланган фольклордук материалдардын арасында "Манас" дастанына тиешелүү "Коңурбай», «Карабаш уулу Манас" деген ыр түрүндөгү баатырдык эки сюжет болгон. Бул эки сюжет окумуштуу А. Маргуландын жазганы боюнча ушу күндө да Москвадагы мурдагы СССР илимдер академиясынын чыгыш архивинде сакталып турат. "Коңурбай» деген сюжеттин сыртына Н.Ф. Костылецкий учурунда "Героический эпос" деп өз колу менен жазып койгон экен. 1840-50-жылдарда Жети Сууда жашаган калктардын арасында тилмечтик милдет аткарышып, ошону менен катар фольклор чогултушкан Шебалин, Бардашев, Фролов сыяктуу инсандар, Омскини окуу жайларында окуган Өскөнбаев, Бүркүтбаев сыяктуу казак жаштары, эл аралаган офицерлер кыргыз-казак оозеки адабиятынын үлгүлөрүн өнөрпоз адамдардын оозунан жазып алышып, кадет корпусунун окутуучусу Н.Ф.Костылецкийге жөнөтүп турушкан.

1848-жылы Сарыбагыштын бийи Сартай баш болгон кыргыз элчилиги Омскиге барат. Ошондо Омскиде окуп жүргөн Чокон Валиханов кыргыз элчилиги менен орус бийлигинин сүйлөшүүлөрүндө тилмечтик милдет аткарып, Сартайдын сүрөтүн тартып алган (Ч.Валиханов. Сочинения, СПб, 1904, 52-бет). Кыргыз элчилери менен жекече барлашуу учурунда балким жаш Чокон "Манас" дастаны жөнүндө алардан уккан да болуу керек.

Кыскасы, окутуучусу Н.Ф. Костылецкийдин таасири астында Чокондун калайык-калктын оозеки чыгармачылыгына болгон кызыгуусу жанданган. Чокон өзү да мугалими Костылецкийге казактын ыр, поэмаларын эл оозунан жазып алып өткөрө баштаган. Ал бала күнүндө эле "Козу Көрпөш - Баян сулуу", "Едиге", "Эр Көкчө", "Орок" аттуу казак поэмаларын кагазга түшүрүп, үлкөн атуулдук жумуш жасаган.

Мына ошентип, Чокон Валиханов Ысык-Көлгө саякатка келгенге чейин эле "Манас" жөнүндө эшитип, кулактар болгон жана элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноо ишинде бир кыйла тажырыйбага ээ билимдүү жаш туйгун эле. Ысык-Көлгө келе жатып Каркырага жакын турган казак аймагынан "Манастын боздөбөсү" деген айтылуу жер менен таанышып, "Манас" жөнүндөгү өзүнүн биринчи сөзүн ошол жерден дептерине чиймелеген. Ал сөз мындай эле. "Илгертен калган сөз боюнча калктын эпикалык эң кызык ырында айтылып жүргөн Эр Манас кара кытайлар менен согушканда ордосун ушул жерге тиккен дейт" (Ч.Валиханов, Собр. Соч., т. I Алма-Ата, 1961, 246-бет). "Калктын эпикалык эң кызык ырында" деп жазганынан Чокондун Манас менен мурдатан эле тааныш экени ого бетер билинип турат. Ысык-Көлгө келгенде Чокондун кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгын, анын ичинде атактуу "Манасты" жазып алууга билек түрүнүп, чоң ынтаа-кумар менен киришкени бекеринен болгон эмес.

Чокон Валиханов илим-билимдүү, агарган-көгөргөн акылы тунук, ой чабыты кенен инсан болгондуктан дегеле эл чыгармачылыгынын коомдук-маданий, педагогикалык-тарбиялык маанисин, эл-жерди таанытуучу күчүн жакшы түшүнгөн. Ал кезде кыргыз аймагы европалык коомчулук үчүн географиялык жактан али жакшылап ачыла элек белгисиз край эле. Кыргыз калкы да орус чөйрөсү үчүн ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар дегендей, көп жагынан табышмак болучу. Бекеринен орустун кайсы бир саякатчысы Тянь-Шанга караганда асмандагы айдын бетн көбүрөөк изилденген деп бекеринен айткан эмес. Мына ушул жагдайды Чокон Валиханов жакшы түшүнгөн. Ал илимий ойдун бийиктигинен туруп өзүнүн ачыла элек табышмактуу Ысык-Көлдөн тарткай сүрөттөрүнүн, жыйнаган фольклордук, этнографиялык материалдарынын, айлап айтса түгөнбөгөн "Манастын" Европа, орус чөйрөсү үчүн, илим үчүн, маданият үчүн көрөнгө, жаңылык, ачылыш болорун алдын ала туюнуп, кыргыз эли жөнүндөгү тарыхый икая, легенда-санжыраларды, оозеки адабиятты жазып алууга, сүрөт

тартууга атайы аң сезимдүү максат менен киришкен. "Ар бир калктын адабий мурастарын изилдөөнүн этнография үчүн керектигин илимпоздор алда качан эскертишкен. Анткени бул өнөрдө калктын турмушу, жүрүм-туруму, дүйнө таанымы айрыкча жакшы сыпатталат. Өздөрүнүн маданият мурастары, сүйүктүү поэзиясы менен сыймыктануу Орто Азиядагы көчмөн элдердин бөтөнчө касиети" -деп жазган Чокон Валиханов саякат дептеринин бирине. Ал фольклорду жыйнап, Ала-Тоодогу кыргыздардын маданиятын дүйнөлүк чөйрөгө билдирип, таанытайын деген алыскы максатты көздөгөн. Экспедициядан кийин Петербургда география коомунда чыгып сүйлөгөн сөзүндө Чокон мындай деген "Манас" поэмасынын бир бөлүгү болуп саналган "Көкөтөй хандын ашы" деген ырды кыргыз акынынын айтуусунда жазып алдым. Бул ырды мен орус тилине которуп жатам Белгисиз жаткан тил менен чыгышты изилдеген окумуштууларды тааныштыруу үчүн кыскача сөздүк төзөйүн деген оюм бар».

Аман-эсен болгондо Чокон "Манас" үчүн дагы далай илимий-изилдөөчүлүк, жыйноочулук иштерди жасайт эле Тилекке каршы оорунун айынан шум ажал аны 1865-жылы 30 жаш курагында жарык дүйнөдөн алып кетти. Ушинтип алгачкы манастануучунун балбылдап жанып келаткан чырагы мезгилсиз жалп этип өчкөн.

Чокондун дүйнөдөн көзү өткөндөн кийин ал жазып алган "Көкөтөйдүн ашы" жер соргондой орду түбү менен жоголуп кетет. Чыгыш таануучулардын көбү Чокондун кол жазмасын издеп таап жарыялоону, изилдөөнү көксөшкөн. Бирок жүз жылдан ашык убакыт бою "Көкөтөйдүн ашы" эр жерден табылган эмес. Кезегинде кыргыз тилин билген П.А.Фалев да бул иштин артынан түшүп издеп, бирок эр натыйжа чыгара албай койгон. Окумуштуулар Чокон Валихановдун досу Г.Н.Потапиндин кыргызча текстин өз көзүм менен көргөм деген гана эскермесин окушуп алакандарын жайып, отуруп калышчу.

Акыры тагдыр күлө карап, оңдой берди болду. 196 жылы жогорудагы казак илимпозу А.Маргулан бир кездеги

Чокондун досу, татар окумуштуусу Хусеин Фаизхановдун илгери Чоконго жазган каттарындагы (Х.Фаизханов кезегинде Чокондун Ысык-Көл дептерлерин сурап алып, анда жазылгандарды өзүнө көчүрүп алып, "Көкөтөй хандын ашын" жакшылап окуп чыккан экен) даректердин жана фактылардын изин кубалап отуруп, бир кылым бою дайынсыз жоголгон 1856-жылкы "Көкөтөй хандын ашын" СССРдин борбордук архивдеринин биринен таап чыкты. Учурунда бул окуя Чыгыш таануучулардын жана фольклористтердин, Манас изилдөөчүлөрдүн арасында чоң сенсацияны жараткан. Ч.Валихановдун кайра табылган "Көкөтөйдүн ашы" кол жазмасынын негизинде А.Маргулан "Чокон жана Манас" деген белгилүү изилдөөсүн жараткан. Табылганы кыргызчадан казак тилине да которуп жарыялаган. Тарыхый табылга-таберик "Көкөтөйдүн ашы" Манастын 1000 жылдыгына багышталып, 1995-жылы Манас изилдөөчү Райкул Сарыпбековдун баш сөзү менен өзүнчө китеп түрүндө Бишкекте жарык көрдү. (Табылга андан мурда 1979-жылы "Ала-Тоо" журналына да жарыяланган эле). Мына ошентип, Чокондун "Манасы" 150 жылга жакын убакыттан кийин кыргыз элине карчыга куштай кайрадан кайрылып келди.

Чокон Валихановдун манастанууга синирген эмгеги эмнеде? Казактын кабылан уулу "Манаска" биринчи жолу илмий байкоо жүргүзүп, кыргыздын залкар дастаны жөнүндө биринчи жолу орус тилинде Россия коомчулугуна, ал аркылуу дүйнөгө добулбас уруп кабар берип, улуу эпосту талаа Илиадасы, кыргыз турмушунун энциклопедиясы катары даңазалап чыккан. "Көкөтөйдүн ашынын" сюжеттик мазмунун кара сөз түрүндө орусчага которгон. "Көкөтөйдүн ашынын" бир далай саптарын да ыр менен орус тилине которууга үлгүргөн. Чыгыштын чыгаанынын кол жазмаларын биринчи жолу басмага даярдаган окумуштуу Н.И. Веселовский 1902-жылы 21-мартта Россиянын Археология коомунун чыгыш бөлүмүнүн чогулушунда Ч.Валихановдун "Көкөтөйдүн ашынан" орусчага которгон ыр түрмөктөрү менен элди тааныштырып, "Чокон орус тилин

кандай чебер колдоно билген Кыргыздардын калк ырын аз сөзгө көп маани сыйдырып, абдан көркөм, сулуу которгон" деп котормого жогору баа берген (Правительственный вестник, 1902, №67, 2-бет) Ч Валихановдун бул котормосу Н И Веселовскийдин кыскача түшүндүрмөсү менен "О поэме "Манас" в переводе Ч Валиханова" деген наамда 1902-жылы "Новое время" аттуу журналдын №9-санына жарыяланган

4. Василий Радлов жана «Манас»

"Манасты" эл оозунан жыйноо ишине Ч Валихановдон кийин эң зор салым кошкон, "Түркологиянын атасы" деген атка конгон, улуту немис, академик Радлов Василий Васильевич (немисче ысымы Фридрих-Вильгельм) болуп эсептелет XIX-кылымдын 60-жылдары эле Ал кезде азыркыдай машине, самолет, поезд, асфальт жол деген жок Саякатчы-окумуштууларга Борбордук Азиянын, Түркстандын миндеген чакырымдарга созулган аралыктарын бирде төө мийип, бирде жөө жүрүп, ашуу ашып, таш басып агыны катуу суу кечип, азаптуу кыйынчылыктар менен басып өтүүгө туура келген Ошондой жол азабын тартып, күнү-түнү жер кезип, какыраган чөл басып, кар кетпеген бел ашып, алыскы Европадан Ала-Тоого келип, Сары өзөн Чүйдө, Ысык-Көлдө, Каркырада болуп, атактуу "Манасты ак кагаз бетине түшүргөн Василий Радлов

Василий Радловду алыскы германиядан Түркстанга кандай тагдыр айдап келген? Аны кара кыргыз жерине эмне деген муктаждык, кандай максат жетелеп келген? "Манаска" кызыгуусуна эмне себеп болгон? Адегенде ушу нерсеге көңүл буралы.

В Радлов 1837-жылы 5-январда Берлин шаарында туулган. Ал бала күнүнөн эле филология, тил дегенде жакшынып жата калчу экен. Берлин университетинде окуу жүргөндө анын чыгыш тилдерине кызыгып калышына университеттин мугалими, урал-алтай таануунун негиз салуучуларынын бири Вильгельм Шотт чоң таасир берген.

Радлов Василий Васильевич (1837 1918) орустун Чыгышты изилдөөчү илимпозу, илим дүйнөсүнө кенири таанымал түрколог, этнограф, археолог Улуту немис Берлин университетин бүтүргөн (1858) 1884-жылдан Петербург Илимдер Академиясынын академиги Алтайда, Сибирде, Орто Азияда бир нече жолу экспедицияда болуп, түрк элдеринин тили, оозеки чыгармачылыгы, этнографиясы боюнча материал жыйнаган Радлов жазып алып жарыялаган, материалдардын негизин жана көбүн "Манас" эпосу түзөт

В. Шоттун лекцияларында жана семинарларында В.Радлов чыгыш тилдери-монгол, түрк, кытай тилдери жана урал-алтай таануунун маселелери менен ынтызарлык менен таанышат. Берлин университетинде окуп жүргөндө эле ал чыгыш таануучу болууну бироголо чечип, кийинчирээк "Азия элдерине диндин тийгизген таасири" деген темада диссертация жактап, философия доктору деген наам алат да, андан соң өзүнүн илимий тагдырын Россия менен, Россиядагы чыгыш элдеринин тилин жана маданиятын изилдөө менен тыгыз байланыштыруу жөнүндөгү бүтүмгө бекийт. 1858-жылы В.Радлов 21 жашында Вильгельм Шоттун жолдомо каты менен Петербургга келет да, бир жылдан соң Россия өкүмөтүнөн Сибирь-Алтай крайында жашоого жана иштөөгө, экспедициялык саякаттарды жасоого уруксат алат. 1859-жылы 37 күн бою жол жүрүп отуруп, Барнаул шаарына келип, ушул калаадан квартира таап, тоо-кен окуу жайына немец жана латын тили боюнча мугалим болуп орношот. Илим деп күйүккөн, алыскы Алтайга жетсем деп элечелен болгон романтик жаш немец жигиттин көктөн тилегени жерден табылгандай болот. Эңсеген тилегин жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк түзүлүп, ооматы келгенине абдан кубанып, көңүлү эргийт. Мына ушул жерден ал түрк элдеринин тилдерин үйрөнүүнүн жана алардын оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрүн жыйноонун, тарыхый эстеликтери менен таанышуунун кеңири планын түзөт. Биринчи болуп ал жергиликтүү Яков Тонжан деген өз эне тилии мыкты билген алтайлык адамдын жардамы менен алтай тилин үйрөнөт.

Кыскасы, Василий Радловду байыркы Манас жапагаң аскасы бийик Ала-Тоого илимий кызыкчылык, окумуштуулук мүдөө жетелеп келген. Келечектеги түркологиянын атасы эзелки түрк элдеринин бири болгон Тянь-Шандык кара кыргыздарды кыйгап өтүп кетиши мүмкүн эмес эле.

Василий Радлов 1860-1871-жылдар аралыгында ош бир жыл бою тынымсыз илимий экспедицияларга чыгыш саякат жасап, Сибирь-Алтай жана Борбордук Азия

аймактарын түрө кыдырып, бул географиялык чөлкөмдөрдө жашаган түрк элдерин түгөл аралап, түн уйкусун, күн тынымын коюп өзүнүн илимий иликтөө-изилдөө иштерин жүргүзүп, фольклордук-этнографиялык материалдарды жыйнаган. Ошондой экспедициялардын мезгилинде ал Кыргызстанга үч мертебе саякаттап келген эле. Алгач жолу 1862-жылы айтылуу Каркырага сапар улап келген. Ошондо В. Радлов Каркыра суусунун жакасынан орустар "дикокаменные киргизы" деп атаган кара кыргыздар менен биринчи жолу кездешкен. В. Радлов алгач кыргыздарга жолукканда алган биринчи таасири жөнүндө минтип жазат: "Каркыра суусунун боюндагы бугу уруусунун кара кыргыздары менен кездештим. Кара кыргыздардын өңүн көргөндө алтайлык тоолук калмактар менен төлөнгүттөрдүн жүзү дароо көз алдыма элестеди. Казактардан айырмасы баштарына кийген ак кийиз калпактары бар экен. Анан ар бир боз үйдүн түбүндө найза жөлөнүп турат. Казактарда мындай жок". (В.Радлов. Из Сибири, Москва, 1989, 348-бет).

В. Радлов 1868-жылкы Ала-Тоого экинчи сапарында Алма-Ата (мурдагы Верный шаары) аркылуу өтүп, Каштек ашуусун ашып, Чүйдөгү Токмокко келип, Сарыбагыш, Солто айылдарын аралап, андан соң Мерке аркылуу Олуя-Ата, Чымкентти басып Ташкентке жөнөгөн. Үчүнчү жолу 1869-жылы жай мезгилинде В.Радлов дагы Каштек ашуусун ашып, Токмокко келет. Андан ары Боом капчыгайы аркылуу Көтмалдыга барып (азыркы Балыкчы), аерден Ысык-Көлдүн түндүк жээги менен сапар тартып, Түпкө жетип, андан Соң Көлдүн түштүк жээгин кыдырат.

Мына ошол саякат-сапарларында чыгыш таануучу филолог-илимпоз улуу "Манас" менен кездешкен. Бугу, Сарыбагыш, Солто элдеринин айылдарында кара кыргыз калайык-калкы менен жүздөшүп, эл өкүлдөрү менен баарлашып, акындар, ырчылар, кошокчулар, кеп багыш, сөз күткөн чечендер, сөзмөрлөр менен жолугушуп, алардын өнөрлөрүнө күбө болот. В.Радлов "Манасты" ар кыл акындардын, манасчылардын, түрлүү жыйындарда, топтордо эл алдында күпүлдөп айтып жаткан учурунда

тыңшап угат. Илимпоз кыргыздардын "Манасты" абдан кадырлашарын, өзгөчө Манастын кырк чорого кайрылып турган жерин көпчүлүктүн өтө жактырарын байкайт. "Өз көзүм менен күбө болдум, бир жолу акын ырдап жатканда бир манап кубана кыйкырып тура калып, үстүндөгү жибек чапанын чечип, ырчыга белек катары ыргытты" - деп жазат В.Радлов. Ал кара кыргыз акындарынын чебер искусствосун көрүп танданат.

В. Радлов ысымдары белгисиз манасчылардан мухиттей чалкыган эпостун "Манас", "Семетей", "Сейтек" бөлүмдөрүн жазып алат. Бардыгы болуп эпостун 12454 ыр сабын кагазга түшүргөн. Мунун ичинен 3005 сабы "Семетей" менен "Сейтекке" тиешелүү. 9449 сабы "Манаска" таандык. "Манас" бөлүмү боюнча Манастын төрөлүшү, Алмамбеттин окуясы, Көкчө менен болгон уруш, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көзкамандар окуясы, Манастын өлүмү сыяктуу сюжеттик бөлүктөр жазылып алынган. Мындан сырткары В.Радлов бардыгы 5322 саптан турган "Жолой-хан" жана "Эр Төштүк" эпикалык поэмаларын да кагаз бетине түшүрүүгө үлгүргөн.

Окумуштуунун жазганына караганда "Манасты" жазып алуу жумушу чоң кыйынчылыктар менен жүзөгө ашкан. Чындыгында кыргыз тилин, речин биринчи угуп отурган европалык адамга чоочун ооздон чубуруп жаткан бөлөк-бөтөн сөздөрдү тыбыштык тартибин бузбай кагазга туура түшүрүү оңой жумуш беле? Ушул кыйынчылыкка байланыштуу В. Радлов мындай деп эскерип жазган: "Жай, акырын терип диктовка кылуу, саптарды кайталап айтуу токтолбой күпүлдөп айтылганга көнүп калган акындын эргүүсүн жандырып, отун өчүрүп коюп жатты. Менин тез, тез берген суроолорум да ырчыны кыжалат кылып, көнүмүш нугунан чыгарып жиберет. Жай айтып жаздырганга көнбөгөн акын бат-бат чаташып, айта турган сөзүнөн адашып, кептин нугун таппай калат. Мен мактоо сөздөрүмдү, а түгүл белек бечкегимди аябай акынды кайра шыктандырууга, эргитүүгө аракет кылам. Бирок мындай жасалма каражат ондуу натыйжа бербей, жазган тексттерим табигый айткандагыдай

болбой, көп жагынан боегу, өңү-түсү өчүп кагазга түштү." Акыры, окумуштуу жазып алуунун жүрүшүндө ишти оңойлото турган ыкма тапкан. Бир эпизодду адегенде жазбастан манасчыга күпүлдөтүп бир сыйра айттырган. Айтып атканда ал эпизоддун жалпы өзөгүн кыскача сөз менен кагазга жазып алган да, анан ошол эле окуяны кайра экинчи жолу жай диктовка кылууну манасчыдан өтүнгөн. Эгер манасчы экинчи жолу айтып жаздырып жатканда окуянын бир жерин таштап же унутуп кетсе, окумуштуу мурда кагазга түшүрүп алган жалпы схемасы боюнча текшерип, түзөтүүлөрдү, тактоолорду киргизүүнү айтуучудан суранып турган. Кыскасы айкөл "Манастын" азоо "аргымагын" кагаз бетинде чуркатуу манасчынын да, Василий Васильевичтин да эстери оодарган түйшүктүү оор мээнет болгон.

Илимпоз-түрколог өзү орус транскрипциясы менен жазып алган "Манас" үчилтигин орусча кеңири илимий баш сөз менен жабдып, 1885-жылы Санкт-Петербургда кыргыз тилинде "Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү" деген ат менен өзүнчө том түрүндө жарыкка чыгарган. Ошол эле 1885-жылы "Манасты" Германияда Лейпцигде немис тилинде жарыялаган. Китептеринин баш сөзүндө "Манас" эпосуна В.Радлов "элдин бүткүл турмушунун жана калктын бардык умтулуштарынын поэтикалык чагылышы" деп жогору баа берген жана кыргыздардын сөз маданиятын, кеп чеберчилигин бийик баалаган.

Мына ошентип, Василий Васильевич Радлов өзүнүн чаалыкпаган өжөр эмгеги менен "Манасты" Ала-Тоонун чегинен ары карай алып чыккан. Чокон Валихановдун белгисиз жаткан кыргыз речин чыгыштаануучуларга тааныштырсам деген ой-тилеги В.Радловдун эмгеги аркылуу ишке ашкан. В.Радлов биринчи жолу "Манасты" немис тилине которуп, улуу дастанды алгачкылардан болуп европалык чөйрөгө жеткизип, эл аралык аренага алып чыккан. Улуу түркологдун жарыялаган "Манасы" боюнча дүйнө окумуштуулары далайдан бери изилдөө иштерин жүргүзүп келишет.

В.Радловдун кыргыз калкынын, Манас таануунун алдында сиңирген эмгеги ат көтөргүс, төө көтөргүс.

Акырында айта кетчү нерсе, В.Радлов "Манастан" башка Урал-Алтай, Борбордук Азия аймагына жасаган илимий экспедициялары учурунда жыйнаган фольклордук, этнографиялык, лингвистикалык материалдарынын негизинде илим жаратып, "Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы" аттуу изилдөөнү, "Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү" деген 10 томдукту, "Түрк тилдеринин сөздүгү тажрыйбасы" аттуу фундаменталдуу 4 томдукту, "Сибир күндөлүгү" деген этнографиялык эки томдукту жана башка көптөгөн эмгектерин жарыялаган. Байыркы түрк руникалык жазууларын изилдеп, чечмелеген жана которгон. Акыры ал академик деген наам алып, "Орус түркологиясынын атасы" деген атка конгон. Эмесе, сөз соңунда В.Радлов тарабынан мындан 130 жыл мурда кагазга түшүрүлгөн "Манастын" тарыхый-таберик саптарынын ар жеринен айрым куплеттер меиен таанышып көрөлү:

"Жети төрдүн башында
Жеткилең тууган Бөйөн кан,
Бөйөн кандын баласы
Кайраттуу тууган Каракан,
Каракандын баласы
Кайраттуу тууган Жакып кан"...

"Көөрүгүнө чыдабай
Көп букалар союлду.
Көмүрүнө чыдабай
Көп токойлор жоюлду"...

"Бекип калган бейиштин
Эшигин ачкан Эр Кошой.
Байланып калган базардын
Жолун ачкан Эр Кошой"...

"Жакасы алтын, жеңи жез,
Ак көрөөкө торгой көз,

Алтындын зерин жаптырган,
Күмүштүн зерин төктүргөн,
Бадананы кийген соң"...

"Кайыптын кызы Карабөрк
Кармап алдым талаадан,
Шооруктун кызы Акылай
Олжолоп алдым Коргондон"...

5. Колониализм жана "Манас" тагдыры

1850-1860-жылдардан тарта Октябрь революциясына чейинки жарым кылымдык аралыкта жогорудагы Ч.Валиханов жана В.Радлов сыяктуу "Манаска" кең-кесири олуттуу түрдө көңүл бурган эч ким болгон эмес. Аты аталган эки гуманист окумуштуунун "Манасты" жыйноо боюнча баштаган демилгелүү иштери, саамалык-салттары андан ары активдүү түрдө улантылышы керек эле. Бирок "элдердин түрмөсү" (В.И.Ленин) деп аталган падышачылык Россиянын өкүмөтү жана жергиликтүү администрациясы, билим жана маданият органдары кыргыз калкынын элдик оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрүн, анын ичинде белгилүү "Манас" эпосун жыйноого жана жарыкка чыгарууга көңүл бурган эмес. Бир жагынан мунун орчундуу себептери да болгон. Маселен, падышачылык Россиянын агартуу министрин Д.А.Толстойдун XIX-кылымдын аягында өзүнүн официалдуу буйруктарынын биринде эмне деп жазгандыгына көңүл буруп көрөлү: "Биздин мекенибиздин чегинде жашаган каны, тукуму бөлөк (инородцы) элдерге билим берүүнүн түпкү максаты аларды орусташтыруу жана ассимиляциялоо болуш керек экендиги талашсыз нерсе". (Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. Алма-Ата, 1967, 63-бет). Дагы бир билим берүү боюнча официалдуу документте мындайча жазылган: "Жергиликтүү калктын тилинде окутуу ишин жүргүзүү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. Минтип ойлоонун өзү акыл-эсти жоготкондук болуп эсептелет" (С.Данияров. Кыргыз совет маданиятынын калыптанышы, Фрунзе, 1983, 37-бет).

Дагы бир Россиянын төрөсү минтип жазган: "Я от всей души желаю, чтобы киргизы навсегда остались пастухами кочующими, чтобы они никогда не сеяли хлеба и не знали не только науки, но даже и ремесла" (ушул китепте, 59-бет).

Көрүнүп тургандай, колониалдык бийликтин түпкү стратегиялык максаты көз каранды кыргыз калкын бара-бара христиандаштыруу, орусташтыруу, жүрүп отуруп калктын тилин, маданиятын соолутуп, тарыхый тамырын кыркуу болгон. Колониализмдин ушундай тыммын түпкү сасык саясаты турганда чыгыш поэзиясынын чолпону-"Манастын" "бак-таалайынын" ачылышы мүмкүн эмес эле. Байыркы кыргыз тилин алып жүргөн жана аны даңазалаган, элдин эркиндигин, биримдигин, патриотизмин жар салган "Манасты" системалуу түрдө жыйноо, китеп кылып чыгарып, элдин энчилүү мүлкүн кайра өзүнө тартуулоо колониалдык бийликтин түпкү кызыкчылыктарына каршы келмек. Фольклорду жыйноодо тажырыйбасы бар билимдүү колониалдык империянын В.Радлов аркылуу дарегин Европага чейин угулган "Манаска" сыртын салып, "чүйлүсү" менен караандыгынын ушундай орчун себеби болгондугу анык.

6.Будапештке жеткен 72 сап

Ошентсе да, Октябрь төңкөрүшүнө чейин өздөрүнүн жеке демилгеси менен кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгына эпизоддук мүнөздө кызыгып, "Манас" эпосунан айрым кыска үзүндүлөрдү жазып алган кээ бир чет өлкөлүк жана Россиялык инсандар болгон.

1901-жылы Венгер окумуштуусу Д.Алмаши Орто Азияга зоологиялык экспедицияга келип, чүйлүк жана ысыккөлдүк кыргыздардын арасында 8 ай жашап жана иштеген. Ошондо Дердь Алмаши "Манастан" 72 сап жазып алып, аны кийин 1911-жылы Будапешт шаарында чыгуучу "Восточное обозрение" аттуу журналга "Манастын уулу Семетей менен коштошкону" деген ат менен жарыялаган. Бул үзүндүгө жазган кириш сөзүндө Алмаши "Бул эпикалык ырлардын кол жазма түрүндөгүсү жок, жөн гана көптөгөн ырчылардын

тнлинде жашап, ооздон оозго өтүп, көчмөндөрдүн кайсы айылында болбосун ар качандан бир качан аларды уккан кнши өксүбөйт"- деп жазган. Окумуштуу "Манастын" көлөмүн анча даана элестете албаган, ошон үчүн "Манаста" 20 000 ыр жолу, ал эми Семетей менен Сейтекте 30 000 сап ыр бар деп болжолдоого. Алмаши "Кириш сөздө" "Манасты" "нукура элдик поэзиянын көөнө уюткусу" деп баалап, бирок эпосто кайталоолор көп экендигин, ар кандай модернизмдердин кирип кеткенин, мисалы, манасчылардын илгерки эпоско азыркы беш атар мылтыкты да киргизип жиберешкендигин белгилеген.

Алмаши жазып алган эпизоддо Манас баласы Семетей менен Чоң Казатка аттанып жатып коштошот. Ал эми Октябрь төңкөрүшүнөн кийин эл оозунан жыйналган "Манаста" Манас уулу Семетейдин туулганын Чоң Казаттан жарадар болуп кайтып келгенде угат Алмашинин Венгрияда жарыялаган үзүндү-эпизоду "Манастын" башка варианттарынан кездешпейт. Ошондуктан ошол өзгөчөлүү 72 сап "Манас" менен таанышкайыбыз артыкбаш болбос. Мына:

Баатыр Чубак, эр Манас
Чубакта бар кырк киши,
Манаста бар кырк киши,
Сексен жигит кошчу алып,
Аргын менен ногойго
Амандашып көрүштү
"Алты айчылык Бээжинге
Аттанып кетип барасың
Аман соо келгин" - деп
Журту чуулап келишти,
Туйгун менен көрүштү.
Баатыр Чубак, эр Манас,
Сексен жигит ээрчитип,
Кырк эки күлүк коштогуп,
Кысылган жерде минүүчү
Кыйын күлүк Аккула ат
Кызыл үртүк жаптырып,
Аккуланы буттатып

Баатырын аттанып жүрдү Алла деп,
Абалы Жаппар колдо - деп,
Кечөө катынында калк бузган,
Кыз экенде чайкап журт бузган,
Кабыландын катыны эле Каныкей
Как алтымьш күн болгон
Туулганы Семетей.
Кабылан Манас төрөнүз
Капарына албаган
Каныкей тууган чырагын.
Баатырдын эрдиги
Балам деп назар салбаган.
Баатыр жүрө берерде
Басып келди Каныкей
Баатыр менен көрүшүп,
Көтөргөнү Семетей.
Баатырдын көрүнүп калды көзүнө,
Бери алып келчи деп
Ошондо түштү эсине!
Оң колуна алды эле,
Оң бетинен сүйдү эле,
Сол колуна алды эле
Сол бетинен сүйдү эле,
Атасын көрүп арсандап,
Алакандай кашка тиш
Маңдайында кашкаңдап
Бала туруп күлдү эле,
Падышам Манас төрөнүз
Башын чайкап күлдү эле.
Же алты жашка жетпедиң,
Аргын менен ногойго
Аким салып кетпедим,
Ээ чырагым! Кудай жалгыз, мен жалгыз;
Менден калган сен жалгыз.
Жалгызга кудай жар болсо,
Атандын саламат жаны бар болсо
Самап барган Бээжинге

Санат кылып келермин.
Пайгамбар ак, диним ак,
Падыша кудай - пирим ак
Аманат жанга өлүм ак,
Ажалым жетсе өлөрмүн,
Кош эми балам аман бол,
Кудай кылса не дээрмин.
Бул сөздү айтып эр төрө
Жүрө берди жол менен,
Кийинки дүркүн кол менен,
Сарамжалын шайлатып,
Санап туруп миң колду
Эр Чубакка айдатып.
Эки ай сапар жол басып
Иртыш дайра чоң сууга
Эркин кытай четине
Эрикпей жетти эр Манас.

7. Өзү айткан "Семетейди" угуп эси оогон Кенжекара

Архивдик материалдар дагы төмөндөгүлөрдү күбөлөйт. 1903-жылы Россия география коому Ала-Тоо кыргыздарына экспедиция уюштурат. Экспедициянын курамында түрк тилин билген офицер А.Г.Белинский жана сүрөтчү Б.В.Смирнов аттуу инсандар болот. А.Г.Белинский менен Б.В.Смирнов Пишпек уездинен Кенжекара деген акынга жолугуп, андан "Семетейдин" бир үзүндүсүн фонографка жазып алышат. А.Г. Белинский "Манастан" жана "Семетейден" үзүндүлөрдү орус транскрипциясы менен кагазга түшүрүп алып, анан ал тексттерди орусчага которот. Сүрөтчү Б.В Смирнов болсо маиасчы Кенжекаранын сүрөтүн тартып алган. А.Г Белинскийдин "Манас" эпосу боюнча котормосу Б.В.Смирновдун 1914-жылы Москвадан чыккан "Түркстан талааларында" ("В степях Туркестана") деген китебине жарыяланган. 1903-жылкы экспедициянын мааниси- А.Г.Белинскийдин манасчынын үнүн тарыхта биринчи жолу

тасмага түшүргөндүгүндө. А.Г. Белинскийдин эмгеги аркылуу бүгүнкү күндүн кыргыздары - биз 20-кылымдын башында жашаган Кенжекара манасчынын уникалдуу добушун, Манас айтканын радиодон угууга мүмкүнчүлүк алып олтурабыз. Манасчы Кенжекаранын үнү жазылган пластинка А.С.Пушкин атындагы орус адабияты институтунун фонотека бөлүмүнөнө табылган. Ал эми Б.В.Смирнов тарткан Кенжекаранын сүрөтү - биринчи жолу полотного түшүрүлгөн манасчынын жандуу портрети, сейрек кездешкен аеолуу тарыхый - этнографикалык мүлк, оригиналдуу искусство чыгармасы. Б.В.Смирнов эпостун үзүндүсүнүн мазмунуна карап "Семетейдин Айчүрөккө жолугушу" деген эң сонун сүрөттү да тартып, жогоруда аты аталган китебине жарыялаган. Китептеги кара сөз түрүндө берилген орусча котормодо Семетейдин он эки жаштагы Гүлчоро, Канчоро менен Чынокжо жана Толтойду жеңип, Айчүрөккө үйлөнүп, Акун-хандын шаарына кан болгондугу жөнүндө баяндалат.

Б.В. Смирновдун китебинде жазылган дагы бир кызык факты бар. "Семетейди" айтып атканда байкатпай фонографка үнүн жазып алып, кайра аны Кенжекаранын өзүнө угузганда, мындайды өмүрүндө укпаган, көрбөгөн Кенжекара эси оогонго чейин барып, жыгылып калган. Тура албай жатып, коркконунан көздөрү алактап, жардам сурагандай эки колун созуп: "шайтан, шайтан" деп сүйлөп, шайтан сөзүм менен үнүмдү алып койду деп ойлогон.

Терең ойлонсок, бул анчейин күлө турган окуя эмес. Бул факт тоо арасындагы илим-билимден кабарсыз көчмөн адам менен техникалык цивилизациянын күтүүсүз кездешүүсүнөн келип чыккан кагылышууну күбөлөгөн, кишини олуттуу ойлонто турган кайталангыс факт.

8. Татар - башкыр мугалимдеринин жоголгон "Манасы"

Кыргыз, казак калктарынын кат-сабатын жоюуда алгачкы агартуу иштерин жолго коюуда татар-башкыр

мугалимдеринин, молдолорунун ойногон белгилүү ролу жалпыга маалым. Академик А.Маргулан "Чокон жана Манас" эмгегинде Казан университетинин китепканасындагы кол жазмалар бөлүмүндөгү фактыларга таянып, Октябрь төңкөрүшүнө чейин татар-башкыр мугалимдеринин, саякатчыларынын кыргыз, казак ичинен чогулткан фольклордук материалдардын арасында "Манаска" тиешелүү тексттер жана жазылган ойлор бар экенин кабарлайт. Ошол эле А.Маргуландын жазганы боюнча Каюм Мифтаков баш болгон татар-башкыр мугалимдери жыйнаган "Манастын" тексттери илгери Якуб аттуу илимпоз инсандын колуна топтолуп, ал киши жыйналган Манас ырларын өзүнчө китеп кылып чыгарыш үчүн басмага даярдамак болмок экен. Бирок бул максат учурунда жүзөгө ашпай, Якубдун дүйнөдөн көзү өтүп, анан "Манастын" ошол тексттери кайсы архивге өткөрүлгөнү кыргыз-казак Манас таануучуларына азырынча белгисиз.

Каюм Мифтаков революцияга чейин жана төңкөрүштүн таңында кыргыз жергесинде молдочулук кылып, бала окутуп жүрүп элдик оозеки адабияттын үлгүлөрүн, анын ичинде "Манас" эпосун жыйноого тектеш түрк улуттарынын ичинен Чокон Валихановдон кийин алгачкылардан болуп активдүү киришкен чыгаан фольклорчунун бири. К.Мифтаковдун бул багытта иштеген эмгеги, кылган мээнети жөнүндө 20-жылдардын башында казактын "Ак жол" аттуу газетасы мындай деп жазган: "Жети-Суу кыргызынын арасында молдо болуп жүрүп, Мифтаков мугалим ооз адабият түрлөрүнүн баштууларынан дептер бети менен эки миңден аша адабият жыйнаптыр. Адабиятты аркалап элине кайтып бара жаткан Мифтаков Ташкенде казак, кыргыз билим комиссиясына кез келип, жакында жыйнаган адабиятын казак, кыргыз билим комиссиясына сатты.

Эки жарым миң бет чамасындагы бул адабият түрлөрүнүн баары дээрлик баштуу, сөөктүү, маңыздуу.

Сегиз дептер болуп тигилген бул адабият түрлөрүнүн ирилери:

- 1.- дептер - "Семетейдин Айчүрөккө барганы". "Буудайык".
- 2.- дептер - кара ырлар...
- 3.- секетпайлар, күйгөндөр, ашыктык ырлар.
- 4.- жөө жомоктор.
- 5.- толгоо ырлары, санат (терме) ырлар, кошоктор (жоктоо), шыкак ырлар жана башкалар.
6. - макалдар, табышмактар.
7. - Манастын балалык чагы.
8. - Манастын биринчи казаты.

Казак, кыргыз билим комиссиясы бул адабияттардын ичинен тандап быйыл басмага бере баштамакчы, бирок Мифтаков мугалимдин сегиз дептери менен кыргыз адабиятынын жыйналып бүтпөгөндүгүнө ишенебиз. Айрыкча Манас, Семетей, Сейтек ырларынан жүздөн бир гана бөлүгү бар. Кыргыз азаматтарынын айткандарына караганда, бул ырларды ушул күндө айта турган эки, үч чал түгөлү менен (баштаган аяк) бир ай айтат дейт Ошондуктан, бул ырлар али жазылбаганга эсе болуп отурат.

Мифтаков жолдоштун айтуусуна караганда, анын жыйнаган адабиятынын дагы бир талайын Алма-Атадагы партиянын обкому алып калган көрүнөт. Бул ырас болсо, обкомго элдин ооз адабияты анча керек боло койбос. Алма Атадагы азаматтар ошол адабиятты да, батыратпай, тезинен Ташкенге, казак, кыргыз билим комиссиясына жибергени ылайыктуу болор эле.

Сөз аягында казак, кыргыз билим комиссиясынын атынан адабият жолунда эмгек кылганы үчүн Мифтаковго ыраакмат айтабыз. (Ала-Тоо, 1981, №9, 104-бет).

Каюм Мифтаковдун Ташкент менен Алма-Атага өткөргөн мына ошол кол жазма материалдары да ошо бойдон дайынсыз жана бүгүн ал материалдардын артынан түшүүп издеген киши да жок.

Революциядан мурда жыйналган оозеки адабияттын үлгүлөрү табылбаса да, "Манас" дастанын алгачкылардан болуп кагаз бетине түшүрүүдө татар-башкыр мугалимдеринин эмгеги бар экендигин баса белгилеп, алардын учурунда улду

кеңче баа бере билген сергектигин жана маданий демилгелерин баалап коюшубуз керек

9. Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыздардан "Манасты" жыйнагандар болгонбу?

Эми Октябрь революциясына чейин "Манасты" эл оозунан жыйноого кыргыздардын өздөрүнүн мамилеси жөнүндө азыноолак сөз. Революциянын алдында кыргыздардын арасында өзбек, казак, татар, башкыр молдолорунан окуп, сабатын ачкан кишилер, орус-түзем мектептерин бүткөндөр, ХХ-кылымдын баш жактарында пайда болгон Кыргызстандагы "жаңы метод" мектептери деп аталган окуу жайларды, медреселерди аяктаган инсандар, Бакудан, Бухарадан, Уфадан, Казандан, Верный жана алыскы шаарлардан окуп билим алган адамдар, өз демилгеси менен кыргызча европалык типтеги мектеп салдырган эл жакшылары сан жагынан аздап арбый баштаган. А түгүл алардын арасында Уфадан, Оренбургдан өздөрүнүн китептерин бастырып чыгарган билимдүү кишилер да болгон. Алыскы чет өлкөлөрдөн, ыраакы шаарлардан, илим-билим борборлорунан жол азабын тартып, түркүн экспедициялар келип, башка улуттардын өкүлдөрү тилди жакшы билбесе да, тырмалаңдап "Манасты" кагазга түшүрүп жатышса, кыргыздын өйдөкүдөй окуп-чокуп көзү ачылган адамдарынын өздөрүнүн катарында жашап ырдап, сайрап турган манасчылардан "Манасты" кең-кесири жазып алууга, жыйноого көңүл бурбай, маани бербей жайбаракат токмаарек жата беришкени таңгалыштуу да, өкүнүчтүү да. Бөлөктөрдүн мисалынан үлгү алып, чукуранып ойгонууп, XIX-кылымдын аягында, ХХ-кылымдын башында балаңча деген кыргыз түкүнчө деген манасчыдан эпостун үзүндүсүн жазып алыптыр деген маалыматты азырынча эч жердеи кезиктире элекпис. Деген менен балким кай бир сабаттуу инсандар, чыгармачыл адамдар "Манасты" кагазга түшүргөн да чыгаар. Маселен, 1889-жылы тарыхчы Белек Солтоноевдин манасчы

Сагымбайдан "Сагынбайдын зары" деген ырды жазып алганы белгилүү. Балким Б.Солтоноев манасчыдан "Манастын" үзүндүлөрүн да жазып алгандыр. Кайра, 1916-жылкы үркүндө жоготуп да жиберishi мүмкүн. Анткени сабаттуу адамдардын кол жазмаларынын көбү дал ошол 1916-жылкы кандуу тополоңдо жоголгон. Тоголок Молдо да революцияга чейин "Манасты" кагазга түшүрүп жүрүп, үркүндө жоготуп жиберген деген кабар бар. Кыскасы, төңкөрүшкө дейре кыргыздардын ичинен кимдир бирөөлөр "Манастан" жазып алган болсо, анда андай кол жазмалар азырынча табыла элек. Ырас төмөнкү фактыны да эске алганыбыз оң. Манас изилдөөчү маркум З Мамытбековдун жазган маалыматына караганда ("Советская Киргизия", газетасы, 24-ноябрь, 1964-жыл) мисалы, "Манас" эпосунун үзүндүсү "Кыз Сайкал" 1896-жылы Казань университетинин типографиясында араб тамгасы менен өзүнчө китеп болуп чыккан экен. Манас эпосунун экинчи үзүндүсү 1899-жылы Казань шаарындагы К.Чирковдун типографиясында басылган. Бирок бул жарык көргөн үзүндүлөр ким тарабынан кайсы манасчыдан жазылып алынганы белгисиз.

Кыскасы, эмнеси болсо да, өздөрүнүн улуу мурасы болгон "Манасты" кагазга түшүрүү маселесине маани бербеген тоолуктардын баеолугун, сабаты ачылган кыргыз жарандарынын кечиримсиз көңүлкоштугун, кенебеген жайкерчилигин өкүнүү менен сынга алып, казактын М.Жумабаев аттуу интеллигенти "Ак жол" газетасынын 1923-жылдын 23-июнундагы санына төмөнкүдөй деп жазган "Европадан сабак алган казак, кыргыз азаматтары оозунун суусу кургаганча Иллиаданы мактайт, Иллиаданы жактайт. Мактасын, жактасын. Иллиаданы эч кимден кызганууга болбойт. Бирок өз оозубуздагы Иллиаданы унутушубуз керек эмес эле.

Өкүнгөнүбүздөн пайда чыкса жакшы болор эле, өкүнөлүк - Радлов сыяктуу бирин-серин европа адамынын жыйнаганы болбосо, кыргыздын бай адабияты жыйналбай, унутулуп, жоголуп бара жатат. Бир кездерде калың кыргыздын эңкейген чалынан эмгектенген баласына чейин

жатка биле турган Манас, Семетей, Сейтек ырларын бул күндө эки, үч гана чал айтат дейт. Ал эки чал мүрөктүн суусун ичкен эмес чыгар, алар өлүп кетсе, адабиятыбыз баа жеткис кымбатынан айрылып калганы да.

Иштин ушу жагын ойлоп, жыйноого кирише турган кыргыз, казак азаматтары болууга керек эле, бирок ушул кезге чейин ага киришкен азамат көрүбөйт"

Жогорудагы айтылгандар Кыргызстанда-Ала-Тоодо жашаган кыргыздарга тиешелүү. Ал эми Кытай кыргыздарында Октябрь революциясына чейин "Манас" эпосун эл оозунан жыйноого аракет кылган адамдар болгонбу? Бул суроого тилекке жараша оң жооп бар.

Кытайдын Кызыл-Суусунун Ак-Чий аймагында 1896-жылы туулган, бир чети сабаттуу молдо, экинчи чети манасчы Балбай Мамай аттуу инсан жашаган. Бул азыркы кытайдагы атактуу манасчы Жусуп Мамайдын бир тууган агасы. Балбай Мамай Кашкар, Бухара, Ташкенттен талыкпай китеп жыйнаган, жаза билген, көп окуган, эл ичинде абдан кадырлуу, илимдүү, билимдүү киши болгон. Ал жаш кезинен эле "Манастын" өзгөчө маанисин андап-туюп, эпосту жыйноого өз демилгеси менен киришкен. Балбай Мамай жөнүндө Шинжаңдык Манас изилдөөчү Мамбеттурду Мамбетакун минтип жазат: "Ушундай учурда Балбайдын эч уюмдун орундаштырышуусуз, ыктыярдуу түрдө ортого чыгып, өз алдынча "Манас" эпосун жыйноого киришүүсү ашкан акылмандык, алга басарлык эле.

1916-жылы Россиянын чапкынчылыгына каршы көтөрүлүш жасаган Ала-Тоолук кыргыздар жүз миңдеп Түндүк жана Түштүк Шинжаңга ооп келишет. Бул калың топ менен бирге келген атактуу манасчылар, элдик өнөрпоздор Теңир-Тоо кыргыздары менен камыр-жумур болуп, манасчылары маараке-тойлорго "Манас" айтышып, элди шаңга бөлөгөн жана өз өнөрлөрүн көрсөтүшкөн Балбай мындай мүмкүнчүлүктү колдон чыгарбай түрдүүчө жол менен ар кимдин оозунан ар түрлүү мазмун, ар түрлүү ыкмадагы эпостук материалдарды жыйноого киришкен. Ошентип, ал Сагымбай, Жусубакун, Тыныбек, Ыбрайым, Шапак, Чоюке,

Таабалды сыяктуу чоң манасчылардын мурасын төтөлөй жана төтөсүз түрдө жыйнап, ырааттуу кагазга түшүргөн. Нечендеген материалдарды акча, мал карыштап сатып алган. Балбай ХХ кылымдын баштарында Теңир-Тоо кыргыздары арасында алгачкылардан болуп өз эрки, кызыгуусу менен саналуу түрдө кыргыз элинин улуу эпосу "Манасты" жыйноо ишин колго алып, таң каларлуу натыйжага киришкен." (Кыргыздар, IV том, Бишкек, 1997, 239-бет).

Балбай Мамай, изилдөөчүлөрдүн берген маалыматына караганда, "Манас", "Семетей", "Сейтеккен" башка да Манастын дагы беш урпагына чейинки бөлүмдөрдү кагазга түшүрүп, аларды бириктирип, системага салып, улуу жомоктун 8 бөлүмдөн турган вариантын даяр кылган. Ал кытайлык манасчы Жусубакун айткан "Семетей" менен 1916-жылкы үркүндө Кытайга качып барган Тыныбек манасчынын "Семетейин" бири-бирине улап кошуп, өзүнчө бириктирилген "Семетей" вариантын түзгөн. Балбай өзү жазып алган "Манас" эпопеясын баштан аяк иниси Жусупка үйрөткөн экен.

Тилекке каршы, Балбай Мамай кагазга түшүрүп чогулткан ошол бир нече сандыкты түзгөн "Манас" орду-түбү менен жоголуп, бизге жетпей калды. Себеби эл тарыхына, "Манаска" үңүлүп көңүл бурган патриот Балбай реакциячыл өкүмөт тарабынан 1937-жылы улутчул катары айыпталып, түрмөгө отургузулуп, ошол бойдон дайны чыкпай калган. Үч жылдан кийин айылына каза болду деген кабар келген. Балбайдын үйүн тинтүү учурунда бийликтин желдеттери күн-түндөгөн мээнет менен жыйналган «Манас» эпопеясын бүт бойдон көтөрүп кетишкен да, бир жака алып барып, өрттөп жок кылышкан. Мына ушинтип, кыргыздын улуу патриот уулу, биринчи кыргыз фольклористи, кыргыз ичинен эпосту биринчи жолу баштан аяк толук жыйнаган, өз алдынча эл үчүн титандарчасынан эмгек кылган Балбай Мамайдын тагдыры да, ал чогулткан «Манастын» тагдыры да акырында кайгылуу аяктаган. Бирок ошол өрттөлгөн «Манастын» толук сюжети жана саптары Жусуп Мамайдын феноменалдык эсинде сакталып калгандыгы кандай

таңгалычтуу жана кубанычтуу. Муну тагдырдын кыргызга тартуулаган улуу тартуусу десек жаңылбас элек. Бул тууралуу сөз алдыда.

10. Совет бийлиги жана «Манас» ааламынын алгачкы карлыгачы

Залкар «Манасты» эл оозунан жыйноо жана китеп кылып бастыруу иши Октябрь төңкөрүшүнөн кийин активдешти жана системалуу түрдө жолго коюлду. «Манасты» жыйноодогу мындай прогреске жаңыдан орногон совет мамлекетинин өз алдына койгон социалдык - саясий, маданий милдеттеринин контекстинен карашыбыз керек. Большевиктер революциясынын жетекчиси В.И. Ленин 1917-жылы «Сабатсыз өлкөдө коммунисттик коомду куруу мүмкүн эмес» - деп баса белгилеген. Совет бийлиги эл массаларын жаңы тарыхый-чыгармачылык ишке ойготууну, сабатсыздыкты жоюуну, эмгекчилердин билимин, саясий, маданий деңгээлин көтөрүүнү, ар бир улуттун тилин, оозеки казынасын коргоону, өнүктүрүүнү, кор болуп, ыза көргөндөрдү социалисттик курулуштун аң сезимдүү катышуучусуна айландырууну өз алдына максат кылып койгон. Ушул мамлекеттик милдеттердин талабынан чыгып 1918-жылы декабрда РСФСРдын Эл Комиссарлар Кеңеши «Илимий баалуулуктарды коргоо жөнүндө» декрет жарыялаган. Бул декретке ылайык 1921-жылы Түркстан Кеңеш республикасынын Эл агартуу комиссариатынын алдында музейлердин иштери жана искусство, тарых эстеликтерин коргоо боюнча атайын комитет түзүлгөн (Түрк АССРинин буйруктарынын, токтомдорунун, декреттеринин жыйнагы. Ташкент, 1923, 141-142-беттер). Ушул комитеттин иш-планы боюнча археолог П.П.Иванов Таластагы Манастын күмбөзүн алгачкылардан болуп изилдеп, анын турпатын сүрөлтөп жазган.

Андан мурда 1920-жылы апрелде Түркстан АССРинин Жети Суу облусунда Эшенаалы Арабаев башында турган жергиликтүү калктардын элдик чыгармачылыгынын эстеликтерин жыйноо боюнча комиссия түзүлөт. Ушул

жылдын 5-июлунда облустук аскердик-революциялык комитетте комиссиянын иши жөнүндө Э.Арабаевдин отчету угулган. Аскердик – революциялык комитет комиссияга иш-чаралардын планын иштеп чыгууну жана «облустун ар бир уездинде жергиликтүү калктын эл чыгармачылыгынын үлгүлөрүн жыйноо үчүн кичи комиссияларды түзүүнү» тапшырган. (Бул жөнүндө караңыз. С.С.Данияров. Кыргыз совет маданиятынын калыптанышы, Фрунзе, 1983, 197-бет.). Мына ошентип, совет мамлекетинин түздөн-түз колдоосу жана багытоосу алдында, анын официалдуу органдарынын көрсөтмөлөрү жана тапшырмалары боюнча Кыргызстанда 20-жылдардын башында элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноо иши кыргыздардын өздөрү тарабынан башталган. 1924-жылы алгач жолу казак тилиндеги журналдарга «Чолпон» журналына Аалы Токомбаев тарабынан «Курманбек» эпосу, «Санат» журналына «Буудайык» жомогу, «Жас кайрат» журналына Ы.Шайбековдун «Кайран эли», казак-кыргыз агартуу институтунун студенттик «Сауле» журналына Касымалы Баялинов, Токчоро Жолдошев тарабынан чогултулган кыргыздын макал-ылакаштары, жаңылмачтары, элдик ырлары жарыяланат. Дагы бир сүйүнүчтүү жаңылык жөрөлгө Эшенаалы Арабаев атактуу Тыныбек манасчынын айтуусундагы бир үзүндүнү 1925-жылы Москвадан араб тамгасы менен кыргыз тилинде «Семетейден» бир бөлүм» деген наамда өзүнчө китеп кылып бастырып чыгарат. Бул саамалык совет доорунда биринчи жолу кыргыз инсанынын күч-аракети менен жарык көргөн «Манас» ааламынын алгачкы карлыгачы эле.

11. Сагымбай Орозбаковдон «Манастын» жазылып алынышы

20-жылдардын башында эл чыгармачылыгын жыйноо комиссиясынын берген багыты алдында "Манасты" мурункудай туш келген жерден үзүп, олуп-чолуп жазбастан, атактуу үч илтикти-"Манасты", "Семетейди", "Сейтекти" арааттуу толук жазып алуу идеясы пайда болот. Мындай милгедин башында 1922-жылдан баштап Түркстан

Сагымбай Орозбак уулу - (1867-1930) - манасчы жана төкмө акын.

Сагымбай түшүнүгү кенен, кат тааныган, араб арибинде жазылган материалдарды окуй алган өз учурунун билимдүү адамы болгон.

"Манас" айтууну Сагымбай 15-16 жашынан баштаган. Сагымбайдын манасчы болуп калыптануусуна Балык, Найманбай, Тыныбек, Акылбек, Дыйканбай жана башка манасчылар зор таасир тийгизген.

АССРинин эл агартуу комиссариатында Кыргыз илимий комиссиясын жетектеген Эшснаалы Арабаев турган.

Мына ошонтип, 1922-жылы ошол туштагы белгилүү айтылуу манасчы Сагымбай Орозбаковдон "Манасты системалуу түрдө жазып алуу жумушу башталган. Нарындагы жайлоолордун биринде С. Орозбаковдон "Манасты" жазып алуу кандайча башталгандыгы экспедициянын жетекчиси Каюм Мифтаков күндөлүгүндө минтип эскерген: "Жыйылган элдин алдында тегерегине Ыбырайды, Сапарбайды, Чаки Каптагаевди олтургузуп, бутка жаздык, анын үстүнө батнос коюп жаза баштадык. Бир нече бет жазгандан кийин калем сапты, жаздыкты, батност Ыбырайга берип, өзүм Ыбырайдын бир нече бет жазган карап олтурдум. Анын каты мага абдан жакты. Экспедициянын мүчөлөрү адегенде туура метод менен иш башташкан. 1922-жылдын жай, күз айларында Сагымбай өз эркине коюп, Нарындын жайлоолорун кыдыртып, аралатып Манас айттырыш, манасчынын өзүнө көнүм табигый шарттарда ырдагып, анан ошол кырдаалдарда эпостун саптарын кагазга түшүрүшкөн. Каюм Мифтаков "Манасты" жазып алууга иштин баш жагында гана катышып, кийин бул жумушка аралашпаган. Дастандын "Манас" бөлүгүн толугу менен кагазга түшүрүүнү мугалим, фольклорист Ыбырай Абдрахманов 4 жыл бою тынбай жазып отуруп, жалгыз өзү жүзөгө ашырган.

Айта кетчү нерсе, кыргыз айылдарында мугал болуп иштеген Каюм Мифтаков Октябрь төңкөрүшү мурда эле кыргыз жергесин аралап, элдик оозе чыгармачылыкты жыйнап жүргөн киши болгон. Тарыхчы Данияровдун маалыматы боюнча ал 1923-жылы Түркстан АССРинин эл агартуу комиссариатына 1325 беттен турган фольклордук материалдарди өткөргөн. Ал кол жазмалардын ичинде "Манас" да болгон. 20-30-40-жылдарда оозе чыгармачылыкты жыйноону активдүү улантып, Нарын, Тоголок Молдо менен Молдобасан Мусулмакуловдун "Семетей", "Жаныш-Байыш", "Эр Курманбекти", Талас Бердибай уулу Эркебайдан, Конокбаев Сулаймановдун "Манастан" бир нече үзүлүлөрдү

Кетмен-Төбөдөн Жаңыбай Кожековдон "Семетейди", Алай, Ноокат тараптан Т. Бекмуратов, М. Кабылов, А. Ташев, Ч. Садыков, А. Жумагулов, Т. Мамытов деген адамдардан "Манас" менен "Семетейдин" айрым эпизоддорун жана башка толгон-токой поэма, уламыш, ыр, макал-ылакаптарды жазып алган. 22-жылы Сагымбайдан "Манасты" жазып алууну баштаганда фольклористика илими боюнча маалыматы бар билимдүү адам болгондуктан К. Мифтаков Ыбрайым Абдрахмановго кантип иштөө керек экенин алдын ала түшүндүрүп, өзүнүн баалуу илимий кеңештерин берген. К. Мифтаковдун кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноого кошкон салымы зор.

1922-жылдын жайында өкүмөттүн жана экспедициянын көрсөткөн ишенимине жана өтүнүчүнө ыктыянып, Сагымбай "Манасты" Нарындын жайлоолорунда чын ыкластан эргип айтып, кыска мөөнөттө манастын төрөлүшүнөн баштап, кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого келишине чейинки эпикалык сюжетти бүт жаздырууга үлгүрөт. Бирок андан ары иш дайыма эле ушундай жакшы темпте жүрбөгөн. Дайыма эле жайлоолоп жүрүп "Манасты" жаздырууга мүмкүнчүлүк боло берген эмес. Ыбырай Абдрахманов: "1924-жылы, январь. Ат-Башыда Манастын Алооке хан менен болгон окуясын жазып жатабыз. Жатканыбыз бир кичинекей там. Бир жолу түп ортосуна чейин жазып олтурабыз..." - деп эскерген. Ушундай өзүн тыңшап угуп, кубаттап шыктандырып, эргитип турган аудиториясынан ажырап, тамга же боз үйгө камалып, маңдайындагы ак кагазга үңүлгөн жалгыз адамга ыр саптарын бирден кармап "желеп" айтып жаздырганда тоо суусундай буркан-шаркан түшүп ырдап жүргөн Сагымбай алиги Василий Радловдун манасчысындай болуп туттуруп, сөзү бөгөлүп, цирктин тармагында кысылып чуркаган аргымактай эркин "таскактай" ырбай көп кыйналган. Ыбырай Абдрахманов минтип жазат: Сагымбай "Манасты" жаздырганда тез айтып бербей, токтоп, ойлонуп отурар эле, анткени өтө күчтүү болгондуктан камалып, буулугуп токтоп жүргөндүгүн кийин билдим".

"Манасты" жаздырган 4 жыл Сагымбай манасчы үчүн көр оокаттан да кыйналып, кедейчиликтен азап чегүүнүн да жылдары болгон. К.Мифтаков 1922-жылкы күндөлүгүндө төмөндөгүдөй деп жазат: "...Сагымбайдын үйүнө келдик. Келсек үйү курумдай кара болуу менен бирге миң жерден тешиги бар эле. Үйгө кирсек жылаңач алты баланын (1-12 жаштарда) олтурганын көрдүк. Алардын бардыгы да кыз эле. Бир аздан кийин каптан көйнөк кийген Сагымбайдын чоң кызы келип кирди (14 жашта). Үйдүн ичин карасак, бир эски кийиз, эки жырткыч кирлүү жууркан, бир казан, бир аяктан башка эштеке жок эле". Чындыгында, 1916-жылкы үркүндө Кытайга качып, жыйнаган-тергендеринен ажырап, ач жылаңач кайра элге кайтып келген манасчынын революциядан кийинки да материалдык абалы оор болгон. Сагымбай оокат-турмуштан кыйналгандыктан, "Манасты" жаздыруудан колу бошобой, мунун айынан үй-бүлөсү кароосуз калып каржалганын арыз кылып ырга айлангыч, эпостун окуяларынын бүткөн жерлеринен көп жолу ошол арыздарын улап жаздырып, кол жазма тапшырытса, тийиштүү чоңдор окуп, материалдык жардам көрсөтөөр же мыйзамдуу гонорар ыйгарышаар дегендей үмүттө болгон. Ошондой арыздардын айрымдары төмөндөгүчө жазылган.

"Баламдын асты он беш жаш,
Бир үйүмө караган
Арбыны аял он төрт бац".

"Адабият жөнүнөн
Айткан акын бакырга
Назарың сал толгонуп".

"Нарын өйүз дубаным,
Азирет! - деп турамын.
Ал-абалым жөнүнөн
Жай айтып жардам сурадым".

Бирок улуу дастанды кагазга жаздырып жаткан даркан манасчыга өкмөт тарабынан убагында жардам болгон эмес экен.

Сагымбай жаздыруу жумушун аргасыз токтотуп, үй-бүлөсүнө каражат табуу үчүн жумалап, айлап эл аралап, "Манас" айтып кеткен учурлар аз эмес болгон. Ушунун айынан иш үзгүлтүккө учурап, "Манасты" жазып алуу жумушу создуккан. 1925-жылы Сагымбай кагчы Ы. Абдырахманов экөө Ташкентке чакырылып, иштин ыксыз создукканына тынчсызданган Э Арабаевден "иттин тезеги дары десе дарыянын башына кетет деген ырас ко. Сагымбай билген Манасынды тез жазып бүтүрсөңчү, болбосо судка берсебиз" -деген капааттанган, капаланган сөз угуп, нааразы болуп, маанайы чөгүп Кочкорго кайра кайтып келет. Бул жагдай иштин андан аркы жүрүшүнө өзүнүн терс таасирин тийгизбей койгон эмес. "Манасты" жазуу ишинин орто ченинде Сагымбай манасчы ооруга да чалдыгып, кийинчерээк унутчаак болуп, кээде маңдайында отурган катчы Ыбырай Абдрахмановду тааныбай, үйдөгү аялын "Сен кимсиң?", "Сен кимдин аялысың?" -деп сурап, анан "Мен эмне болуп барагам?" -деп санааркап тынчы кетчү экен. (Ы Абдырахмановдун эскерүүсү). Манасчынын ден соотулупун мындай абалына, анын кысталган кыйын турмушу, жомокту жаздыруу ишинин оорчулугу таасирин тийгизбей койгон эмес.

Кыскасы, Сагымбайдан "Манас" жомогун жазып алуу оңой-олтоң иш болгон эмес. Бул жумуш манасчы үчүн материалдык жана моралдык кыйынчылыктардын шарттарында өткөн. Иштин аяк жагында "Сагымбай баштагыдай көңүлү келбей, мен жалынып, ары жак, бери жагына чыгып жатып айттырып жаздым. Чоң казаттын урушун эң гар жаздырды Мен канчалык жабышып атсам да, "Менин билгеним ушул" -деп болбоду", - дейт Ы. Абдырахманов. Ошентип, акыры 1926-жылы август айында улуу жомоктун "Манас" бөлүгү толугу менен жазылып бүткөн. Сагымбайдан жазылып алынган текстин көлөмү 180378 ыр жолун түзөт.

Иштин соңунда манасчынын ооруп, оор шартка туш келишине байланыштуу текстин аяк жагында айрым эпизоддордун көркөмдүгү кичине солгундап, кайталоолорго

жол берилип, баяндоодо бир аз ирээтсиздик орун алып кеткендигин Манас изилдөөчүлөр белгилеп келишет. Бирок мындай мүчүлүштөргө карабастан көркөмдүк наркы жогору, "Манастын" байыртан бери келаткан негизги сюжеттик окуяларын кеңири жана толук камтыган, илгерки кыргыз турмушун ар тарабынан сүрөттөп тасмага тарткандай даана берген, идеялык чабыты кенен, руханий-философиялык мааниси терең, деңиздей чалкыган гениалдуу вариант кагаз бетине түшүрүлгөн "Кырк жылдан ашуун калк арасында аткарылып, элдик кеңири талкуудан өтүп, көптөгөн угуучулардын каалоолору эске алына келип түзүлгөн Сагымбайдын варианты мазмуну терең, өзгөчө жогору көркөмдүк деңгээлге көтөрүлгөн. Вариант кыргыз элинин салт-санаасын, үрп-адатын, ишеним-түшүнүктөрүн, ыйман-абийир жөнүндөгү көз караштарын, басып өткөн жолунун урунттуу учурларын кеңири баяндайт. "Манас" кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы деген бүтүм-корутунду ойдун терең ишенээрлик таасын фактыларын, далилдерин белгилүү тексттердин ичинен эң алды менен ушул Сагымбай айткан варианттан табууга болот" (Самар Мусаев)

Ой келет, мына ушундай уникалдуу, гениалдуу "Манасты" көкүрөгүндө көтөрүп жүргөн алп талант Сагымбай кокус 20-жылдары көңүл бурулбай, манасчынын көзү өтүп кетип, бул вариант жазылбай калса эмне болот эле? Анда кыргыз калкынын көркөмдүк-рухий казынасы бир жеринен олуттуу мүчүп турмак. Ушундай кайталангыс керемет шедеврди манасчыны 4 жыл бою артынан калбай ээрчип ысык-суукка, азап-тозокко чыдап, каармандык менен кагазга түшүрүп, ак калпак кыргыздын алдында атуулдук эрдик жасаган фольклорчу Ыбырай Абдырахмановго мин мертебе таазим! Иштин акырында Сагымбай да Ыбырайдын эмгегин баалап: "Жазган молдо Ыбырай, жаш акты эки көзүңөн" деп ырдаган.

Ыбырай Абдрахманов 1888-жылы Жети-Өгүзд² туулган. 1905-жылы Караколдогу «Жаңы тартип» мектебин¹ бүтүрүп, мугалимдик кесипти аркалаган. 1935-60-жылдард¹ Академиянын тил жана адабият институтунда илимин¹ кызматкер болуп иштеген. Фольклорист жана этнограф - 122

Ы Абдрахмановдун башка манасчылардан да «Манасты» жыйноодо жана эпосту бастырып чыгарууда сиңирген эмгеги зор. Өзү да манасчы болгон Өзүнүн «Манас», «Семетей», «Сейтек» вариантын жараткан. Илимий агартуу чөйрөсүндө аны өтө урматташып, «Ак молдо», «Молдоке» дешчү.

12. Айкөл "Манас" алып Саякбайдан кандайча жазылып алынган?

Сагымбай Орозбаковдон жазылып алынган эпостун эстен чыккыс эң сонун вариантынан башка, дагы бир опол тоодой орошон "Манас" бар. Бул жыйырманчы кылымдын Гомери-Саякбай Каралаевдин варианты. Бул "Манас" да тарыхтын, тагдырдын кыргызга берген тартуусу. Эмесе, мындан аркы кеп ошол сейрек кездешкен феномендин кагаз бетине кандайча түшүрүлгөндүгү жөнүндө болсун.

"Сагымбайдын айткан "Семетейи" эң башкача кызык эле. Жазылбай өзү менен кошо кетти",- деп эскерген Ыбырай Абдрахманов кезегинде. Оорусуна байланыштуу Сагымбайдан "Семетей", "Сейтек" жазылбай калып, алып манасчыдан эпостун "Манас" бөлүгү гана бизге мураска калганын дагы бир жолу баса белгилеп өтөлү.

Эми алдыда эл арасынан "Манасты" да, "Семетейди" да, "Сейтекти" да катары менен айтып жаздырууга жарай турган чыгаан жомокчуну издеп табуу милдети турган эле.

1930-жылга чейин Ысык-Көлдө Саякбай Каралаев аттуу чоң манасчы бар экенин Бишкектеги билимдүү чөйрө, элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноочулар дегеле билген эмес экен. А түгүл Ысык-Көлдөн чыгышкан алгачкы интеллигенттер Касым Тыныстанов менен Кусейин Карасаевдин да Саякбай манасчы жөнүндө да кабарлары болбогон. Бирок 1918-жылдан тарта Кызыл Армиянын катарында болуп, Граждандык согушка катышып, Алматы, Бухара, Ашхабад, Жаркент жактарда Совет бийлигинин душмандарын талкалоого катышып, 3 жылдан соң Ала-Тоого кайтып келген Саякбай 20-жылдары эле эл аралап күпүлдөп "Манас" айтып, жомокчулук талантын курчутуп, Тайтору күлүктөй таасын чуркап калган учуру эле Түгөлбай - 123 -

Саякбай Карала уулу (1894-1971) 20 кылымдагы улуу манасчы

Бир калктын нечен кылымдар бою башынан кечирген турмушун эрдик саттын арманы менен мунун патриоттук утүү идеясын ынаным ишенимин эңкалыга түшүнүгүн толук камтыган жарым миллион жот элдик ырдын чыныгы мурасчысы болгон совет дооруна биздерге жеткирген жомокчу Саякбай Каратаевге таң калбаска да ата чын жүрөктөн аякыш айтып аны чын көңүлдөн термете сүйлөбөскө да мүмкүн эмес. Колдо бар алтындын баркы жок деген эл сөзүнүн мааниси зор. Саякбай дүниө жүзүндө бир гана адам. Эч жер эч элде жарым миллион жолдон турган 30 томдук асыл казынаны латка айта турган экинчи Саякбай жок. Ал феномен. Ат ээтки Гомерден берки эл ырчысынын тирүү айгагы эң үтү өкүлү Саякбай кыргыз элинин таланттуулугунун айкын далили.

Кажым Жумапиев, Казахстан

Сыдыкбеков минтип эскерет "1927-жылдардын март айы болуу керек Мен Караколдо (Пржевальск) окуп жүргөн кезим Манасчы келди деген соң мен сабак бышыктоону коюп, коңпунукуна бардым Эшиктен төргө чейин аял-эркек жык топтолушунтур Боз шинелди желбегей жамынып, төрдө олтурган арыкчырай, кызыл тоголок адам жаңы эле айта баштаганбы? Үнү улам ачыла, ыргагы улам көтөрүлө берип, өзү да кызып, күңүлдөп чубурган алп сөздөрүн мөндүрдөй сабатып жибергенде тымып олтурган кишилер козголушуп

Э, бале! - деп сүрөй катышат Мен иреге жактан орун алгам Ушуга дейре мындай жетик айткан манасчыдан укпагандыгымбы, не "Тайторунун" чабышын чоң манасчынын оозунан биринчи угуп жаткандыгымдан болдубу? Билбейм, айтор тигил боз шинелчен кызыл тоголок адам эчен албан көркөм, элестүү жомок сөздөрүнүн сыйкырдуу күчү менен мени бат эле арбап алды Ал улам кызып, улам күңүлдөгөн сайын, тек кандайдыр бир жомоктогудай жер-сүннүн көркү көз алдыма тартылып, зор алп кебете тенген кишилердин элестери көрүнүп, үндөрү эшитилип, укмуштай чоң чоң аттардын туяктарынан чыккан дүбүрттөр келип биз олтурган үй толо кишилер баарыбыз бүтүндөй ошо алп дүйнөгө аралаша бердик Айтор мезгилдин өткөнү сезилген жок Ошол түн, ошол түндөгү ортого коюлган чырагандын жарыгында курчай отурган кишилердин кубаттоосунда Сакемди биринчи көрүшүм Сакемдин Тайторусун биринчи чаптырышы эч кетпес-өчпөс элестей көз алдыма сүрөттөлүп калды' (Т Сыдыкбеков Улуу манасчы Саякбай Карала уутуна алкыш Китепте Алп манасчынын албан элеси Бишкек, 1994)

1930 жылы Сагымбай Орозбаков каза болгондон кийин Ленинграддан Чыгыш институтун бүтүрүп келген жаш окумуштуу Кусейин Карасаев атайын тапшырма менен Манас айткан адамдарды издеп табуу үчүн Ысык-Көлгө командировкага келет да, эл аралап жүрүп Көл башынан Койдуу деген семетейчиге жолугуп, а кишиден Саякбай Карала уулунун кабарын угат К Карасаев дароо Саякбайды издеп таап, таанышып, анан манасчыны үгүттөп, Бишкекке

ээрчитип келет. Борборго келген Саякбайдын манасчылык өнөрүн сынап көрмөккө акын, окумуштуу Касым Тыныстанов, тарыхчы Белек Солтоноев, өкүмөт адамы Осмонкул Алнев жана башкалар Кусейин Карасаевдин үйүнө чогулушат. К.Карасаев "Манасчы Саякбай Карала уулун табышым" деген макаласында ошол учурду минтип эскерет: "Касым эл менен отурганда тамашалап сүйлөгөн, адамдарга ат койгонду жакшы көргөн киши болчу. Бул отурушта да Касым Тыныстанов жөн отурбай, "Сен бозонун тобун жеген тору быштыдай неме экенсиң" деп Саякбайга ат кое салса болобу. Саякбай жүрөкзаада болуп, саруулап калды. Эпикке чыгып кеткен. Бир кезде мени чакырды.

-Ой, Кусейин, тиги жерде отургандардын ичиндеги эңгечер, башы чарадай боз жалпак киши манасчыбы? - деп сурады.

Сакемдин сүрдөп калганын байкап:

-Андан чочулабаңыз. Сизден башка манасчы жок. Ал Тыныбектен жаттап алганын айтып атат. Жакшылап, өзүңүз үйрөнгөн элдин арасында отургандай манасыңызды келиштирип айтып бериңиз. Ошолор жактырып калса, жаздыруунун чарасын көрөбүз - дедим. Үйдө отургандар "Чоң казаттан" айтууну талап кылышты. Саякбай жакшы аткарды. Айрыкча "Манастагы" Алмамбет менен Чубактын жол талашканын келиштирди. Андан кийин мен Койдуу карыядан уккан "Тайторунун ат чабышта чыкканын" айтууну сунуш кылдым. Саякбай аны өзү кошо ыйлап аткарганда, отургандар кошо жашыды. Мына ошентип, Саякбай билермандардын сынынан да өттү. Отургандар бир ооздон Саякбайдын "Манасы" жазылсын деген пикирге келишти". Саякбайды эл ичинен табуу, жаңы манасчы менен таанышуу жана андан "Манасты" жазып алуу мына ушинтип башталган.

XX-кылымдын Гомеринен эпосту жазып алуу 30-жылдардын башынан 60-жылдардын аягына чейин созулган. 30-40-жылдарда жомокчунун оозунан эпостун бардык бөлүмдөрү: "Манас", "Семетей", "Сейтек", булардын уландысы катары "Кенен", "Алымсарык", "Кулансарык" жазылып алынган. Бардыгы 500553 сап ырдан турат. Бул варианты жазып

алууга К. Жумабаев, Ж. Рисов, Ж. Бекбаев, К. Кыдырбаевалар катышып, бирок тексттин көпчүлүк бөлүгү кайра эле ошол Ыбрай Абдрахмановдун чаалыкпаган күжүрмөн эмгеги аркылуу кагазга түшүрүлгөн

Манасчыдан трилогияны жазып алуу жумушунун кыйын-кезеңдүү түйшүгүнөн бир элести көз алдыга тартып өтөлү. Жекшенаалы Бекбаев 1945-жылдын жай айын эскерип, төмөнкүчө жазат: "Саякбай көп элдин алдында айтып көнүп калгандыктан ырды төгүп эле тургусу бар. Бирок азыркы шартты эске алып, ал он чакты сапты бир таштап коет да, мен толук жазып бүткөнчө эргип, бир калыпта боло албай, мени айланып, аркы-терки басып калат. Кээде андан да көбүрөөк айтып жиберет. Мен шашып калам. Мындай учурда ал абалды сезе коюп: "Кайсы жерге келдик эле, жазылган акыркы 3-4 сапты окуп берчи" - деп суранып, зарыл тактоолорду да киргизет" (Ж.Бекиев Саякбайга катчы болгом, өйдөкү көрсөтүлгөн китепте, 143-бет).

Манас изилдөөчүлөрдүн бирдиктүү пикири боюнча Саякбайдан 30-40-жылдарда жазылып алынган вариант эпостун эң толук жана илеялык-көркөмдүк келбети келишкен төгөрөгү шай келген вариант болуп эсептелет. Мына ошентип, Саякбай Каралаевден тарыхта биринчи жолу "Манастын" үч бөлүмү тең ырааттуу түрдө жазылып алынган жана башка манасчылардын эч кимисинен минтип үч илтик толуту менен чыпчыргасы коробой жазмага түшкөн эмес. "Ырас, Шапак, Багыш, Молдобасан, Мамбет, Тоголок Молдо сыяктуу ага замандаш бир катар манасчылардан да трилогияны үч бөлүмү тең жазылып алынган. Бирок алардын варианттарында эпостун бардык окуялары бир кылка эмес, бир эпизод кенен деталдаштырылып сүрөттөлсө, экинчи бир эпизод кыска айтылат, схема түрүндө берилип же айрым учурда таптакыр эскерилбейт. Саякбайдын варианты "Манас" үчилтигин бардык бөлүмдөрүнүн салттык окуяларын толук камтуу менен бирге анын бардык эпизоддорун жетер чегине жеткире кенен деталдаштырып сүрөттөгөнү менен орошон айрымаланат" (Манас энциклопедиясы, 2-том, 188-бет).

1952-жылы С. Каралаевден "Манасты" кайра башынан жаздыруу жумушу жүргүзүлгөндүгү, бул иш окумуштуулар Б. Маленов, Ж. Таштемиров жана К. Исмаилов тарабынан аткарылгандыгын белгилеп кетишибиз керек. Бирок бул иш 40-жылдардын аягында 50-жылдардын башында өлкөнүн саясий атмосферасында 1937-жылдагы сыяктуу "кара булут" кайрадан пайда болуп, бир катар СССР калктарынын элдик эпосторуна саясий айыптар тагылып, анын ичинде "Манаска" карата да "реакциячыл-буржуазиячыл" деген тескери сөздөр айтылып турган шарттарда жүргүзүлгөн. Өз тагдырынан чочулаган манасчы эпосту мурдагыдай эргибей, күйүп-жанбай маанайы чөгүнкү жүрүп кыскарган түрдө жаздырган. Дал ошол учурда Саякбай Каралаевди иш үстүндө көргөн Манас изилдөөчү окумуштуу Самар Мусаев минтип жазат: "Манасты" кайра жаздыруу аракетин эпосту сактап калуунун жолудур деген үмүт менен иштин жүрүшүн көрүү үчүн атайын барып, тексттердин жаздырылышын карап отурдум. Саякбай аксакал менин көзүмө мурдагы көргөнгө караганда жүдөңкү тарткансып, өзүн кармашы, сүйлөгөн сөздөрү басмырт көрүндү. Бир саатка жакын угуп олтуруп, мен чыгып кеттим. Иштелип жаткан иштин маңызы мага жаккан жок. Анткени ошол кездеги айланада болуп жаткан чуунун түпкү теги эмнеде экендигин ачык түшүнө албаган манасчы эпосту көз көрүнө эле коммунисттик идеологияга ылайыктап "редакциялап" жатканы даана байкалып турган". (С. Мусаев Чоң манасчылардын акыркысы. Китепте Алп манасчынын албан элеси, 85-бет),

Идеологиялык-саясий "кара булут" тарагандан кийин өзгөчө 60-жылдары улуу манасчы өзүн эркин сезип, улгайыңкы тартып калса да жаңы дем, жаңы күч менен бүркүттөй шаңшып радио, магнитофон, кино тасмаларына, пластинкаларга манасты айтып жаздыра баштайт. 1968-жылы Самар Мусаев, Сапар Бегалиев тарабынан С. Каралаевдин айтуусунда "Манас" үчилтиги кайрадан үчүнчү жолу 2750 метрлик магнитофондук тасмага түшүрүлгөн. "Манас" үчилтигин Саякбайдан үчүнчү жолу магнитофонго алуунун

себебине бир аз токтолуп өткөнүбүз ^{дд} Бирок кепти мындайраактан баштайлы.

Манасчыны биз качан манасчы деп айтабыз? Манас айтуу өнөрү өзүнүн жандуу табигый стихиясы менен, өзүнүн бүткүл "жапайы" көркү менен кандай учурда кашкайып даана көрүнөт? Манасчыны манас айтып атканда көр Манасчы манас айтып жаткан учурда гана нагыз манасчы. Маселен, көпчүлүккө белгилүү го, Саякбай "Манасты" капчыгайдагы таштан ташка урунуп чамынып агып жаткан тоо суусундай күрпүлдөп, шаркыратмадай шаркырап агып, бирде бороондой боздоп, шамалдай ышкырып, бирде түзгө түшүп аккан суудай жайлап, кайрадан буркан-шаркан түшүп, бүткүл денеси солкулдап, кан-тамырларында "кыян" жүрүп, сыйкырчы немедей каармандардын дал өзүнө айланып, алардын көзү менен ыйлап, жүрөгү менен күлүп, кайрадан бүркөлүп, каарданып Үргөнчтүн суусундай өркөчтөнүп, ташкындап, көбүрүп-жабырып аткараар эле. Бир чоң жыйында Саякбайдын ушунтип Манас айтканын көрүп, орус академиги Козин толкундануу менен мындай деген: "Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын уккамын. Бирок Каралаев сыяктуу укмуштудай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган "Манасына" тил билбесек да түшүнүп катуу таасирлендик". Тил билбеген адамдын "Манасты түшүнүп жаткан себеби Саякбайдын айтуусунда эпостун мазмуну анын сөзүндө гана эмес, манасчынын обонунда, интонациясында, эмоциясында, көз жашында, миң кубулган үнүндө, миң өзгөрүлгөн өңүндө, кылдат кыймылында, мимикасында, пластикасында жашап атат. Ошон үчүн түшүнүктүү болуп атат. Манасчы бир эле учурда акын да, обончу, композитор да, актер дагы. Манасчы таасир кылуучу каражат-куралдардын бүтүндөй комплексине ээ. Манасчы кыргыз чөлкөмүндө мына ушул көркөм комплекс аркылуу аудиторияга бир учурда, бир моментте күчтүү таасир көрсөтүп калайык-калкты өзүнө магнит сыяктуу тартып алып жатат. Кыргыздардын илгертен

"Манасты" тамшанып угуп келгени манасчылардын мына ушундай өзгөчө касиетине, өнөрүнө тыгыз байланышкан.

Манасчыны табигый чөйрөсүнөн, кыйкырык-сүрөөнгө алып турган аудиториясынан ажыратып, лабораториялык жасалма шартка жалгыз коюп, саптарды бирден терип айттырып жаздырганда манасчыда көбүрүп-жабырган эмоция жоголуп, жамгырдай шатырата төккөн импровизация жанып, чыгармачылык эргүүдөн улам көөдөндүн түпкүрүнөн күтүүсүздөн ыргып чыккан ажайып саптар азайып, текст кыйла эле даражада өнүнөн, боегунан азып кагазга түшөөрү көрүнөө турган чындык. Кагазга түшкөн текст ал канчалык баракка кооз түшсө да, чын-чынына келгенде чыныгы, нагыз "Манастын" өзү эмес. Кагаздагы текст, ал манасчыдан, анын үнүнөн, мимикасынан, буркан-шаркан түшкөн динамикасынан, артистизминен ажыраган "Манас". А чыныгы нагыз "Манас" жогоруда айтылгандай, эл алдында манасчынын күпүлдөгөн аткаруусунда, айтуусунда, жомокчунун толкуп-ташкан эмоциясында жана пластикасында жашаган "Манас" болуп эсептелет.

Самар Мусаев жана Сапар Бегалиев 1968-жылы Саякбайдан "Манас" үчилтигин үчүнчү ирет баштап аяк магнитофондук тасмага түшүрүү ишин башташканда мына ушундай чыныгы, нагыз, табигый "Манасты" жазып, тарыхка калтыруу максатын көздөшкөн. Аталган манас изилдөөчүлөр Саякбай бул жолу мурда 30-50-жылдарда айтып жаздырганын кайра сапма-сап кайталайбы же негизги сюжеттик өзөктү сактап, бирок окуяларды жаңы сөз, бөлөкчө вариациядагы ыр жолдору менен айтаар бекен деген суроолорду коюп, манасчылык өнөрдүн сырын тереңирээк изилдөөгө мүмкүндүк түзө турган материалдарды топтоону да алдыларына максат кылып коюшуптур. Кыргыз илимдер академиясынын президиуму мындай демилгени колдоп, атайы каражат бөлөт да, С.Мусаев менен С. Бегалиев Саякбай Каралаевди Ысык-Көлдүн күңгөй-тескейинде эл алдында табигый шарттарда Манас айттырып, эпостун бардык бөлүмдөрүн тасмага жазып алышкан. Мына ушинтип, окумуштуулар чоң эрдик иш жасашкан. Эки

окумуштуунун жүзөгө ашырган бул иштеринин тарых үчүн, ал журтубуз үчүн опол тоодой мааниси бар. Учурунда бул иштин маанисине түшүнүп, манасчы кадимкидей жашып, көзүнө жаш алып туруп: "Кемпиримден ажырап, карылык басып, ооруга чалдыгып калганда жолукпадыңарбы. Мен кадимкидей күүлүү-күчтүү, "Манасты" күпүлдөтүп айтып турганда ушундай кылып жазсаңар армансыз болбойт белем" -деп айтып, ыраазычылыгын билдирген. Саякбайдын магнитофонго айткан үчилтик "Манасынын" тексти кандай айтылса, ошондой түрдө кайра кагазга түшүрүлүп, азыр текст да, тасма да Улуттук академиянын кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

Белгилей кете турган нерсе, магнитофонго түшүрүлгөн "Манастын" чоң бөксөлүгү, өксүгү да бар. Магнитофондук тасмага жазылгандардын бардыгын эсептегенде С.Каралаевдин 30-40-жылдарда айтып кагазга жаздыргандарынын 10 проценттейи гана. Себеп дегенде манасчыга кенен мүмкүнчүлүк түзүлгөндүгүнө карабастан улуу жомокчу 74 жашка чыгып, алдан-күчтөн тайып карып калгандыктан "Манас" трилогиясын толук айтып берүүгө күч-кубаты жете бербеген. Анын үстүнө, С. Мусаевдин эскергенине караганда ошо кезде Саякбай аксакал бир аз унутчаак да болуп, "Манастын" бир катар эпизоддорун эсинен чыгарып, эпосту мурдагыдай ырааттуу түрдө айтпай, кайран дулдул арып, ташыркап калган кези экен. Ошон үчүн окумуштууларга манасчы күпүлдөп турган чагымда неге ушинтип жазбадыңар деп айтып, өкүнүч кылган турбайбы.

Өйдөдө айтылгандай чыныгы, нагыз "Манасты" жазып алуунун көз карашынан караганда 1968-жылкы магнитофондук жазманын дагы бир жетишпеген жагы, тасмага манасчынын сөзү, үнү, эмоциясы түшүрүлүп, ал эми жомокчунун актердук кыймыл-аракети, мимикасы, көп маанилүү кайталангыс жестикуляциясы кармалбай тышкары калып калгандыгында. Муну чындыгында магнитофон кармай албайт эмеспи. Бул анын колунан келбейт. Демек, чыныгы, нагыз "Манаска" илим жана эл-журт али ээ болгон эмес десек жаңылбас элек. Чыныгы "Манасты" турган турушу

менен өз өңүндө толук сүрөткө алуу кино өнөрүнүн гана колуна келмек эле. Бирок 40-50-60-жылдарда Саякбайды "Манас" трилогиясын башынан аягына чейин күпүлдөтүп айттырып, бүткүл эпосту толук чыныгы табигый кебетесинде манасчынын булактай орнуштаган сөзүн, миң кубулган үнүн, дайрадай чамынган кыймыл-аракетин, ооздорун ачып угуп, кыйкырык-сүрөөн менен коштогон аудиториясы менен кошо кинотасмага түшүрүп алууга, өкүмөт да, окумуштуулар да, чыгармачыл чөйрө да чыгышбаган, маани бербеген. Өзүнүн жан дүйнөсү жана психологиясы жагынан "Манастын" каармандарына жакын турган кечээки Саякбайдын-илгерки манасчылардын акыркы могикаанынын чыныгы, нагыз "Манасы" баштан-аяк киного тартылып калганда, бул эмгек кыргыз үчүн да, жалпы адамзат үчүн да уникалдуу, баа жеткис эстелик болмок. Ошентсе да, бүгүн биздин алакан куру эмес. Кинорежиссерлор Болот Шамшиевдин, Мелис Убукеевдин күч-аракеттери менен алп Саякбайдын чыныгы "Манасынын" бир катар бөлүктөрүнүн, айрым фрагменттеринин кинотасмага түшүрүлүп калганына канимет.

13. Манасчылар жана "Манастын" варианттары

30-60-жылдар аралыгында Саякбайдын "Манасын" кагазга түшүрүү менен катар эле, эл ичиндеги башка чон манасчылардан да эпосту жазып алуу бир кыйла активдүүлүк менен улантылат. Эгерде эпостун "Манас", "Семетей", "Сейтек" сыяктуу үч бөлүмүн тең айткан жана кагазга түшүрткөн таланттуу үлкөн манасчылардын атын атасак анда алар булар: Тоголок Молдо, Молдобасан Мусулманкулов, Шапак Ырысмендиев, Багыш Сазанов, Мамбет Чокморов, Жаңыбай Кожеков, Ыбырай Абдрахманов. Булардын ичинен Тоголок Молдо менен Ыбырай Абдрахманов сабаттуу, жаза билген инсандар болушкандыктан үчилтиктин үч бөлүмүн тең өз колдору менен жазып илимий фондуга өткөрүшкөн. Тоголок Молдонун үчилтигинин бардыгы - 98703 сап ыр.

Ы. Абдрахмановдун "Манас" бөлүмүнүн ыр жолдору 17859 сапты түзөт. Молдобасан Мусулмакуловдой С. Байсалов менен А. Тайгүрөнов тарабынан жазылып алынган "Манас" жана "Семетей" 203 миң саптап турат. М. Мусулманкуловдон "Кедейкан", "Жаңыл Мырза", "Курманбек", "Жаңыш-Байыш" эпостору да кагазга түшүрүлгөн. Жаңыбай Кожековдон айтылуу К. Мифтаков "Семетейди" толук, "Манастан" үзүндү жазып алган. Алардын баары 19445 сапты түзөт. Шапак Рысмендиевдин Ж. Наматов кагазга түшүргөн үчилтигинин ичинен "Манас" бөлүмүнүн көлөмү 24160 сап. Багыш Сазановдон М. Багышов, Т. Абдыраков, Иноят Мусаев тарабынан жазылган "Манас", "Семетей", "Сейтек" чогуусу менен 101580 сап ырдан турат. Мамбет Чокморовдун варианты ("Манас", "Семетей", "Сейтек") 1959-72-жылдарда Академиянын "Манас" секторунун кызматкерлери Муңдук Мамыров, Эсенаалы Абдылдаев жана манасчынын уулу Касымбек Мамбетов тарабынан жазылып алынган. Трилогиянын жалпы көлөмү 148557 сап ыр. Ошондой эле, М. Чокморовдун "Манасы" узундугу 9700 метрге жеткен магнитофондук тасмага да түшүрүлгөн.

Мындан сырткары ар кайсы жылдарда ар түрдүү манасчылардан, семетейчилерден, айтуучулардан жазылып алынган трилогиянын айрым узун же кыска эпизоддору, үзүндүлөрү, бөлүмдөрү ушу күндө Академиянын кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

"Манастын" чоң, кичинеси болуп канча варианты бар экендиги жөнүндө ар ким ар кандай маалымат берип келет. А түгүл 1995-жылы чыккан эки томдук "Манас" энциклопедиясынан да бул туурасында так маалымат алуу кыйын. Манас изилдөөчү Омор Соороновдун "Кыргыз Руху" газетасына жарыялаган төмөнкү маалыматы "Манастын" варианттары жөнүндөгү эң соңку конкреттүү так маалымат болуп эсептелет. О. Соороновдун фактыга негизделген ошол маалыматын келтирели:

"Манас" жөнүндө сөз кылганда эпостун көлөмүн көптүрүп айткысы келгендер алтымыш - жетимиш, андан да көп варианттары бар дешсе, айрымдар он бештен ашырбай да

коюшат. Ошондуктан тил, адабият жана искусство институтунун алдындагы кол жазмалар фондусунун жетекчиси, фондудагы ар бир материалды бирден кармап көргөн киши катары төмөнкү манасчылардын варианттары фондуга өткөрүлгөнүн тастыктаймын:

1. Абдыракманов Ыбырай	41. Мамырбаев Ныяз
2. Алымбеков Касымаалы	42. Мураталиев Мамткул
3. Ашымбаев Мамбеталы	43. Мадиев Турдубай
4. Азизов Шаабай	44. Мамытбеков Токон
5. Атабеков Каба	45. Мамаев Жоробек
6. Акматалиев Турдумамбет	46. Орозбаков Сагынбай
7. Алдаяров Мамыт	47. Өмүрзаков Кудайберген
8. Акбаев Магисак	48. Рысмендеев Акмат
9. Албаиов Бейшерик	49. Раззаков Төрөкул
10. Алдозов Мамыт	50. Рысмендеев Шапак
11. Бекмуратов Тагай	51. Сарыков Жакшылык
12. Борзу уулу Малдыбай	52. Сазанов Багыш
13. Байбураев Токтосун	53. Сүйүнбаева Калбу
14. Бекиев Абдыкерим	54. Сырдыбаев Алимжан
15. Бакиров Жетиген	55. Сулганов Бөрүбай
16. Жаркынбаев Б.	56. Сейитбаев Таш
17. Жумагулов Калыбек	57. Тоголок Молдо
18. Жумабеков Ыса	58. Тыныбек Жапый уулу
19. Жумабаев Ч	59. Тыныбеков Актан
20. Жанаев Дүйшөнаалы	60. Тойчубеков Алмазбек
21. Жумабаев Абылгазы	61. Ташов Акын
22. Жолдошев Өсөр	62. Ташибеков Эргеш
23. Жолдошев Саалы	63. Ташматов Эргеш
24. Жусуп Мамай	64. Турдалиев Жолборсалы
25. Искендеров Насыр	65. Токтогулов Акмат
26. Исагулов Мангазы	66. Тажибаева Анаргүл
27. Кожеков Жаңыбай	67. Садыков(Садыров) Чаг
28. Каралаев Саякбай	68. Шадыканов Акын
29. Калбаев Мурат	69. Урмамбетов О.
30. Кочукеев Дуикана	70. Шапаков Момуш
31. Көккөзов Лапаз	71. Чокморов Мамбет
32. Касымбай уулу Дөөталы	72. Суранчиев Медер

33	Касмамбетов Сапарбек	73. Сыдыкбеков Түгөлбай
34	Кадыров Маша	74. Маликов Кубанычбек
35	Кожобердиев Саринжи	75. Токомбаев Аалы
36	Кененбаев Өмүрша	76. Чохан Валиханов
37	Мусулманкулов Молдобасан	жазып алган вариант
38	Мамытов Төрө	77 В.В Радлов
39	Молдокеева Сейдана	жазып алган вариант
40	Мамбеталиев Уркаш	78. Жуманалиев Асанкан

Аталган манасчы, семетейчилердин варианттарынын баары эле варианттык талапка жооп беришет дешке болбойт. Ошондой эле, айрым манасчылардан билген тексттин толук жазып албагандыктан, "Манаска" же "Семетейге" тиешелүү негизги эпизоддор жок деп, алардын тексттерин варианттык акысынан ажыратууга да болбойт. Ошондуктан, фондудагы сакталган тексттери бар манасчы, семетейчилердин баарынын тизмесин бердик. Булардан башка да, араб тамгасында жазылган автору белгисиз "Семетей" (Инв. №264), Кубат Ибраимов таап келген "Семетей" (Инв. №282), Самар Мусаев Ленинграддан алып келген "Манастан" фото-нуска (Инв. №284), Асакеев тапшырган, Сагынбай Орозбаковдуку болсо керек деген 8 колкитеп (Инв. №293, 294, 295, 296, 297) Сагыбек Алиев тапшырган "Манастан" үзүндү (Инв. №298), К Чороев тапшырган колкитеп (Инв. №302). Төрөгелдиев Карагул көчүргөй "Манастан" үзүндү (Инв. №303). Каныбек Жунушев тапшырган 4 колкитеп (Инв. №305, 306, 307, 308), Бакы уулу Алмамбет чогулткан, Абдыкеев Замирбек тапшырган колкитеп (Инв. №313), Латын тамгасында жазылган Чомоев Сыдыкбек жыйнаган материал; азыркы тамгадагы Кудайберген Карынбаев Малтабаровдон 1930-жылдары көчүрүп алган, 1959-жылы өткөргөн "Манас", Болотбек Исабеков жыйнаган материалдар (Инв. №312, 312а), К.Талыпов тапшырган "Семетей" ж б. бар. Бул айтуучулары белгисиз материалдарды иликтеп, дайынын элге жеткирүү келечектин иши боюнча турат. Ошондой эле "Эски басылма китептер" деген бөлүмдөгү миңден ашык колкитептердин ичинде араб тамгасындагы бир нече "Манас" менен "Семетейден" тексттер бар.

(Омор Сооронов, Тактоо, "Кыргыз Руху", 18-август. 1995-жылы).

"Манасты" эл арасынан иликтөө, жыйноо жумуштары бүгүнкү күндө да уланууда. Жыйынтыктап айтканда, 20 жылдардан акыркы мезгилге чейин ар кандай демилгечилер, фольклор жыйноочулар, манас изилдөөчүлөр, Академиянын тил жана адабият институтунун "Манас" секторунун кызматкерлеринин атуулдук зор күч-аракеттери менен чоң жана кичинеси, эпизод мүнөзүндөгүсү болуп "Манас" трилогиясынын баш-аягы 90го жакын варианттары кагазга түшүрүлүп, кол жазмалар фондусуна топтолгон. Бул байлыктарды чогултууда, топтоодо "Манас" илимий секторунун багыттоочу, уюштуруучу жана шыктандыруучу ролу өтө зор.

"Манасты" кезегинде Манас баатыр менен бирге жашаган Жайсаң ырчы же Ырамандын ырчы уулу айтып баштаган деген божомолдор бар

Андан соң орто кылымдарда жашаган Токтогул ырчы аттуу легендарлуу акын "Манасты" айткан деген аңыз кел жашайт.

19-20-кылымдарда жашаган атактуу таланттар жана чоң манасчылар төмөнкүлөр:

Келдибек Карбоз уулу (1800-1880), Балык (Бекмурат) Кумар уулу (1799-1887), Музооке (1800-1878), Чонду (1862-1912), Акылбек (1840), Тыныбек Жапы уулу (1846-1902), Найманбай Балык уулу (1847-1913), Кенжекара Калча уулу (1859-1929), Дыйканбай (1873-1923), Багыш Сазан уулу (1878-1958), Чоюке Өмүр уулу (1880-1925), Тоголок Молд (1860-1942), Шапак Рысменди уулу (1863-1956), Куйруч (1866-1940), Сагымбай Орозбак уулу (1867-1930), Саякба Карала уулу (1894-1971), Жаңыбай Кожек уулу (186 1942), Жакшылык Сарык уулу (1880-1934), Молдобас Мусулманкул уулу (1883-1961), Мамбет Чокмор уулу (189 1973), Дункана Кочуке уулу (1886-1981), Ыбырайы Абдыракман уулу (1888-1967), Акмат Рысменде уулу (189 1966), Жусуп Мамай (1918).

Азыркы Көзү тирүү манасчылар:

Сейдене Молдоке кызы, Шаабай Азизов, Каба Атабеков, Уркаш Мамбеталиев, Сейдирахманов Назаркул ж б.

14. Кытай жана Ооганстанда "Манас" кантип жыйналган?

Ооганстанда жана Кытай Эл Республикасында жашаган кыргыздардын арасында да "Манас" эпосу кеңири тарагандыгы белгилүү. А түгүл официалдуу маалымат боюнча Шинжан автономиялуу районунда уйгур улутундагылардын арасында да Манас айткан манасчылар бар. Мисалы 1914-жылы Шинжаңда туулган Муса Якуп (уйгур) манасчы катары таанымал. 1964-жылы Муса Якуптан "Алмамбеттин Бейжинден чыгышы" деген бөлүм 1140 сап көлөмүндө жазылып алынган. Кытай Эл Республикасында көзү өткөнү, көзү тирүүсү болуп 80ге жакын манасчы бар деп эсептелинет. Булардын арасында Эшмат, Жусубакун Апай, Ыбрайым, Балбай, Жусуп Мамай, Осмон Намаз, Кабылакун, Осмон Матя, Төрө Жума, Сатыбалды Ажы, Шаабай Чолу, Орозо Кадыр сыяктуу атактуу жана ири манасчы, семетейчилер бар. Пекиндеги кытайдын көркөм интеллигенциясына "Манас" эпосу негизинен белгисиз эле болгон жана алардын түндүк кытайдагы Шинжан аймагында көлөмү жагынан дүйнөдө теңдеши жок улуу дастан эл ичинде жашап жаткандыгынан аңча деле кабары (кээ бирөөлөрү учкай кулакдар болсо болгондур) болбогон.

1958-жылы Мао-цзе-дундун демилгеси менен Кытай Эл Республикасынын официалдуу органы болгон "Эл гезити" аттуу гезитке "Кең көлөмдө бүтүн мамлекет боюнча эл ырларын жыйноо" деген баш макала жарыяланат. Мына ушундан баштап бүткүл өлкөдө эл ырларын жыйноо боюнча массалык кыймыл башталган. Ушул кыймылдын шарапаты менен Шинжаңдагы "Манаска" 1949-жылкы Кытай революциясынан кийин биринчи жолу өкмөт тарабынан чындап көңүл бурулган. Бул маданий кыймыл менен катар

эле 1950-жылдын аягында бүт мамлекет боюнча аз сандуу улуттардын тил жазуусун текшерүү иши да башталган эле.

1960-жылы Пекиндеги Борбордук улуттар институту Шинжан уйгур автономиялуу районунун адабият-көркөм өнөрчүлөр бирикмесинин кызматкерлери менен бирдикте кыргыз аймактарына экспедиция уюштуруп, элдик ооз эки адабияттын бир катар үлгүлөрүн жана Кызыл-Суулук манасчы Эшматтан "Семетей менен Айчүрөктүн тою" аттуу бөлүмдү жазып алат. "Семетей" эпосунун бул бөлүмү дароо уйгур жана ханзу тилдерине которулуп, "Теңир-Тоо", "Тарым" деген журналдарга жарыяланат. Кыргыз калкынын ичинде "Манас" аттуу улуу маданият кайнары бар экендиги жөнүндөгү кабар кытайдын расмий бийлигине жетип, бүткүл өлкөгө угулат.

1961-жылы Кытайлык бийликтин колдоосу менен Шинжан уйгур автономиялуу районунун ошол эле адабият-көркөм өнөрчүлөр бирикмеси экинчи фольклордук экспедицияны уюштурган. Бул экспедицияга Пекиндеги Борбордук улуттар институтунун мугалими, окумуштуу Ху Чжень-хуа, Кызыл-Суудан Токтосун, Алтын, Үсөйүн ажы катышат. Ушул жолку кыдырууда атактуу манасчы Жусуп Мамайдан "Манас" эпопеясынын 110 000 ыр сабы, Эшмат манасчыдан 10 000 ыр жолу кагазга түшүрүлөт. Дагы башка 20дан ашуун манасчылардан бардыгы болуп 150 000 сап "Манас" жазылып алынат. Жаңылык катары белгилей турган нерсе, бул ирет Жусуп Мамайдын "Манасты" сегиз урпакка чейин ("Манас", "Семетей", "Сейтек", "Кененим", "Сейит", "Асылбача Бекбача", "Сомбилек", "Чигитей") айта тургандыгы белгилүү болот. 1961-66-жылдар аралыгында Жусуп Мамайдан "Манастай" 50900, "Семетейден" 32000, "Сейтектен" 24400, "Кененимден" 34000, "Сейиттен" 10130 "Асылбача-Бекбачадан" 45000 сап кагазга түшүрүлгөн. Ушул жылдары дагы 30дан ашуун манасчыдан эпостун ар түрдүү варианттарына 123000 сап материал жазылып алынган.

Мына ушинтип, 60-жылдардын биринчи жарымында фольклор жыйноочулардын активдүү күч-аракети менен Кытайда "Манас" дастаны боюнча зор көлөмдөгү ыр казнасы топтолгон. Бул Кызыл Суулук кыргыздардын маданий тарыхындагы болуп көрбөгөн сыймыктуу окуя эле. Эми алдыда ушул кучак жеткис кереметтүү дастанды иреттештирип, китеп кылып бастыруу, изилдөө, кытай, уйгур жана башка тилдерге которуу сыяктуу зарыл жумуштар турган болчу

Бирок тилекке каршы, дал ушул тушта, тагыраагы 1966-жылы Кытайда капыстан "Маданий революция" деген саясий алаамат башталып, ал көпкө дейре басылбай, өлкөгө чоң калайман салат. Бул "Революциянын" кесепети жөнүндө Кызыл-Суулук боордошубуз Адыл Жуматурду мындайча жазат.

"1966-жылы бүткүл Кытайда чоң чайкалыш болуп, "Маданият төңкөрүшү" башталат. Кызмат группадагылар таркап, ар кимиси өздөрүнүн мурунку кызмат орундарына кайтып, төңкөрүшкө катышат. "Манас" эпосунун түп нускасы менен кытай тилине которулган нускасы бүт печеттелип, сандыктарга салынып борбору Бейжинге алып кетилет. "Маданият төңкөрүшүндө" жанын араң коргоп жүргөн эл, "Манастын" оригиналдарын сактап калууга чамасы келбегендиктен, сандыкка печеттелген материал ошол бойдон из-дарексиз жоголот. Бул "Манас" үчүн жана көп жыл тер төгүп эмгектенген адамдар үчүи бир чоң жоготуу болду. "Маданият төңкөрүш" мезгилинде манасчы Жусуп Мамай, "Манас" эпосун жыйноо которуу жумуштарына катышкандар бүт жалаа чапталып, айыпталып, рухий жактан азапталат. Мындай кыйын жагдай 10 жылдан ашык уланып токтойт. (Кыргыздар, IV том, Бишкек, 1997, 212-бет).

"Маданий революциянын" бороону 1970-жылдардын экинчи жарымында араң токтойт 70-жылдардын аягында Кытайдын мамлекеттик саясаты өзгөрүп, турмуш он, тынч жолго багыт алып, коомдук официалдуу уюмдар мамлекеттик көркөм-маданий бирикмелер өйдөгү саясий кыйын-кезең учурунда жоголгон "Манасты" кайрадан жыйноону колго

алат. 1978-жылы Жусуп Мамай Пекинге чакырылат. Ошол жылдан 1983-жылга чейин Жусуп Мамай "Манастын" өйдөтөгү 8 урпагын тең бүт кайра башынан айтып жаздырып, бир жагынаи өзү да жазып берип бүтүргөи.

1992-жылы Какшаал "Манас" айтуу чогулушуна катышкан 40ча манасчыдан улуу эпостун дагы далай материалдары кагаз бетине катталган. Бүгүнкү күндө Жусуп Мамайдын вариантын кошпогондо 80ден ашуун манасчыдан жазылып алынган "Манастын" миллион саптан ашык ыр казынасы Кытайда архивде сакталып турат.

Азыркы учурда атактуу Жусуп Мамай айткан 8 урпак "Манас" 18 томдон турган китеп түрүндө Кытай басмаларынан жарык көрүп, калайык-калктын колуна тийди. Бул жөнүндө ошол эле Адыл Жуматурду төмөндөгүчө жазат:

"Манас" 5 томду Асанбай Матили, "Семетей" 3 томду Мамбесан Эрги, "Сейтек" 2 тому Асанбай Матили, "Кененим" 2 томду Оргалча Кыдырбай, "Асылбача-Бекбача" 3 томду, Толкун Турду, "Сомбилек" 1 томду Толкун Турду, "Чигитей" 1 томду Токтобүбү Ызак басмага даярдаган. Материалдар басмага тапшырылыш алдында, Шаршебек Сыдык бапчылыгындагы коллегия уюштурулуп, илимпоз жана акын, жазуучулар катышып, эпостун басмага дайындалган нускасын бир бирден карап коллегиядан өткөрөт. Жусуп Мамай да атайын чакырылып, өзү айткан вариантын коллегиядан өткөрүп бекитүүгө катышат» (көрсөтүлгөн китепте, 213-бет).

Кытай Эл Республикасында кыргыздын улуу мурасын эл оозунан жыйноонун тарыхы мына ушундай түмөн-түйшүктүү, карама-каршылыктуу каармандык жана сыймыктуу жолду басып өткөн. Кытайдагы "Манастын" өзгөчөлүгү, анын жогорудагыдай 8 урпакка чейин циклдешип айтылгандыгында.

Эмесе, Кыргызстанда айтылбаган, биз билбеген, бирок кытайлык кыргыздардын арасында кеңири тараган "Манастын" "Кененим" бөлүмүнүн бир үзүндүсү менен жаштарды тааныштыралы.

ЖУСУП МАМАЙ

КЕНЕНИМ

Биз кетпейбиз Таласка,
Кай жүз менен барабыз,
Арбагы тирүү Маиаска?
Чыныке колго тийбесе,
Биз менен бирге жүрбөсө,
Мен кетпеймин дегеле.
Темир тордун тээгине,
Тийип койду Гүлүстөн.
Тор ченгелдеп куушуруп,
Сийдиги агып чубуруп,
Мурдунан атып кан чыгып,
Кетеринде жан чыгып,
Колдоор болсоң колдо деп,
Чынгыш салды чыңырык,
Муиу мындай таштайлы,
Кененим менен Жүйрүн дөө,
Жомогунан баштайлы.
Чынгыштын үнү чыкканда,
Күн чагылып чартылдап,
Мөндүр түшүп тарсылдап,
Жердин бетин суу алып,
Сел каптады калкылдап.
Алманбеттин Гүлүстөн,
Сыйкырдын иши экен деп,
Токтолуп келген булутту,
Токтоосуз муну таратты.
Көрүнүп калды Суумерген,
Баса минип кара атты.
Жамгырдай кылып жаа тартып,
Мөндүрдөй түшкөн ок атып,
Жазайыл деген мылтыкты,
Ага кошуп дагы атып.
Тирүүлөй жандан тойгузуп,

Турган элди жадатып.
Алмамбет уулу Гүлүстөн,
Бекер эмес ар иштен,
Жерге түшкөн бир окту,
Абдан тиктеп карады.
Коргошун, чоюн, колоо эмес,
Адам өлөр ок эмес.
Бул дагы сыйкыр иши деп,
Алмамбеттин Алмабаш,
Аткын, уулум, аткын деп,
Кененимге аттырды.
Жааган күндөй түшкөн ок,
Бири калбай жок болду.
Суунун уулу Суумерген,
Найзасын күүлөп кезенип,
Кененимге жол кошту.
Суумергенди Кененим,
Сыйкыр менен күн кечкен,
Сырдап өзүн көрсөткөн,
Анча-мынча неме экен,
Мага качан тең экен?
Деп ойлонуп эренем,
Акымдан алган куу найза,
Алды колго Кененим.
Бет келген жерде Кененим,
Суумергендин найзасын,
Сайдырбай кагып жиберип,
Кайра тийди айланып.
Кеңкула оозун имерип,
Суумерген чыдап туралбай,
Кененимден ийменип,
Кененим сайса өлдүм деп,
Алдымда өлгөн бешөөнө,
Кошулуп алты болдум деп,
Өлүмдөн коркуп Суумерген,
Качып берди калдандап,
Этек-жеңи салбандап.

Камчыга басып Кара атты,
Качып чочко баратты.
Кеңкула менен аргытып,
Артынан түштү Кененим,
Аркадан чаңын баргытып.
Кара ат менен Кеңкула,
Топуракты сапырып,
Суумерген барат оюнда,
Жетер-жетпес качпасам,
Кара деңиз кечпесем
Жүйрүн дөөгө жетпесем.
Сыйкырдуу күмбөз анда бар,
Ошол жерде беттешем.
Кененимди жоготуп,
Кайта келип кыргызга,
Өмүр бою кектешем.
Калтырбай тирүү тукумун,
Бооз катынын жарбасам,
Боз улан боорун албасам,
Суумерген болбой өлөйүн!
Чендеп качып Суумерген,
Кененимди тосот деп
Албан сыйкыр иштетти,
Сыйкырдан арга болбоду,
Чынгыш айткан калындан,
Бирн болчу башынан,
Кара деңиз аралы.
Мен деңизге барганда,
Асман менен кетемин,
Амал менен өтөмүн.
Өчөшүп кирсе Кененим,
Өзү агып өлбөйбү,
Сууда нечен балык бар,
Көргүлүктү көрбөйбү
Бир буткулда жатпайбы,
Баткакка башы батпайбы.
Өлбөй өтсө деңизден,

Аралды издеп таппайбы.
Издеп тапса тушугуп,
Жүйрүн дөөдөн кутулуп,
Өлбөй аман калабы?
Качып жүрүп Суумерген,¹
Арбын ойлоп амалды,
Азгырып жүрүп ар түрдү,¹
Кара деңиз алпарды.
Деңиздин жетти жээгине,
Качкан жерден бул жерге,
Жыйырма алты күндө жетти эле.
Арамзаада Суумерген,
Кечпей коет Кенен деп,
Жакындатып Кененди,
Өлчөп качып чебердеп,
Кармаарына калганда,
Чылбыр бою барганда,
Сууга түштү чулп этип.
Кеңкуланы камчылап,
Кошо түштү Кененим,
Алдындагы Кеңкула,
Жалын жайып кайыктай,¹
Толкун жаткан деңизге,¹
Тулку бою жашынбай,
Суумергенди карасаң,
Кара ат менен калкылдап,
Учуп чыкты асманга,
Кененим деп бакырып.
Эми кантип барасың,
Кайра айланып Таласка?
Арзынды айтсаң угабы,
Өлүп калган Манаска?
Каныңды сенин жайбасам,
Өлбөй чыксаң аралдан.
Өмүр бою издесең,
Амалың жок табарга.
Сөөгүң калаг какжырап,

Кара деңиз аралда.
Деп ошентип Суумерген,
Көрүнбөй калды асманда.
Кайыктан бетер Кеңкула,
Сууга батпай жебелеп,
Калкып барат чоң сууда.
Күн тийгенде жаркырап,
Суудан чыгат жылтылдап.
Күн батканда кечинде,
Сууда жүрдү Кененим,
Күнү сегиз, түн сегиз,
Он алтыга жеткенде,
Алдынан кургак болду кез.
Кургакка чыкты Кененим,
Кайраты болгон өтө тез.
Суудан чыга бергенде,
Кеңкула калды шалдырап.
Кийген кийим, ээр-токум,
Суу болуп баары шалбырап.
Тердик менен желдиктен,
Агып суусу тамчылап,
Жана жүрдү Кененим,
Ат аябай камчылап.
Адырды кирип аралап,
Кетип барат куркурап.
Учурап калды алдынан,
Шырылдаган бир булак.
Булактын келип жээгине,
Турбай өтө берерде,
Кеңкулага тил кирди.
Ээ, Кененим, баатыр ай,
Эрдигиң бар, эсиң жок,
Эчтеке менен ишиң жок.
Суумергендин артынан,
Кубалап жолго киргени,
Кургакта күнүң жыйырма алты
Сууда жүрдүң сегиз күн,

Күнү-түнү санаты,
Алтымыш сегиз болуптур.
Арада бир күн дем албай,
Сен келесиң талыкпай.
Мингениңе мен чыдап,
Келемин кылча чаалыкпай.
Алдындагы бул булак,
Суусу сүттөй бек аппак.
Башкача сонун көрүнөт,
Кургакта жүрдүң чаң басып,
Көңүлдүңдү дат басып.
Менин бүткөн боюмда,
Топо аралаш тер катып.
Ошондон бери карата,
Өзүң жуунуп албадың,
Оозуңа наар салбадың.
Астындагы мен дагы,
Керт этип чөп албадым.
Булакка түшүп жуунуп ал,
Андан кийин жолго сал.
Деп Кеңкула айтканда,
Эп келиптир арстанга.
Түшө калып Куладан,
Алдындагы Кула аттын,
Ооздугун чыгарып,
Булактан канык сугарып,
Турган чөптөр буралып.
Өзү сууга жуунуп,
Белиң бекем буунуп.
Ат чалсын деп олтуруп,
Уктап калды тороюп.
Алыстап кетпей Кеңкула,
Кененимге караандап,
Күн кызарып баткандан,
Күн чыкканча жаркырап,
Кененимди кайтарат.
Кененим жаткан жылгага,

Кайберенди оттотпой,
Азуулуну жолотпой,
Канаттууну кондурбай,
Жыйырма бир күн кайтарды.
Бир күнү шашке мезгилде,
Тура калып Кененим,
Кеңкуланы кармады.

"Манас" Ооганстандагы Памирдик кыргыздардын арасында да тараган. Кыргыз бар жерде Манас бар деген сөз калетсиз айтылган. Бирок да Ооган Памир кыргыздарынын арасында жашаган "Манас" толугу менен кагазга жазылып алынган деп айтуу кыйын. Азырынча бизге француз түркологу Реми Дордун Оогандык манасчыдан жазып алган "Манас" эпосунун 616 сап ыры гана белгилүү Бул үзүндү 1991-жылы Бишкек шаарында чыккан "Кыргыздар" аттуу китепке жарыялангай. Реми Дор "Манастын" бул үзүндүсүн кандайча жазып алгандыгы жөнүндө төмөндөгүдөй дейт:

"1972-жылы мен Ооганстандын түндүгүндөгү Памир тоолоруна эң алгач экспедицияга барганымда баарыдан мурда, оогандык кыргыздардын ичинде манасчы же "Манастан" дурус билген бирөө бар бекен деп ушуну көп сурамжыладым. Улуу Памирде "Манас" айтып аты чыккан бир кыргыз бар деген маалымат алдым Кийинки жылы так ошо мени кызыктырган кишини издеп таптым. Ал адам улуу Памирдин чыгыш тарабындагы Зор-Көл деген көл боюндагы жойлоону ээлеген Осмон ажы деген байдын айылынан чыкты.

Иш ошунан чыкпай, эл тапырап, жапырт жайлоого көчүп жаткан маалга оро-пара келип калган экенмин, Ашым Афеэ аттуу ошол адамды араң издеп таптым. Ал Осмон Ажынын малчысы экен, жайлоого көчүп калышкан экен, аябай убактысы тар экен, эштеп мага үч-төрт саат гана убактысын бөлүп, анан түн жарымында шашкан бойдон малына кете берди.

Ашым караманча сабатсыз, кара тилин гана кайраган, ошондо 51 жашта экен, өмүр бою тоо арасынан сыртка чыкпаптыр Ал эки гана эпос билет экен - "Манас" менен

"Көрүүлуну" гана. Аларды бала кезинде Памирлик өз жердеши Өмөрбай аксакалдан үйрөнүптүр.

1-август 1973-жылы андан мен жазып алган үзүндү 616 жол сап ырды түзөт. Аягы чорт үзүлүп токтолот.

Кийинки кезде сөнүп бараткан поэтикалык салттын эң акыркы жаңырыгы катары биз жазып алгаи ушул "Манастын" памирлик фрагменти элдик оозеки поэзиянын соңку ал-абалын жана анын солгундоо учурун изилдөөгө эң сонуй иллюстрация болуп бере алат эле. (Кыргыздар, 1 том, Бишкек, 1991, 466-бет).

Реми Дор эпостун бул бөлүкчөсү жөнүндө "Манастын Памирдеги үзүндүсү" аттуу макала жазып, француз басма сөзүнө жарыялаган. Макаласында Реми Дор 616 сап үзүндүгө кеңири илимий талдоо жүргүзгөн.

Эмесе, Реми Дор тарабынан Ооганстандык Памирдеги жашаган кыргыздардан жазып алган "Манастын" үзүндүсүнүн бир фрагменти менен таанышалы. Ооганстандын "Манасынын" айтылышы да, мазмууну да өзгөчөлүү. Мындан башка варианттарда жок Шилевкан деген кыз каарман катары катышат:

Шилевкаи:

Теңдеп бир теңдеп эй отун ал Манас
Теңтушун таап эй катын ал Манас а
Текечер мүйүз эй тең Манас а
Сенин бир теңиң эй мен эмес Манас
Менин бир теңим эй сен эмес Манас
Курлап бир курлап эй отуи ал Мана
Курдашың таап эй катын ал Манас а
Кулжачар мүйүз эй куп эмес Манас
Курдашым менин эй сен эмес Манас

Манас:

Теңдеп бир отун эй алганмын накым а
Теңтуштап саңга дей болгонмун накым а
Текечер мүйүз эй тең эле эй накым а
Теңтушум менин эй сен эле эй накым а

Курлап бир отун эй алганмын накым а
Курдаш деп саңа болгонмун накым а
Кулжачар мүйүз эй куп эле ай накым а
Курдашым менин эй сен эле ай накым а

Шилевкан:

Кет дегенде дей ит кетет Манас а
Иттен бир жаман эй экенсиң Маиас а
Кош дегенде дей кой кетет Манас а
Койдон бир жаман экенсиң Манас а

Манас:

Кет дегенде дей ит кетсе ай накым а
Кетпегеним эй сурайсың накым а
Тегиздигим эй эмеспи ай накым а
Кош дегенде дей кой кетсе ай накым а
Кетпегеним эй сурасаң накым а
Коңурлугум эй эмеспи ай накым а

Шилевкан.

Агакем аш же деп берген эй ак кездик а
Аш жебейин эй таш жейин а
Шул төөчүдөй сарбандын а
Ач жүрөккө дей муштайын а
Энекем эт же деп берген эй ак кездик а
Эт жебейин эй таш жейин а
Шул төөчүдөй сарбандын а

Эт жүрөккө дей муштайын а

Манас

Хан эшиги дей деп келсем а
Кара бир кандек эй бар экен а
Каап бир алды дей колумнан а
Бек эшиги дей деп келсем а
Безат эле канчык эй бар экен а
Тиштеп алды дей колумнан а

Кан токтобойт эй жарамнан а
Кашка жилик эй кара сан а
Кайра буйра дей камчы урган а
Жото жилик эй жоон сан а
Жорттура түшүп эй камчы урган а
Шонон жөнөп эй кетти дейт а

Бир сөз менен корутундулап айтканда, кыргыз элинин кылымдар бою жаратып, түзүп, айтып келген улуу "Манас" дастаны негизинен эл оозунан толугу менен жыйналып, кагазга түшүрүлгөн дешке негиз бар.

Калк арасынан таруудай бирден терилип, чогултулган, чачылганы жыйналып, үзүлгөнү уланып, жоголгон жогу табылып сакталган "Манас" - кыргыз элинин рухий алтын казынасы, бүткүл адмзаттын кайталангыс маданий алтын кенчи

Эмики сөз ошол жыйналган алтын казынанын, асыл кенчтин китеп болуп басылып, элдин өзүнө кайрылып келүү таржымалы жөнүндө болсун.

IV. УЛУУ ЭПОСТУН ЖАРЫЯЛАНЫШЫ

I. Москвага жазылган арыздар же "Манастын" китеп болуп басылуу кыйын-кезеңи.

20-жылдардын аягынан 50-жылдардын башына дейинки сталиндик тоталитардык системанын тушунда, ишенимиң, ынанымың, тегин үчүн саясий куугунтуктоолордун доорунда, элдин эзелки мурастарына 'феодалчыл – буржуазиячыл, реакциячыл' деген сыяктуу жалаалар жабылып турган учурда жанагыдай кыйынчылык, зор мээнет менен жыйналган, жазылган "Манас" чон-чон китептер, томдор түрүндө кең-кесири жарыялана да, эл ичине басылма катары кенен-чонон тарай да алган эмес. Буга бир жагынан жыйналган кучак жеткис материалдарды илимий жактан системага салып, басмага чапчон даярдоого алгачкы учурларда тийиштүү тажрыйбанын,

теориялык камылганын жетишпегендиги да себеп болгон. Финансылык кыйынчылыктар, 1937-жылдагы каардуу репрессия, Улуу Ата - Мекендик согуш кедергиликтерин тийгизбей койгон эмес. Анан кыргыз баласын демейде ыкшоолук, кашаңдык, камырабастык да коштоп жүрөт эмеспи. Мына ошентип, жогорудагы 1925-жылы Э Арабаев чыгарган Тыныбектин айттуусундагы "Манастан" башка 20-30-жылдарда чогултулган "Манас" материалдары боюнча өзүнчө китептер жарык көрбөгөн. Сагымбай манасчы өзү жаздырган "Манастын" китеп же брошюра болуп чыкканын көрбөй армандуу болуп о дүйнөгө аттанган.

Негизи, 30-жылдардан тарта эле "Манасты" чыгарууга аракеттер көрүлсө да, 1940-жылдан баштап гана эпостун айрым тандалган эпизоддорун жарыялоо боюнча реалдуу практикалык кадамдар жасалган. 1940-44-жылдарда "Манас сериялары" деген аттын алдында брошюра түрүндөгү бир нече кичине китепчелер жарык көргөн. Бул китепчелер эбак библиографиялык сейрек көрүнүшкө айланган. Сонку муундар бул брошюралар жөнүндө дээрлик билбейт. Ал китепчелер төмөнкүлөр болгон. Сагымбай Орозбаковдун айтуусу боюнча: Манастын балалык чагы, Фрунзе, 1940-жыл. Алооке кан, Фрунзе, 1941- жыл. Макел дөө, Фрунзе, 1941-жыл. Алгачкы айкаш, Фрунзе, 1942-жыл. Биринчи казат, Фрунзе, 1944-жыл. Саякбай Каралаевдин айтуусу боюнча: Каныкейдин жомогу, Фрунзе, 1940-жыл. Каныкейдин Тайторуну чапканы, Фрунзе, 1941-жыл. Манастын өлүмү, Фрунзе 1940-жыл, Тоголок Молдонун айтуусу боюнча: Семетейдин Букардан Таласка келиши, Фрунзе, 1941-жыл. Майдан, Фрунзе, 1942-жыл. Акмат Рысменде уулунун айтуусу боюнча: Үргөнч, 1941-жыл. Ушул китепчелердин көпчүлүгүн басмага даярдаган Ыбрай Абдрахманов болгон. Айрымдарын Ө.Жакишев, Ж.Бейшекеев, К. Рахматуллин белеңдеген.

1945-52-жылдарда жогоруда учкай эскертилгендей, өлкөдө жагымсыз идеологиялык жагдай түзүлүп, "Манастын" төбөсүндө саясий "кара булут" пайда болгондугунун

себебинен эпосту бастыруу иши токтоп калат. 1952-жылы "Манастын" элдүүлүгүн тактоого, аныктоого арналган айтылуу бүткүл союздук илимий конференцияда "Манас" элдик эпос деп табылып, илимий жыйындын катышуучулары улуу жомоктун бириктирилген вариантын түзүп жарыкка чыгаруу жөнүндөгү бүтүмгө токтошкон. Мына ушундай чоң абройлуу жыйындын олуттуу тыянагынан кийин Академиянын тил жана адабият институтунда ири манасчылардын варианттарындагы көркөмдүк наркы бийик мыкты эпизоддорду жана окуяларды тандап алып, "Манастын" салттык сюжеттик өзөгүнө синтездеп, түрдүү версиядагы "Манастын", "Семетейдин" мүнөздүү, типтүү, "чүйгүн" жерлерин борбордук сюжет менен ашташтырып, эпостун кыскартылып бириктирилген курама вариантын төрт чоң томдук түрүндө чыгарууга активдүү даярдыктар көрүлө баштаган. Бириктирилген вариантты чыгаруу боюнча дүйнөдө мурдатан тажарыйбалар боло келген. Эл ичинде бытыранды түрүндө жашаган армяндардын "Давид Сасунский" жана финдердин "Калевала" эпосторунун ар түрдүү версиялары бир нукка салынып бириктирилип, жарыкка чыгарылгандагы дүйнөлүк илимий чөйрөгө маалым эле. Ушул тажырыйба эске алынган. Мына ушинтип, эпостун кыскартылган курама вариантынын 1-жана 2-томдору профессор Б.Юнусалиевдин кеңири баш сөзү менен 60тан ашык басма табак көлөмүндө, миңдеген нускада, "Манас" деген наамда Фрунзеде (азыркы Бишкекте) жарык көргөн. 3-"Семетей" томдугу 1959-жылы, 4-китеп-"Сейтек" 1960-жылы басмадан чыккан.

Октябрь төңкөрүшүнөн кийин (1917) кырк жыл өткөндөн кийин, даанасын айтканда, тарыхта биринчи жолу атактуу "Манас" трилогиясынын негизги сюжеттик өзөгүн баштан-аяк камтыган төрт томдук чыгып, калайык -калкка тартууланьшы кыргыз элинин турмушундагы зор маанилүү окуя болгон. Көптөп күткөн "Манастын" чыгышын эл маңдайы жарыла сүйүнүп, тебетейин көккө ыргытып тосуп алган. "Манас", "Семетей", "Сейтек" жаштардын

колуна түшпөй, абышка-кемпирлер күндүзү да, түндөсү да балдарга окутуп, ченде жок кызыгуу менен көздөрүнө жаш алып угушкан. Бириктирилген вариантты түзүүгө жана чыгарууга жетекчилик кылган профессор Болот Юнусалиев "Манастын" ошол төрт томдугуна арнаган "Кириш сөзүндө" төмөндөгүчө жазган: "Кыскартылган вариантты түзүүчүлөр - К. Маликов, А.Токомбаев, Т. Сыдыкбековдор оор милдетти ийгиликтүү аткаруу үчүн көп жылдардан бери эмгек сиңиришти. Бул иште биринчи кезекте эпостун толук жазылган варианттарына, Саякбай менен Сагымбайдын варианттарына көбүрөөк көңүл бурулду. Элдик эпоско таандык көркөмдүктү сактоо максатында табийгатка, каармандарга, баатырлык мелдештерге, тулпарга жаныбарларга ж.б. берилген күчтүү сүрөттөр, сыноолор, таасирдүү ырлар башка варианттардан алынып, бириктирилген варианттардын образдары, сүрөттөрү күчөгүлдү. Саякбайдын, Сагымбайдын, Багыштын, Ыбырай Абдрахмановдун, Молдобасандын, Шапактын, Акматтын, Тыныбектин, Тоголок Молдонун варианттары пайдаланылды. Кыргыз урууларынын тынычтык турмушуна кол салган жоолордон коргонуу, ошого байланыштуу элдин башын кошууга багытталган аракеттер, элдик каармандардын баатырлыгын даназалоо, элдин боштондугу жана жыргалчылыгы үчүн, эл үчүн, мекен үчүн курмандыкка даяр болуу, кадиксиз достук, айныбас мухабат, адилеттүүлүк, баатырлык, амалкөйлүк, каардуу табият менен күрөшүү сыяктуу жалпы адамзаттык идеялар элдик эпостун идеялык негизин түзөт. Мына ушундай мотивировкалардын, темалардын негизинде түзүлгөн эпизоддор жана окуялар элдик эпостун ажырагыс элементи катары каралды. Кыскартылып бириктирилген вариантты редакциялоодо редколлегия мүчөлөрү-Айтиев К., Асаналиев К., Ауэзов М., Жакишев Ө., Жантөшев К., Ильясов С., Керимжанова Б., Салиев А., Шүкүров Ж., Юдахин К. жана редколлегия секретары Сопиев А. бир кыйла иштер жүргүзүштү. Бир тууган казак элинин атактуу жазуучусу жана окумуштуусу профессор Мухтар Ауэзовго бириктирилген вариантты

түзүүдө өтө баалуу кеңештерин бергендиги үчүн чоң рахмат айтабыз"(Б.Юнусалиев, Кириш сөз. "Манас", Фрунзе, 1958-жыл). "Манастын" төрт томунун ар бир китебинин аягына жаштарга түшүнүксүз эски, архаизм сөздөргө профессор К.К. Юдахин тарабынан кенири коментарийлер берилген. Бул архаизм сөздөрдү чечмелөөдө К.К. Юдахинге Ыбрай Абдрахманов көп жардам бергендигин белгилөө зарыл.

Ошондой болсо да, көп өтпөй эле 60-жылдарда 40 томго чейин чаап бара турган океан-"Манасты" бардык варианттары менен толук чыгаруу маселеси интеллигенция тарабынан курч коюлуп, чыккан төрт томдук "Манастын" 10 эсе кыскарган варианты экендигин, анын бүткүл "Манас" эместиги айтылып, жаны талаптар коюла баштады. Өздөрүнүн жекече варианттарынын жарыкка чыгышы көзү тирүү манасчылар да чыдамсыздык менен күтүп калышты. Бир жолу жыйналган мурасты басмага даярдоо, бастырып чыгаруу жагындагы жайбаракаттыкты, кашандыкты жактырбай Саякбай манасчы кашында турган көркөм интеллигенциянын тобуна минтип бурк эткен: "Эмнесине тыңсынасынар, академик, жазуучу, окумуштуулар бир үйүр болуп, он-он беш жылдан бери чуулдап жүрөсүңөр. Кагаздын бетине түшүп темир сандыктарда катылган мурасты эмдигиче элге берип койдуңарбы?! " Кийин карып калган чагында өз вариантынын чыгышына дале үмүттөнүп жүргөн Саякбай "Манасыңызды чыгарабыз, аксакал" деген, сөздөргө: ага-а айланайыңдар, ошентсеңер ырас болойт беле! -деп калчу экен.

Иштин жайбаракаттыгына өкүнгөн маркум философ, публицист Асанбек Табалдиев да 70-жылдардын башында көпчүлүктүн пикирин билдирип, оюн мындайча айткан "1964-жылы "Манастын" отуз томдугун чыгаруу пландаштырылган. Ар бирибизди кубанткан ушул план, ушул долбоор дагы эле тилек бойдон калып олтурат. Кийинки жылдарда "Манастын" академиялык басылышы жөнүндө сөз болду эле. Байкашыбызга караганда ал иштин жүрүшү деле анча сезилбейт. Бери болгондо, биринчи кезекте Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин

варианттарын өз алдынча чыгаруу зарыл. Ошондо гана биз "Манасты" баштан-аяк бир таланттын күчү, бир манасчынын түшүнүгү, бир кыргыздын ой-пикири, бир ырчынын үнү менен уга алмакпыз. Анын үстүнө мындай варианттар, эпосту илимий жактан изилдеп, башка тилдерге которууга, дүйнөлүк маданияттын орбитасына кошуп, тарыхтагы ордуна коюуга көп мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Бул - биздин "Манастын", анын автору кыргыз элинин алдындагы гана милдетибиз эмес. Ал дүйнөлүк маданияттын, анын дүйнөлүк окуучусунун алдындагы милдетибиз".

Акыры бул милдет да аңдалып туюнулуп, коюлган дооматтар, талаптар туура түшүнүлүп, тил жана адабият институтунун Самар Мусаев жетектеген "Манас" илимий секторунун коллективи тарабынан активдүү күч-аракеттер жүргүзүлүп, Ч. Айтматовдун башкы редакторлугу астында көптөгөн күткөн Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча 4 томдук "Манас" (1978-82-жылдар, Фрунзе) жана Саякбай Каралаевдин варианты боюнча 5 томдук "Манас" (1984-90-жылдар, Фрунзе) жарык көрүп, журтчулуктун колуна тийди. Эки улуу манасчынын варианттарынын бул мөөнөттөрдөн курда да чыгышы мүмкүн эле. Бирок "Манас" секторунун ишинин ийгилигине ичи тарыган айрым көрөөлбастардын тымызын терс аракеттеринин, кээ бир чиновниктердин финансылык бут тосууларынын, айрым идеологиялык догмаларга сокурлук менен берилген улутташтарыбыздын жогорку партиялык инстанцияларга "Манасты" үстүнөн жазган арыздары тоскоол болуп, бастырып чыгаруу иши кечендеген Саякбайдын "Манасынын" биринчи китеби 4-5 жыл басмаканада кармалып жаткан. "Ошол жылдары реакциячыл Сагымбайдын вариантын чыгарып жатаг деп айыптаган арыздар Фрунзеден Москвага чейин жамгырдай жаап, ар бир арызды текшерүүгө келген комиссиялар, аларга түшүнүк жазуу, көптөгөн арыздардын талкуулары ж.б. сыяктуу көрпөндөлүк машакаттарга алаксып, ишти өз убагында так аткарууга чама жетпеди"-деп эскерет ал кездеги "Манас" секторунун башчысы Самар Мусаев. Көрүнүп тургандай, "Манасты" бастырып чыгаруу боюнча бир

жагынан патриоттук иш-аракеттер уланып жатса, экинчи жагынан азыркынын "көзкамаңдарынын" "Манаска" каршы аракеттери 90-жылдарга чейин токтобой уланып келген.

Самар Мусаев минтип жазат: "Манас" секторунун алдына койгон негизги максаттарынын бири колдо болгон варианттардын бардыгын дээрлик иреги менен өз-өзүнчө бастырып, элге тартуулоо, казынадагы чексиз байлыкты калкка жеткирип тааныштыруу". Ушул максатка ылайык мындан ары карай да башка ондогон манасчылардын варианттарынын "бактысын ачып", жарыкка чыгаруу иши улантылмачы.

Дагы бир баса белгилей турган нерсе, улуттук илимдер академиясынын "Манас" сектору соңку мезгилдерде Сагымбай Орозбаковдун 8 томдон турган академиялык басылышын жарыкка чыгарууну пландаштарды. Себеп дегенде, алиги 1978-82-жылдарда чыккан 4 томдук Сагымбайдан 1922-26-жылдарда жазылып алынган текстти толук камтыган эмес. Жанагыдай Москвага жазылган арыздардын айынан кыйла ырлар кыскартылып, идеологиялык себептерден улам ислам динине байланышкан жерлер, дагы башка бир катар эпизоддор, окуялар алынып салынган. Мындан сырткары редакторлук максат менен артыкбаштай көрүнгөн кайталоолор, узарып кеткенсиген баяндоолор кыскартылган болучу.

Эми эгемендүүлүктүн, демократиянын, сөз эркиндигинин шарттарында илимде кабыл алынган принциптерге ылайык Сагымбайды, ошондой эле Саякбайдын варианттары манасчылардын оозунан кандай жазылып алынса ошондой калыбында, ошол көлөмүндө, ошол формасында эч жери кыскартылбай, илимий комментарийлер жана түшүндүрмөлөр менен коштолуп жарыкка чыгарылмачы. 1995-жылы Манастын 1000 жылдыгына карата Сагымбайдын "Манасынын" академиялык басылышынын 2 томдугунун жарык көрүшү маданий - рухий турмушубуздагы кубанычтуу жана маанилүү окуя болуп эсептелет. Саякбайдын да вариантынын академиялык басылышы башталды. "Манас" эпосун "академиялык мүнөздө

толук бастырып чыгаруунун башкы максаты¹¹ - бүтүн дүйнө окумуштууларын бул жалпы адамзаттык мааниге ээ болгон укмуштуу эпопея менен кенен тааныштыруу жана ошол аркылуу аиы фольклористикалык, адабият таануучулук, лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык, философиялык ж.б. аспектилерде изилдөөлөргө жол ачуу. Бастыруунун дагы бир милдети кыргыз окурмандарына элибиздин улуттук сыймыгы болгон улуу мурасы менен толук үлгүдө таанышууга шарт түзүү". (С. Орозбаковдун вариантынын академиялык басылышынын I-томдугуна жазылган кириш сөздөн).

V. "МАНАС" ЭПОСУ КЫРГЫЗ ЖАНА ДҮЙНӨ ОКУМУШТУУЛАРЫНЫН КӨЗҮ МЕНЕН

(Улуу дастандын изилдениш тарыхы)

I. "Манастын" орус жана казак

окумуштуулары тарабынан изилдениши

Залкар поэма "Манас" өзүнүн кагазга түшкөн күнүнөн баштап, кыргыздын, Батыштын жана Чыгыштын көптөгөн аалымдарын, окумуштууларын кызыктырып, ар түркүн багыттагы илимий изилдөөлөрдүн, кызыктуу, мазмундуу илимий макалалардын, китептердин, монографиялардын жаралышына себепкер болду. "Манас" адабият таанучулар, фольклористтер, тарыхчылар, этнографтар, философтор, чыгыш таануучулар, педагог-окумуштуулар жана башка көптөгөн илим тармактарынын өкүлдөрү үчүн илимий изилдөөлөрдүн өзүнчө бир казып жатса түгөнгүс казынасына, соолгус булагына айланды. 1995-жылы Бишкекте жарык көргөн "Манас" энциклопедиясында 1851-жылдан 1993-жылга чейинки тарыхый аралыкта кыргыздын улуу эпосу боюнча маалымат-кабар, макала, изилдөө, илимий китеп, монография түрүндө ар түрдүү тилде жарыяланган эмгектердин тизмеси берилген. Бул библиографиялык көрсөткүчтө тизмеленген эмгектердин саны 2200дөн ашык.

1993-жылдан бери карай “Манас” жөнүндө биздин республикада жана дүйнөлүк басма сөздө дагы толгон-токой пикирлер, макалалар, изилдөөлөр жарыяланды. Кыскасы, чамалап айтканда, “Манас” тууралуу жарык көргөн эмгектердин библиографиясы бүгүнкү күндө 3000ден ашат.

“Манас” темасындагы изилдөөлөр жалаң гана адабий дастан, фольклордук классикалык чыгарма жөнүндөгү гана сөз эмес, эң негизгиси, эпостун тегерегиндеги илим сөздөрү кыргыз эли, кыргыз калкынын этногенези, тарыхы, эл аралык мамилелери, дүйнөгө көз карашы, салт-санаасы, эстетикасы, философиясы, он сегиз миң ааламда кыргыздын башка элдердин катарынан алган орду жөнүндөгү чоң сөзгө айланып отурат. “Манас” жөнүндөгү изилдөөлөрдүн маңызы байкасак, мына ушунда.

1904-жылы Санкт-Петербургда орус тилинде жарык көргөн Чокон Валихановдун (1835-1865) “Жунгария очерктери” аттуу эмгеги Манас таануу илиминин алгачкы “төл башы” болуп эсептелет. Аталган “очерктерде” Ч.Валиханов өзүнүн “Манас” эпосу жөнүндөгү алгачкы илимий байкоолорун ортого салган. Казак окумуштуусу “Манас” - кыргыз мифтеринин, жомокторунун, легендасанжыраларынын энциклопедиялык жыйнагы. Бул кучак жеткис эпопеяда кыргыздардын турмуш образы, салт-санаасы, адеп-ыйманы, географиясы, диний жана медициналык түшүнүктөрү, эл аралык мамилелери чагылдырылган” - деп таамай баа берген. Ч. Валиханов “Жунгария очерктеринде” “Манасты” гректердин “Илиадасына” салыштырса, “Семетейди” кыргыз “Одиссеясы” деп атаган. Эпостун башкы каарманы - Манастын образына кеңири мүнөздөмө берген.

Айткай ойлорунан улам Ч.Валихановдун өз мезгилинин абдан билимдүү адамы болгондугу айкын сезилип турат. Ал бүркүт сыяктуу ободо каалгып, кыргыз турмушуна бийиктен серп салып, “Манас” эпосунун масштабын жана тереңдигин даанышмандык менен көрө билген. Ч.Валиханов Манас таануу илиминин башатында

турган Чыгыштын чыгаан илимпозу.

Ч.Валихановдон кийин кыргыз элинин учу-кыйырына көз жетпеген улуу эпосу жөнүндө олуттуу, салмактуу илимий ойлорду биринчилерден болуп айтуу, жазуу бактысы Василий Радловдун (1837-1918) үлүшүнө туш келген. Ал кыргыз эпосуна байланыштуу ойлорун негизинен 1885-жылы Санкт-Петербургда жарык көргөн “Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” аттуу томдукка жазган “Кириш сөзүндө” айткан. Бул “Кириш сөзүндө” В. Радлов биринчи кезекте, кыргыз элинин сөз өнөрүнө жогору баа берген. Кыргыздардын өз эне тилинде ойду ачык, так түшүндүрүп, көрктүү, чечен сүйлөй билгенин, кыргыздын сөзү кара сөз болсо да, ыр сыяктуу куюлушуп турарын, кара кыргыздардын ырчы, акындардын, жомокчулардын көркөм сөзүн өтө жогору баалашарын жана ыр өнөрүнүн Ала-Тсо аймагында өтө бийик деңгээлге өсүп жеткендигин баса белгилеген.

В. Радлов ак калпак калктын ичинде “Манас” баш болгон эпикалык поэзиянын күчтүү өнүгүшүн көчмөн кыргыздардын тарыхый жашоо шарты менен тыгыз байланышта караган “Кыргызга тиешелүү бул адаттан тыш чечендик, сөзмөрлүк, аны курчап турган шарт-чөйрөдөн табигый түрдө келип чыгат. Сөз искусствосуна машыгууга кыргыздын убактысы бар Тамак менен уйку гана жолтоо кылганы болбосо, ал күнү-түнү менен кызыл тилин сайратып сүйлөй берет” - деп жазган окумуштуу В.Радлов гректин “Илиадасы» менен “Одиссеясы” да кагазга түшпөстөн оозеки түрүндө жашаган байыркы “эпикалык доор” болгон, көчмөн кара кыргыздар да ушул 19-кылымда дал ошол эзелки грек доорундагыдай эпикалык доордо жашап жатат, ошон үчүн Тянь-Шанда эпикалык поэзия гүлдөп турат деген сыяктуу ойлорун ортого салган В.Радловдун бул илимий бүтүм-корутундулары бизди терең ойго салбай койбойт. 19-кылымда ошол гректер капитализм мезгилине бут коюп отурса, ушул эле кылымда кара кыргыздардын гректер мындан үч миң жылдай мурда басып өткөн байыркы

“эпикалык доордун” тепкичинде туруп жатышы - бул өтө кызык көрүнүш. Бул факт ак калпак журттун Европада тарыхый аралык жагынан канчалык алыс калгандыгынан, дүйнөлүк прогресстий көчүнөн бөлүнүп байыркы архаикалык көчмөндүк-патриархалдык түзүлүштө, “эпикалык доордо” кала бергендигин көрсөтүп, кыргыз баласынын тарыхый тагдыры жөнүндө бизди олуттуу ой-санааларга кабылгага. Ошол байыркы гректердин “эпикалык доорунда” да биздегидей ырчылар, төкмөлөр, акындар, дастанчылар жашаган экен. Алар байыркы Грецияда Аэддер, Рапсоддор деп аталышкан. В.Радловдун илимий логикасы боюнча, коом маданий өнүгүүнүн тилкесине өтүп, индивидуалдуу жазма поэзия келип чыкканда, Аэддер менен Рапсоддордун өнөрү жашоосун токтотот, себеп дегенде бул өнөрдү азыктандырып турган “эпикалык доордун” өзү тарыхый аренадан кетет. В.Радловдун ой-жүгүртүүлөрүнө кошулуп, ойлонуп көрсөк, чын эле кыргыздар да көчмөндүк “эпикалык доордун” кучагынан чыгып, граждандык коомдун тилкесине өтүп, индустриалдык, цивилизациялык жолго түшкөндө, илгерки Келдибек, Сагынбай, Саякбай сыяктуу чоң манасчылар чыкпай, биротоло сейректеп, бүгүн кечөөкү Токтогул, Женижок, Осмонкул, Калык өңдүү чон төкмөлөрдүн ташкындаган өнөрү тартылган суудай азайып, акындар улам майдаланып баратпайбы. Анткен себеби, ташкындаган эпикалык поэзияны “төрөгөн” тарыхый кыртыш төкмөлүктү, манасчылыкты азыктандырып турган булак кечөөкү адамдын энергиясы, бүткүл күч кубаты сөзгө, тилге чыккан, найза көтөрүп, кылыч байланып, тулпар минген, татаал өндүрүшү жок көчмөн коом, “эпикалык доор” артка кетип, жаңы техникалык заманга жол бошотуп отурат. Мындан ары эпикалык элдик поэзия эмес, индивидуалдуу автору бар жазма профессионал поэзия өкүмүн жүргүзүмөкчү. Чоң манасчылардын доору аяктады дешке негиз бар. Бекеринен билимдүүлөр Саякбай Каралаевди төкмө чоң манасчылардын акыркысы деп айтып, жазып жүрүшпөгөн чыгар.

В Радлов жогорудагы “Кириш сөзүндө” эпостун сюжетин баяндап, чечмелеп жазып, эр Манастын образына сатыштырма планда талдоо жүргүзүп, эпикалык дастандын образдары жомокко, фантастикага караганда, реалдуу турмушка жакын экендигин белгилеп, “Манасты” элдин бүткүл оюн, умтулуштарын, духун чагылтып көрсөткөн эң зор эпикалык классика катары мүнөздөгөн

В Радлов эпикалык поэзиянын генезисин тарыхый доордун мүнөзүнө байланыштырып карап, “Манасты” талдоодо историзм принцибине таянып ой жүгүртүп, келечектеги Манас таануу илиминин айрым жалпы методологиялык жол-жоболорун түптөгөн. В.Радловдун “Кириш сөзү” манас таануу илиминдеги терең мазмунга, масштабдуу ой жүгүртүүлөргө бай классикалык илимий эмгектердин бири болуп саиалат

Ч Валиханов менен В Радловдон кийин Октябрь революциясына чейин “Манас” эпосу тууралуу учкай илимий ой айткан окумуштуулар Венгер илимпозу Д.Алмаши, орус аалымдары П.М.Мелиоранский жана Ф.Е.Корш болгон

“Манас” боюнча илим-изилдөө иштери Октябрь төңкөрүшүнөн кийин кеңири кулач жайган Окумуштуу Павел Фалевдин 1922-жылы Ташкентте “Илим жана агартуу” журналына жарыяланган “Кара-Кыргыз жомогу кантип курулат?” аттуу илимий макаласын Совет бийлигинин доорундагы Манас таануу илиминин алгачкы карлыгачы десек болот П.Фалеев (1888-1922) аталган макаласын В Радлов жазып алган “Манастын” текстине негизденип жазган Анын макаласынын илимий жаңылыгы мында турат. П Фалевдин “Манастын” айрым тексттери менен байыркы Орхон - Енисей таш эстеликтериндеги рун жазууларынын окшоштугун мисалдар менен ырастап көрсөткөн. П. Фалев минтип жазат “Кара кыргыздардын жомогу ар түрдүүчө башталып, бирок анда боло келген окшош кайталоолор учурайт. Алардын бири мындайча:

Жер жер болгондо

Суу суу болгондо, - деп башталып, андан ары жомок улантаылып кетет Мындай кайталоолордун идеясы бизди

Кул-Тегин эстелигиндеги “Төбөсү бийик көк Тенир, төшү түктүү кара жер жаралгандан бери карай”, - деген жазууну эскерүүгө аргасыз кылат”. П.Фалевдин бул сыяктуу ойлору “Манас” эпосунун жаралуу мезгилин, чыгыш тегин байыркы Орхон-Енисей дооруна байланыштырып кароо жөнүндөгү ойлорго алып келип такабай койбойт. П.Фалеевдин мындай илимий гипотезасын 1952-жылкы “Манаска” арналган бүткүл союздук конференцияда Мухтар Ауэзов колдоп: “Манас” эпосунун жаралуу доорун, эпостун байыркы негиздерин IX кылымдан издөө биринчилиги ыраматылык Фалевге таандык”, - деп атайы белгилеп кеткен.

Манас таануу илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө ошол эле казактын улуу окумуштуусу жана жазуучусу Мухтар Ауэзовдун, В.М.Жирмунскийдин, А.Н.Бернштамдын, П.Н.Берковдун, С.М. Абрамзондун, А.А.Петросяндын, К.Рахмтуллиндин, М.И.Богданованын, Е.Д.Поливановдун, А.Х.Маргуландын өтөгөн эмгектери зор.

Манас таануу илиминде казак илимпоздорунун ичинен Ч. Валихановдун салтын уланткан Мухтар Ауэзов (1897-1961). Мухтар Ауэзов 20-жылдардан баштап Сагымбай Орозбаковдун вариантына негизденип, “Манасты” изилдөө ишин баштаган. 20-30-жылдарда эл ичин аралап, ырчы, жомокчу, манасчыларга жолугуп, алардын айтуусунда “Манасты” көп жолу уккан. “Манасты” өзү да эл оозунан жазып алган. Саякбай Каралаев менен достук мамиледе болгон. Саякбай жөнүндө: “Мындай дастанчы Сакенден кийин дүйнөгө келбейт” - деп да айткан сөзү бар. Мына ушинтип, улуу Мухтар Ауэзов манасчыларды өз көзү менен көрүп, “Манасты” өз кулагы менен угуп, эпосту ич жактан терең түшүнүп, терең иликтеп чыгармачылык лабораториясында 20-30 жыл бою узанып отуруп, акыры “Манас” - кыргыз элинин баатырдык эпосу” аттуу фундаменталдуу илимий эмгегин жараткан. Аталган изилдөө Ауэзовдун 1959-жылы чыккан “Ар кыл жылдардагы ойлор” деген орус тилиндеги эмгегинде биринчи жолу толук түрдө жарык көргөн эле. “Эмгекте эпостун айтуучулары, түрдүү варианттары, мазмуну менен формасынын негизги

өзгөчөлүктөрү, башкы темалары менен сюжеттери, жаралыш доору, каармандардын образдары, көркөм сөз каражаттары, чыгыш элдеринин эпикалык мурастары менен болгон байланыштары сыяктуу өтө орчундуу маселелер каралган” (“Манас” энциклопедиясы, I том, 110-бет).

М. Ауэзов изилдөөсүндө манасчылардын өнөрүнүн өзгөчөлүгүнө агайын токтолуп, Манастын эрдиктери жөнүндөгү биринчи ырды эпостогу эр Манастын чоролорунун бири “Жалаң үйдүн борумун, жарым күнү ырдаган” Жайсаң ырчы ырдаган болушу ыктымал деген ойду биринчи айткан. Окумуштуу-жазуучу манасчылардын “манасты” түш көрүү аркылуу, тыштан аян берген кудуреттүү күчтүн жардамы менен айтып калуулары жөнүндөгү маселеге да өз мамилесин билдирген. М. Ауэзов “Манасты” түш көрүп айтуунун илимий чындыкка жатпастыгын далилдөөгө аракет кылган. Окумуштуу-жазуучу манасчы чынында, өзүнөн мурдагы манасчылардан үйрөнүп, таалим алат, эпостун негизги сюжетин жана илгертен канонго айланган туруктуу ыр тексттерин, саптарын эсине тутат (муну М. Ауэзов мисалдар менен көрсөтөт), бирок чоң манасчы-жомокчу ошол сюжеттик окуяларды чыгармачылык менен өз сөзү, өзүнүн ыры менен жамгырдай төгүп айтат, бирок исламдын таасирин астында жүргөн манасчы өзүнүн талантынын күчүн, өнөр касиетин кудайдын кудуретинен, Манастын арбагынын колдоосунан деп билет, же болбосо, балким угуучулардын алдында аброй күтүш үчүн манасчылыгын тышкы күчтүн аян берүүсүнө байланыштырып коет, бул айтуучулардын профессионалдык ыкмасы болушу мүмкүн деген корутундуга келген.

М. Ауэзов “Манас” жомогунун алгачкы ядросун “Чоң казат” окуясы түзүшү мүмкүн деп айтып, эпостун жаралыш мезгилин тарыхый чоң окуя менен - 840-жылы кыргыздардын уйгурларды талкалашы менен байланыштырып, ошол аскердик жеңиштин башында турган ажо, жетекчи-полководец Манас болгон деген божомолду сунуштаган. Манас баатырдын ысымына байланыштуу мындай деп жазган: “Лингвистикалык жагынан Манастын

ысымы шамандык пантеондогу кудайлардын биринин атын билдириши мүмкүн же туурараагы, ошо кезде Орто Азияда кеңири тараган манихейизмден чыгышы ыктымал. А балким, ал кезде атактуу баатырдын чыныгы ысымы башка болуп, кийин дүңгүрөгөн даңкынан улам Чыңгыз-Хан сыяктуу ага “Манас” деген кудайдын аты ыйгарылып, ошо бойдон ылакап болуп кеткендир”.

М.Ауэзов талдоого алган жогорудагы жомокчулардын “Манасты” жашыруун сырдуу керемет күчтүн аян берүүсү менен айтып калуусу жөнүндөгү маселеге академик В.М.Жирмунский да кайрылган. В.М.Жирмунский манасчылардын өнөрүндөгү мындай “Кыдыр даарыган” сырдын түпкү учугу сөздүн, ырдын магиялык күчүнө карата болгон байыркы архаикалык ишенимдин жана илгерки шамандык ынанымдын али да үлүндөп өчпөгөн бүгүнкү рудиментинен тамыр алып чыгат деп белгилеген. Окумуштуу кыргыз арасында кээде киши же мал ооруп калса, жомокчулардын аларды Манас айтып дарылагандыгы да бекеринен эмес экендигин көрсөтүп өткөн.

Ири филолог-окумуштуу, герман тилдерин боюнча чоң адис, адабияттын теоретики Виктор Максимович Жирмунский (1891-1971) 1941-жылы Ленинградды фашисттик армия курчоого алганда Ташкентке эвакуацияланган. Ушул мезгилден тарта ал өзүнүн окумуштуулук ишмердигин түрк элдеринин фольклорун изилдөө менен байланыштырат. Илимпоз орус тилинде “Өзбек элинин баатырдык эпосу”, “Алпамыш жөнүндөгү баян жана баатырдык жомок”, “Түрк баатырдык эпосу” деген фундаменталдык эмгектерди жараткан. Ошондой олуттуу, залкар эмгектердин бири “Манас” эпосун үйрөнүүгө киришүү” (Введение в изучение эпоса “Манас”, 1948) аттуу изилдөөсү болуп эсептелет. В.М.Жирмунский аталган изилдөөсү аркылуу өзүн дүйнө элдеринин эпостору боюнча универсалдуу билими бар, кеңири кругозорго, масштабдуу аналитикалык ой жүгүртүүгө эгедер аалым экенин ачык көрсөткөн. “Манас” эпосун үйрөнүүгө киришүүдө” илимпоз кыргыздын монументалдуу трилогиясын Европа

калктарынын, Славян журттарынын, Иран, Кавказ, Карело-Фин, Орто Азия, Сибир-Алтай элдеринин көп сандаган эпосторуна, былиналарына салыштырып изилдеген. Буга чейин “Манас” дүйнө элдеринин эпикалык чыгармачылыгы менен системалуу түрдө салыштырылбай, кандайдыр өзүнчө обочолонуп турган эле. В. М. Жирмунский “Манасты” салыштырма планда талдап, кыргыз эпосунун өзүнүн образдары, идеялары, мотивдерн, сюжетн, композициясы, стили жагынан дүйнө элдеринин эпостору менен көп жеринен окшош, типтеш, өндөш экенин мисалдар менен ачып көрсөткөн. Орто Азия, Сибир-Алтай калктарынын эпосторундагы образ, идея, мотив жагынан типологиялык окшоштуктар жана жалпылыктарды В.М.Жирмунский элдердин бири-биринен көчүрүп алгандыгынан эмес, тескерисинче, көчмөн журттардын, жамааттардын коомдук-тарыхый шарттарынын, тарыхый тагдырларынын окшоштугунан, коомдук өнүгүү тепкичинин бирдейлигинен, көркөм аң-сезим, ойлоо ыктарынын типтештигинен келип чыккан кубулуш деп түшүндүргөн. Изилдөөчү “Манастын”, “Семетейдин”, “Сейтектин” сюжетн менен образдарын кеңри талдап, эпопеянын келип чыгышына, кылымдарды баскан өнүгүү жолуна карата ой-пикирлерин айткан.

В.М.Жирмунский “Манастын” көркөм составынын көп катмардуулугун, эпосто эң байыркы, кийинки жана соңку замандарга тиешелүү эпикалык катмарлар жана тарыхый өнүгүүнүн түрдүү тепкичтерине мүнөздүү аң-сезим формалары бар экендигин, архаикалык катмар катары мифтик, тотемдик, шамандык ж.б. мотивдердин орун алгандыгын, эпопеянын доорлорду, нечендеген кылымдарды сыдырып өткөн көп стадналдуулугун, адегенде бир кичинекей ыр булак катары жаралып, анан бара, бара поэтикалык даярага айланып, далайлаган замандардын тарых-жомокторун, уламыш-санжыраларын, дастандарын, эпикалык сюжеттерин алпкаракушчасынаи улам “жугуп” алып, боюна синирип отуруп, акыры чалкыган поэзия океанына айлангандыгын аргументтер менен далилдеп көрсөткөн.

Окумуштуу кыргыз жомокчу-дастанчылары башка калктардын эпос аткаруучуларынан кескин айырмаланып, “Манасты” музыкалык аспаптын коштоосуз өтө көрөсөндүү кол жаңсоолор жана бай мимика менен аткараарын белгилейт. Ал төмөндөгүдөй деп жазган: “Манас айтыш жатканда айтуучу-төкмө өзгөчө эргүү абалында болот. Угуучулардын реакциясы аны ого бетер козутуп, шыктандырып турат. Ошондуктан эпикалык чыгарманын текстин ушундай сеанстын учурунда жазып алыш керек. Лабораториялык шартта манасчыны жалгыз камап алып, эжелетип айттырып жаздырганда, айтуучу мазмунду жөнөкөй гана баяндап калат да, текст чыгармачылык менен күпүлдөп айткандагыдай эң сонун көркөм боектордон, кооз стилистикалык табылгалардан, бай добуштук инструментовкадан ажырап калат. Эпикалык чыгарманын стилин талдоо жомокчу эл алдында эргип ээн-жайкын айтып жатканда жазылып алынган тексттин негизинде жүргүзүлгөнү абзел”

Орус адабиятчысы, профессор Вавел Наумович Берковдун (1896-1969) “Алтай эпосу жана “Манас” аттуу чакан изилдөөсү да кызыктуу гипотезалары менен айырмаланат. Профессор кыргыз эпосу “Манастын” алтайлыктардын “Алып-Манаш” жомогу менен байланышы барбы деген суроону койгон. П.Н. Берков алтайлык “Алып Манаштын” сюжетин талдап келип, бул эпос архаикалуу экендигин, негизин мифология түзүп тургандыгын, ал эми кыргыздын “Манасында” болсо “реалисттик” тенденция көрүнөө байкалаарын белгилеген. Бирок окумуштуу Алып Манаш менен Манастын сырткы түрпөт-түрлөрүндөгү, кебете-кешпирлериндеги, ошондой эле алардын тулпарларынын турпаттарындагы кээ бир окшоштуктарды жана башка айрым сюжеттик үндөштүктөрдү талдап келип, “Манас” түпкү теги жагынан байыркы мифологиялык “Алып-Манаштан” “уруктанып” өсүп чыгып, кийин монументалдык эпоско, эзелки мифтик кыска жомоктон бара-бара зор поэзия-энциклопедияга өсүп чыгышы мүмкүн деген гипотезаны айткан. Эгерде кыргыздын ата-бабаларынын

илгери Енесай-Алтай тарапты мекендегенин эске алсак, анда профессор П.Н Берковдун “Алып-Манаш” “Манастын” Алтайда калган мифологиялык бир учугу, калдыгы болушу эгитимал деген илимний божомолу көңүл бурууга татыктуу

Александр Натанович Бернштам (1910-1956)

Ленинграддык көрүнүктүү тарыхчы, археолог жана этнограф. Ал “Манас” эпосуна багыштап 20дан ашык изилдөөлөрдү, эмгектерди, макалаларды жараткан А.Н.Бернштамдын изилдөөлөрүнүн өзгөчөлүгү, окумуштуунун “Манас” эпосунун тарыхый негизин изилдегендигинде А.Н.Бернштам эмгектеринин биринде “Манас” эпосун элдик көркөм чыгарма катары кароо менен гана чектелүүбүз керекпи же анын тарыхый баалуулугун да көңүлгө алганыбыз туурабы?” - деген суроону коюп, анан өзү мындай деп жооп берген. “Колдогу маалыматтарга таянып, мындай жыйынтык чыгарууга болот. Биринчи “Манас” эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чоку эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, байыркы этабы 820-847-жылдарды камтыган кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет. Экинчи. Эпикалык Манастын негизинде 820-847-жылдардагы боштондукка умтулуу күрөшүндө кыргыз элинин жетекчисинин конкреттүү тарыхый образы турат” IX кылымда, 820-847-жылдар аралыгында өздөрү келип катылган уйгурлар менен күрөшүп, акыры аларды талкалап, кыргыздар тарыхчы, академик Бартольд жазгандай, Азияда өздөрүнүн “улуу мамлекетин” түзгөн А.Н.Бернштам ошол мезгилде кыргыздардын башында Яглар-хан аттуу тарыхый аясан турган деп далилдеп, ошол баатыр - жетекчини Манас баатырдын прототиби деп эсептейт. Тарыхчы-окумуштуунун бул көз карашы кезегинде В.М.Жирмунский жана С.Е.Малов тарабынан сынга алынган. Бирок А.Н.Бернштамдын бул илимий гипотезасы да эле болсо окумуштууларды ойлондурган өрчүндүү божомол - көз караш бойдон калууда

“Манас” эпосун биринчи жолу тарыхый-этнографиялык булак катары изилдеген окумуштуулардын бири Саул Матвеевич Абрамзон (1905-1977) болуп саналат. 1926-жылы Ленинград мамлекеттик университетин бүтүрүп Кыргызстанга келип, тоолуу крайдын тарыхын изилдей баштаган. Ала-Тоо аймагында 5 жыл жашап эмгектенип, 1931-жылы Ленинградга туруктуу жашоо үчүн кайра кайтып барган да, өмүрүнүн акырына чейин Кыргызстандын тарых жана этнография илими, анын жергиликтүү өкүлдөрү менен тыгыз байланышта болгон. Ал кыргыздын этнография илимине негиз салган инсан. Анын калемине “Баатырдык “Манас” эпосу кыргыз маданиятынын эстелиги”, “Кыргыздын “Манас” эпосундагы этнографиялык сюжеттер”, “Кыргыздын баатырдык “Манас” эпосу - этнографиялык булак” аттуу изилдөөлөр жана “Манас” боюнча дагы бир катар илимий макалалар, эмгектер таандык. С.М. Абрамзондун “Манас” жөнүндөгү тарыхый этнографиялык изилдөөлөрүнүн натыйжасы системалаштырылган, жыйынтыкталган түрдө анын 1971 жылы Ленинграддан орусча жарык көргөн “Кыргыздар жана алардын этногенетикалык, тарыхый-маданий байланыштары деген фундаменталдык монографиясында жарыяланган. С.М. Абрамзон аталган монографиясында “Манасты этнографиялык эң бай казына катары мүнөздөп, эпостун “Манастын төрөлүшү жана бала чагы”, “Манастын Каныкейге үйлөнүшү”, “Көкөтөйдүн ашы” сыяктуу сюжеттерин жана башка бир катар эпизоддорун, мотивдерин этнографиялык илимдин оңутунан туруп талдоого алган. Окумуштуу-этнограф “Манастын” этнографиялык сюжеттерин изилдөө аркылуу кыргыз элинин дүйнөгө көз карашын, ишенимдерин, үрп-адатын, каада-салттарын, материалдык маданиятын, коомдук түзүлүшүн, социалдык мамилелеринин жаратылышын, ар кандай коомдук институттарын, башка калктар менен болгон этникалык тарыхый, маданий, адабий байланыштарын аныктап ачууга жана “Манас” эпосунун өзүнүн генезисин аңдап түшүнүүгө болот деген корутундуга келген.

С М Абрамзон "Манас" менен монголдорду 1240-жылкы "Сокровенное знание" аттуу тарыхый мурасынын ортосундагы кээ бир сюжеттик окшоштуктарды (мисалы, Дэй-Сечен менен Жакыптын түшүнө ак шумкардын бирдей кириши, Темучин менен Манастын көздөрүнүн окшоштугу, Манастын да Темучиндин да төрөлгөндө кан уучтап түшкөндөрү сыяктуу) байкап, кыргыз монгол, кыргыз калмак эпосторун тереңирээк салыштырып изилдөөнүн зарылдыгын белгилеген. Окумуштуу эпостордун ономастикасын жакшылап үйрөнүүнүн өзү да жемиштүү натыйжаларды бериши мүмкүн экендигин жазат Маселен, "калмактын 'Жангар' эпосунун башкы каармандарынын бирин Хонгор 'Манастагы' Коңурбайдын атын эске салат" – дейт окумуштуу Илимпоз ошондой эле, "Манастагы" Жолойдун аты XIV кылымда Алтынхан династиясын негиздеген Монгол князы Шолой Коң-тайчынын ысымына окшоштугун белгилеп, эпикалык Жолой менен тарыхый Шолой бир эле кнши болушу ыктымал деп жазган Мунун өзү ойлондура турган гипотеза

С М Абрамзон эпос – бул тарых эмес, фольклордон тарыхты издөөнүн кажаты аз. Эпос көркөм фантазиядан жаралган жомок деген сыяктуу айрым окумуштуулардын үстүрт ойлоруна каршы чыгып, төмөндөгүдөй деп жазган: "Бардык эпостордогудай эле "Манас" бизге идеалдуу образдардын дүйнөсүн түзүп берүүгө ашыгат. Буга карабастан анда кыргыз тарыхынын конкреттүү окуялары чагылдырылган деп тартынбай айтууга болот. Реалисттик маанидеги окуялар менен эпизоддорго жыштыгы, бардык пенделерге тиешелүү артыкчылык – кемчилиги менен каармандардын тирүү адамдардай элес калтырышы кыргыз эпосунун өзгөчөлүгү. Эпостун айрым сюжеттик өнүгүш жолунун өзөгүндө, анын чоң-чоң эпизоддорунда ар кайсы мезгилде болуп өткөн реалдуу окуялар жатат. Алар көп сандаган эскерүүлөрдүн кийин көркөм формага салынып, иштелип чыккан". Мындай жүйөөлүү ойго кошулбай коюуга болбос эле. С М Абрамзон "Манастын" фактылары "Кыргыз элинин маданиятынын, тарыхынын гана эмес, жалпы адамзат

маданиятынын байыркы элементтерин ачууга жана андап түшүнүүгө да эң сонун материал болуп берет" – деп кыргыз эпосуна кеңири планда чоң масштаб менен караган.

"Манаска" арналган илимий эмгектердин ичинен Медина Искендеровна · Богданованы (1908-1962) "Кыргыздын баатырдык эпосунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө" аттуу изилдөөсү өзүнчө айырмаланып турат. М.И.Богданова орус совет адабиятчысы, Орто Азия элдеринин адабияты жана фольклору боюнча белгилүү адис болгон. Кыргыз адабиятын, акындар поэзиясын, "Манасты" изилдөөгө орошон салым кошкон чыгаан илимпоздордун бири. М.И.Богданова аталган негизги изилдөөсүндө "Манастын" башка элдердин эпосторунан айырмаланган өзгөчөлүгү төмөнкүлөр деп эсептейт:

1. "Манастын" монументалдуулугу;
2. "Манас" эпосунун ушул күндөргө чейин оозеки жашап, манасчылар тарабынан эл ичинде активдүү аткарылып, интенсивдүү өмүр кечиргендиги, акыркы мезгилге дейре идеялары өнүгүп, тереңдеп, сюжеттн кеңейип, көркөм сөз каражаттары байып, жаңы окуялар менен толукталып (Мисалы Сагымбай манасчынын вариантындагы Манастын Түндүккө жана Батышка жасаган жортуулдары, Илья Муромец менен согушканы) жандуу кыймылда, өсүүдө тургандыгы;
3. Негизги өзөк сюжеттн сакталса да, "Манастын" көп варианттуулугу, "Манастын" бир катар сюжеттик окуяларынын, эпизоддорунун манасчылардын айтуусундагы вариативдүүлүгү;
4. Эпосто кереметтүү-фантастикалык элементтер менен реалисттик элементтердин жанаша жашашы;
5. Монументалдуу "Манаста" ар түрдүү доорлордун тарых-санжырасы, ырлары, поэмалары, жомоктору, уламыштары биригип, бири-бири менен өрүлүшүп, жуурулушуп бир бүгүндү түзүп калгандыгы;
6. Эпостун кыргыз элинин нечендеген доорлорду, замандарды камтыган узак тарыхын чагылдыргандыгы,

ушундан улам "Манастын" көп пландуулугу, көп сюжеттүүлүгү;

7. "Манаста" ар замандын, ар түрдүү кылымдардын ырчыларынын, жомокчуларынын, манасчыларынын активдүү чыгармачылык тажрыйбасы, ойлору жана сезимдери, оргуштаган төкмөлүк өнөр жемиши, талант үзүрлөрү топтолгондугу. М.И.Богданова мына ушундай илимий жыйынтыктарын, корутундуларын эмгегинде мисалдар менен ырастаган.

Ушуну менен бирге айта кете турган нерсе, изилдөөдө автордун "Манастын" айрым маселелерин марксизмдин таптык идеологиясынын позициясынан туруп карагандыгы ачык сезилип турат. Ошондуктан эмгекте "феодалная, бай-манапская верхушка" деген саясий терминология тез-тез учурайт. Ушул "Верхушканын", кыргыздын эзүүчү төбөлдөрүнүн элге каршы идеологиясынын "Манастын" айрым варианттарынын (мисалы, С. Орозбаковдун, Б. Сазановдун варианттары) мазмунуна терс таасирин тийгизгендиги жөнүндөгү изилдөөчүнүн "саясий" бүтүмдөрү окурманда анча ишенич туудурбайт. М.И.Богданованын дагы бир ою талаш туудурат. Окумуштуу кечээ 19-кылымдын аягында эле калмак баатыры Жолой жөнүндөгү санжыра-поэма өз алдынча чыгарма катары жашаган, азыр болсо ал "Манаска" кошулуп калган" деп жазган. Андай болсо, Сайфаддин Аксыкентинин 15-16-кылымга тиешелүү алиги "Тарыхтар жыйнагындагы" Манас менен Жолойдун согушун каякка алпарабыз?

Медина Искендеровна океандай "Манастын" жаралыш шарттарына байланыштуу түрколог В.Радловдун концепциясына үндөш келген төмөндөгүдөй жүйөөлүү ойлорду ортого салган: "Кыргыздарда өткөндө өнүккөн жазма адабияттын болбогону "Манас" сыяктуу монументалдык чыгарманын жаралышына өбөлгө түзгөн. Илгертен өнүккөн жазма адабияты бар элдерде калктын чыгармачылык энергиясынын кыйла бөлүгү ошол жазма көркөм сөз өнөрүн өнүктүрүү жагына ооп кеткен. Кыргыз элине келе турган болсок, калктын поэтикалык бүткүл

таланты, анын өкүлдөрүнүн чыгармачылык күч-кубаты толугу менен оозеки чыгармачылыкка, анын ичинде эпоско мобилизацияланган. Мына ушундай шарт-жагдай, өнүккөн жазма адабияттын болбогондугу жана башка факторлор ченебегендей зор эпикалык эстеликтин жаралышына алып келген" (М И Богданова "Об особенностях киргизского героического эпоса "Манас" Китепте: Киргизский героический эпос "Манас", Москва, 1961, 200-бет)

Арфо Авестисовна Петросян (1909-1985) СССР элдеринин адабияты жана фольклору боюнча адис болгон жана 1952-жылкы "Манас" боюнча өткөрүлгөн конференцияны уюштурууга жана анда "Манастын" элдүүлүгүн коргоого активдүү катышкан илимпоз. А А Петросяндын 1961-жылы Москвадан жарык көргөн "Киргизский героический эпос "Манас" аттуу илимий жыйнакка жана 1984-жылы Москвадагы "Наука" басмасынан орусча-кыргызча чыккан "Манас" сериясынын I-томдугуна жазган баш сөздөрү өзүнүн олуттуулугу, салмактуулугу менен бөтөнчөлөнөт. "Баш сөздөрүндө" А.А Петросян "Манастын" кыргыз элинин көп кылымдык турмушунун көркөм летописи экендигин, эпостун далай чыгаан таланттардын чыгармачылык эмгегинен эленип өткөн жогорку көркөмдүүлүгүн, поэтикалуулугун, дастандын бүгүнкү күндөгү эл ичиндеги функционалдык активдүүлүгүн, элдин азыркы рухий турмушуна тийгизип жаткан таасирин, азыркы кыргыз тарыхый романын "Манастын" көрөңгөсүз элестетүү мүмкүн эместигин, манасчынын өнөрү бир актердун театрын элестетерин, башка элдердин эпосторуна караганда "Манаста" реалисттик сюжеттердин арбындыгын, эпопеянын чыныгы элдүүлүгүн, анын ала-тоолук калктын рухий байлыгынын казынасы экендигин, дүйнө калктарынын байыркы эпикалык поэзиясынын ичинен өзгөчө орун ээлерин жана теңдешсиз артыкчылыгын баса белгилеп көрсөткөн.

Чыгыш тилдерин изилдөөчү, Евразия элдеринин 20дан ашык тилин билген, 30-жылдарда Кыргызстанда жашап, репрессияга дуушар болгон филолог-илимпоз Евгений Дмитриевич Поливанов (1891-1938) биринчи жолу

"Манас" эпосун орус тилине которуунун принциптери (1936) жөнүндө илимий ой-пикирлерин айтса, 40-жылдары адабиятчы Калим Рахматуллин (1903-1946) "Манасчылар", "Улуу патриот-укмуштуу Манас" деген эмгектеринде алгач ирет манасчылар, алардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү тууралуу кенен-чонон сөз кылган. "Манас" өзүнүн архаикалык катмарларында "уруулук, патриархалдык-кулчулук түзүлүштүн" элементтерин чагылдырат деген Манас таануу илиминин алгачкы башталышында айтылган ой К. Рахматуллинге таандык. "Көптөгөн белгилүү манасчылардын чыгармачылык өмүр таржымалын эпостун калыптануу тарыхы менен синхрондуу байланышта үйрөнүүнү биринчи баштаган да таланттуу изилдөөчү К. Рахматуллин", - деп жазат көрүнүктүү Манас таануучу Р. З. Кыдырбаева, өзүнүн "Манас" эпосунун генезиси" аттуу эмгегинде

Бул жерде Манас таануу илиминде Чокон Валиханов менен Мухтар Ауэзовдун салтын уланткан казак академиги Алкей Хакан уулу Маргуландын "Чокон жана Манас" деген белгилүү изилдөөсү жөнүндө сөз кылбай өтүү мүмкүн эмес. А. Маргулан тарых, археология, этнография, адабият жана маданият тарыхы боюнча 300дөн ашык илимий эмгектерди жана макалаларды жараткан. Казакстанда Ч. Валихановдун 6 томдугун чыгарууга жетекчилик кылган. Ошол эле Ч. Валиханов тарабынан 1856-жылы Ысык-Көлдөн белгисиз манасчыдан жазылып алынып, бирок кийин дайынсыз жоголуп кеткен "Көкөтөйдүн ашын" 1960-жылдары архивдерден таап чыгып, аны казакчага которуп жарыялаган.

"Чокон жана Манас" эмгегинин өзгөчөлүгү кеңири тарыхый, архивдик материалдарга негизделип жазылгандыгында. Окумуштуу мында "Манас" эпосунун революцияга чейин жыйналыш жана изилдениш тарыхына кенен токтолгон. Чокон Валихановдун Ысык-Көлдө келгенге чейин, Омскиде кадеттер корпусунда окуп жүргөндө эле "Манастан" кабары бар экендигин жана Ысык-Көлдө улуу эпос менен кайдайча кездешкенин, Чокондун кыргыздын "Илиадасын" изилдөөдөгү жана аны дүйнөлүк чөйрөгө жар

салып жеткирүүдөгү агуулдук эрдигин, "Көкөтөйдүн ашынын" кантип табылгандыгын кызыктуу, мурда белгисиз фактылар аркылуу кең-кесири, мазмундуу баяндаган А Маргулан "Манастын" варианттарынын айрым тексттерин салыштыруу аркылуу Чокон Валиханов "Көкөтөйдүн ашын" Ысык-Көл тегерегинде жашаган Назар аттуу манасчыдан жазып алышы мүмкүн деген божомолду айтат. Окумуштуу Чокон жазып алган "Манастын" сюжет курулушу жагынан Сагымбай менен Саякбайдын Манасына окшош экендигин белгилеген Изилдөөнүн соңунда А Маргулан "Көкөтөйдүн ашынын" мазмунуна, сюжет курулушуна, андагы топонимдерге кеңири токтолуп, "Манастын" бул үзүндүсүнүн этнография илими үчүн баалуу материал экенин, Ч Валихановдун "Вариантында" кыргыздын каада-салттары өзүнүн илгерки калыбында, табигый кебетесинде сакталгандыгын баса көрсөткөн.

Ошондой эле, 30-40-жылдарда орус тилиндеги массалык маалымат каражаттарында кыргыздын улуу эпосун популяризациялоодо Е Мозольковдун да белгилүү салымы, эмгеги бар экендигин эске алуу керек.

Кыскасы, Манас таануу илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө орус жана казак окумуштууларынын кошкон салымы атайы баса көрсөтүүгө татыктуу. Теориялык планда алганда, алардын эң башкы сабагы, Манас таануу илиминин илимий методологиясын түзүшкөндүгүндө болду. Орус окумуштуулары эпосту талдоонун теориялык жана интеллектуалдык деңгээлин бийикке көтөрүшүп, улуу "Манастын" генезисин жана көркөм составын изилдөөдө дүйнөлүк фольклористика илиминде сынактан өткөн салыштырма жана тарыхый методологияны жемиштүү колдонуунун өрнөгүн көрсөтүштү. Мындай методология жергиликтүү изилдөөчүлөр үчүн "Манас" эпосун мындан ары да терендетип изилдөөгө ийкемдүү теориялык курал катары кызмат кылды. Орус окумуштууларынын ролу жөнүндө дагы бир жолу Манас изилдөөчүнүн өзүнүн оозунан угуп көрөлү. Кыргыз Манас таануучусу, белгилүү окумуштуу Мундук

Мамыров мындайча жазат "Жыйынтыктаганда, бир кылымдан ашык мезгилдин ичинде орус окумуштуулары "Манас" эпосун изилдөөдө зор эмгек сиңиришти "Манас" трилогиясынын идеялык мазмуну, көркөмдүк өзгөчөлүгү менен кеңири таанышып, кыргыз дастанын байыркы гректердин "Илиадасына", "Одиссеине", финдердин "Калеваласына", армяндардын «Давид Сасунскийине», орустардын «Игордун кошуну жөнүндө сөзүнө», ирандыктардын «Шах-немесине», калмактардын «Жангарына» жана индиялыктардын «Махабхаратасына» салыштырышып, дүйнөлүк эпостун катарына коюшту. Атаган эпостордун бардыгы дээрлик көлөмү жагынан «Манас» трилогиясына теңеле алышпагандыгын белгилеген да орус окумуштуулары болушкан, Алар кыргыздын баатырдык улуу жомогу «Манасты» дүйнөгө белгилүү кылууда, жергиликтүү элдин адабиятчыларын тарбиялоодо, кыргыз эли менен орус элинин ортосундагы достукту чыңдоодо зор салым кошушту (М.Мамыров, Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө, «Кыргызстан» басмасы, 1964, 41-42-беттер).

2. «Манас» эпосунун Манастын урпактары тарабынан изилдениши

Укумуштуу жомок, улуу дастан «Манас» Кыргызстандын илимпоздору тарабынан ар түрдүү аспектиде изилденип келген жана изилденип жатат «Манастын» этнографиялык тарабы жана турмуштук-тарыхый негиздери жөнүндөгү маселелер Белек Солтоноев, академик Б.Жамгырчинов, С.Ильясов, А.Хасанов, О.Караев, А.Мокеев, И.Б.Молдобаев жб тарыхчы жана этнограф окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынган.

Кыргыз тарыхчы-этнографтарынын ичинен «Манасты» изилдөөгө көп эмгек жумшаган жана эпостун тарыхый-этнографиялык проблемалары боюнча бир катар орчундуу илимий монографияларды, 100дөн ашык

макалаларды жазган, ар кандай эл аралык жана республикалык конференцияларда «Манас» боюнча 50гө жакын докладдарды жасаган тарых илимдеринин доктору, көрүнүктүү илимпоз Имель Бакиевич Молдобаев болуп эсептелет. «Манас» дастанын жанындай сүйгөн бул чаалыкпаган күжүрмөн илимпоз эпоско байланышкан тарыхый жерлерди, башкача айтканда, Түштүк Сибирди, Саян-Алтайды, Монголияны өз демилгеси менен кыдырып чыккан. Ал жерлердеги түрк-моңгол элдеринин турмушу, этнографиясы менен жакындан таанышкан. Мындай саякат «Манастын» тарыхый-этнографиялык маселелерин терең изилдөөгө окумуштууга жакшы көмөк берген. Дагы бир белгилей турган нерсе, жогорудагы «Манас» боюнча эмгек жазган тарыхчы-окумуштуулар эпосту атайы изилдеген кишилер болгон эмес. И.Б.Молдобаев болсо улуу эпосту изилдөөнү туруктуу колго алган кыргыздын биринчи профессионал «Манас» изилдөөчү-тарыхчысы. Ал С.М.Абрамзондун «Манас» эпосун этнографиялык жактан изилдөө боюнча белгилеген илимий багыттарын улаиткан.

И.Б.Молдобаев «Манас» - кыргыздардын тарыхый-маданий эстелиги (Бишкек, 1995) аттуу монографиясында жана башка эмгектеринде «Манас» эпосун кыргыз элинин өткөн тарыхын жана маданиятын реконструкциялоонун маанилүү булагы катары эсептейт. И.Б. Молдобаев изилдөөлөрүндө «Манас» эпосунун этнографиялык казынасын салыштырма-тарыхый жана ретроспективдик методдун негизинде кеңири тарыхый, этнографиялык, лингвистикалык, фольклордук, археологиялык материалдардын контекстинде карап иликтеген. Дастандын эпикалык маалыматтарын салыштырма планда талдап отуруп, кыргыз элинин Түштүк Сибир, Борбордук Азия, Орто Азия, Волга-Урал, Крым, Кавказ, Памир элдери менен болгон этномаданий байланыштарын, кыргыз калкынын ар түрдүү мифтерин, анын түрк-моңгол мифтери менен болгон катышын, эпосто сакталган этностун байыркы ишенимдерин: тотемизмдин, анимизмдин, шаманизмдин, жана ислам, будда диндеринин издерин, улуттук каада-салттардын

мазмунун ишенимдүү ачып чыккан. Илимпоз-этнограф мисалы, кыргыздарга будда дининин тийгизген таасирин «Манастагы», «бут», «буткана», «Буркан», «Лайлама», «Лаанат-маанат» деген сыяктуу будда түшүнүктөрүн талдоо аркылуу ырастайт.

И.Б.Молдобаев «Манас» эпосунун түзүлүшүнүн алгачкы башталышын байыркы гундардын дооруна тиешелүү деп карайт. Бул гипотеза тарыхчы Белек Солтоноевдин ушундай божомолуна үндөш.

«Манастын» социалдык - философиялык, этикалык-эстетикалык маани-маңызын ачууга философтор А.Салиевдин, А.Какеевдин, А.Брудныйдын, А.Табалдиевдин, Ж.Бөкөшевдин, А.Медетбековдун, А.Алтыммышбаевдин, Б.Аманалиевдин, Р.Ачылованын, А.Бекбоевдин, О.Козубаевдин, Г.А.Бакиеванын, М.Убукевдин, Ж.К.Урманбетовдун, Т.Аскарровдун, Ш.Б.Акмолдоеванын, Чоюн Өмүралиевдин монографиялары, эмгектери, макалалары арналган.

Кыргыз философторунун көз караштарынын маңызы мында турат: «Манас» - кыргыздардын духу жана өзүн өзү андан түшүнүүсү (дух и сознание), кыргыз маданиятынын архетиби, спецификалык тили, байыркы кыргыздардын дүйнө модели. «Манас» - кыргыздын өмүр, өлүм, эл, Ата мекен жөнүндөгү философиясынын, этикалык бийик идеалдарынын, адеп-ахлактык чен-өлчөмдөрүнүн, рухани асылнарктарынын алтын казынасы. «Манас» - кыргыздын нечендеген муундарынын даанышман акыл эсинин каймагы. Ал философиялык бийик жалпылоолордун эпосу. Ушунун бардыгы «Манаста» көркөм поэтикалык форма аркылуу берилген.

Чоюн Өмүралиев «Теңирчилик» (Бишкек,1995) аттуу философиялык эмгегинде «Манас» - көчмөндүктүн, көчмөн цивилизациясынын алтын кору, кыргыздын кечөөкү улуттук философиясынын уңгусу, «Манас» эпос эмес, андан да жогору турган төгөрөк аалам сыяктуу деген өзгөчөлүү концепцияны тартуулайт.

Кай бир философтордун айрым ойлору талаш да туудурат. Ш.Б.Акмолдоева өзүнүн «Байыркы кыргызча дүйнө модели» (Бишкек, 1996) аттуу кызыктуу, проблемалуу жазылган монографиясында эпостун тексттерин байыркы Индия мифологиясы менен салыштырып келип, «Маиастын» мифогендик түпкү тамыры биздин эрага чейин 3 миң жыл мурда Алдыңкы Азияда жашаган байыркы индоарий урууларынын эзелки мифологиясына барып такалат дейт да, мындай «генетикалык» байланышты кыргыздардын байыркы ата-бабаларынын ошол алмустактагы индоарийлердин чыгышка карай миграциясы менен кошо борбордук Азияга ооп келгендиги менен түшүндүрөт. Окумуштуунун логикасын ээрчисек, кыргыздар түбү Алдыңкы Азиялык арийлер тукумунан, мифинин тамыры да ошоякта.

Мындай көз карашка кошулу кыйын. Тарыхчылардын бир ооздон далилдөөсү боюнча кыргыздардын эзелки мекени Эне-Сай, Түштүк Сибир тарап. Индоарийлер менен монголоиддер (кыргыздар монголоид), экөө эки башка антропологиялык типке таандык. Кыргызча айтканда, экөөнүн тукуму, этникалык түпкү теги эки башка. Илимпоз И.М.Золотарева «Казак, кыргыз сыяктуу калктар, ар түркүн алтай тобундагылар Түштүк Сибир антропологиялык типке таандык» деп туура жазган. Эгерде биз «Манастын» Индия, индоарий мифологиясы менен байланыш учугун издеп тапсак, анда аны жасалма этногенетикалык байланыш менен эмес, эзелки Эне-Сай-Тибет тарыхый карым-катышынын таасири менен түшүндүрүүгө аракет кылганыбыз жөндүү. «Археологиялык материалдар Будда дининин Эне-Сайлык кыргыздарга жайылганын далилдейт. IX-X кылымдарда Кыргыз-Тибет байланыштары күч алган» (Кыргыз ССРинин тарыхы, I том, Фрунзе, 1968, 131-бет). Тарыхчы-этнограф И.Б.Молдобаевдин илимий корутундусуна да кулак салып өтөлү: «Этнографиялык, лингвстикалык жана башка булактардын кыргыз элинин келип чыгыш тамыры Түштүк Сибир, Борбордук Азия тарапта экендиги тууралуу ырастоолорун «Манас» эпосу чынга чыгарып отурат»

(И.Б.Молдобаев. «Манас» эпосу: Тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдүн проблемалары, Бишкек, 1995, 30-бет).

«Манас» эпосунун педагогикасы жана аны окутуунун проблемалары жөнүндө А.Э.Измайлов, Т.Байжиев, М.Рахимова, Т.В.Панкова, С.Мусаев, С.Байгазиев, Б.Исаков, С.Иптаров, Б.Акматов жана башка окумуштуу инсандар өздөрүнүн эмгектерин жаратышкан.

Академик А.Э.Измайлов «Патриотизм, бир тууган эл, жерди берилип сүйүү идеясы кыргыз эпосу «Манаста» өтө күчтүү берилген. Бул чыгарма турмуштун чыныгы мектеби, балдарды патриоттулукка тарбиялоонун кайталангыс каражаты» деген жыйынтыкка келсе (А.Э.Измайлов, Народная педагогика, Москва, 1991), профессорлор М.Р.Рахимова менен Т.В.Панкова «Манасты» «Элдик педагогиканын казынасы» катары аныкташат (М.Р.Рахимова, Т.В.Панкова, Кыргыз элдик педагогикасы, Бишкек, 1993). Окумуштуу-педагог Советбек Байгазиев: «Манас, Бакай, Кошой, Каиыкей – булар жайынча гана адабий каармандар, образдар эмес, булар бизге таалим катары тартууланган мезгил карытпас көнөөрбөс моралдык жандуу үлгүлөр, жалпы адамзаттык маанидеги элдин бийик адеп-ахлак нормаларынын эстелик-символдору», (С.Байгазиев, Улуу «Манас» улутубуздун дил жана тил бешиги, Бишкек, 1995) деп корутундулайт.

«Манас» эпосунун идеялык мазмуну, көркөмдүк нарк-насили, руханий дөөлөттөрү, тили жана башка ар кандай маселелери тууралуу академик А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, К.Маликов, Ч.Айтматов, Мар Байжиев сыяктуу залкар жазуучулар, акындар, Х.Карасаев, К.К.Юдахин, И.А.Батманов, Б.Орузбаев, А.Биялиев өңдүү көрүнүктүү тилчи-окумуштуулар өз ой-пикирлерин айтышып, илимий-публицистикалык макалаларды, лингвистикалык эмгектерди, материалдарды жазышкан. Чынгыз Айтматовдун «Манасты» «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деп атаганы учкул сөз, аңыз кеп катары жалпыга белгилүү болуп калды. Академик Аскар Акаев «Манастын» ичинен айтылуу «жети осуятты» аныктап алып чыгып, калайык-калкка рухий...

адеп-ахлактык идеология катары тартуулаган. Бүгүнкү күндө жети осуят билим берүү системасынын бардык мекемелеринде окутулуп жатат.

Элдик эпопеянын адабият таануучулук жана фольклористикалык мүнөздөгү жана адабий-тарыхый маселелери, генезиси адабиятчы-эпимаздор Т.Байжиев, З.Бектенов, Ж.Таштемиров, Б.Керимжанова, А.Сыдыков, К.Асаналиев, Ө.Жакишев, Ж.Кулманбетов, С.Закиров, М.Борбугулов, Т.Абдыракунов жана атактуу тилчи окумуштуулар К.Тыныстанов, Б.Юнусалиев тарабынан изилдегендигин белгилөө зарыл. Булардын ичинен академик Болот Юнусалиевдин залкар мурасты изилдөөдөгү өзгөчө эмгегине токтолбой өтүүгө болбойт.

Б.Юнусалиев (1913-1970) кыргыз тил илиминин классиги, филология илимдеринин доктору, академик. Манас таануу илимине орчундуу салым кошкон улуу окумуштуу. Ал «Манас» эпосунун бириктирилген кошмо вариантын түзүүгө жана басмадан бастырып чыгарууга жетекчилик кылган. 1952-жылкы эпосту изилдеп үйрөнүүгө арналган айтылуу бүткүл союздук чоң конференцияда "Манастын" элдүүлүгүн чечкиндүү коргоп чыккан патриоттордун бири ушул Б.Юнусалиев болгон. Ал улуу эпопеяга 50-60-жылдарда "Манас" эпосунун доору жана келип чыгышы жөнүндөгү маселеге карата, ""Манаска кириш сөз", "Манас" эпосунун кошмо вариантын түзүүнүн тажырыйбасы жөнүндө", "Кыргыздын баатырдык эпосу "Манас" деген фундаменталдуу изилдөөлөрдү арнаган. Б.Юнусалиев Бириктирилген вариантка жазган "Кириш сөзүндө" "Манас" жомогу жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген"- деп, ыйык мурастын кыргыз калкынын социалдык, рухий-маданий турмушундагы тарыхый ролун таамай аныктаган. Ошол эле "Кириш сөздө" тилчи окумуштуу "Манас" жомогу кайсы доордо пайда болгон деген суроону коюп, бул соболго жооп табуу үчүн төмөнкүдөй жолду же методиканы колдонууну сунуш кылган: "Эпостон орун алган

идеологиялык мотивдерди, этнографиялык жана мифологиялык элементтерди, эпостун тилин, стилдик формасын, сюжеттик сызыгын, варианттардын ортосундагы айырмаларды, каармардардын образдарын, алардын граждандык тарыхтагы фактылар менен байланышын терең изилдөө". Б.Юнусалиев өзү да ушул методдун жолу менен жүрүп, "Кириш сөздө" эпостогу турмушта болгон тарыхый окуялар менен жаңырыкташып турган сюжеттик эпизоддорго, этнографиялык, лингвистикалык, ономастикалык, топонимикалык фактыларга негизденип, "Манастын" келип чыгышы кыргыздардын улуу мамлекетин кыйраткан IX-XI кылымдагы кара кытайлардын баскынчылык доору менен байланыштуу деген ойду айткан.

Тилчи катары Б.Юнусалиев эпостун тилине өзгөчө көңүл буруп, "нечен кылымдардан бери ашкан чеберчилик менен өрчүтүлүп, элестүү сөздөрдүн түгөнгүс казынасына айланган "Манас" жомогу азыркы адабий тилибизди байытууда да абдан чоң рол ойнойт" - деп көрөгөчтүк менен жазган. Чынында эле бүгүнкү күндө Манастын тил байлыгынын таасири аркылуу жамаатыбыздын жарандарынын сөз маданияты жандануу, активдешүү жолунда баратат.

Илимпоз "Кириш сөзүндө" манасчылардын чыгармачылыгындагы салттуулукту жана индивидуалдуулукту белгилеп, манасчы-жомокчу бир эле мезгилде, акын да, композитор да, артист да деп баа берген.

Б.Юнусалиев эпосту илимий принциптерге ылайык бастырып чыгаруунун негизги жоболорун түзгөн. Илимпоздун "Кыргыздын баатырдык эпосу "Манас" аттуу фундаменталдык изилдөөсүнүн маселелери, мазмуну жөнүндө окумуштуу Самар Мусаев төмөндөгүчө жазат: "Бул эмгегинде автор кыргыздардын ар түркүн оозеки чыгармачылыкка бай экендигин белгилеп, ошол бай мурастын ичинде өзгөчө орун ээлеген зор көлөмдүү "Манастын" жалаң ыр түрүндө түзүлгөндүгүнө көңүл буруп, бул көрүнүш элибиздин көркөм сөзгө, айрыкча ырга бөтөнчө көңүл бөлүп, чоң маани бергенинин далили экендигин

белгилейт. "Манастын" дүйнө элдеринин бул өңдүү чыгармаларынын арасында көлөм жактан теңдешти жоктугун фактылар менен көрсөтө келип, мындай абалдын сыры эмнеде экендигине кенен токтолот. Эпостун көөнө мүнөзүн ачып, ал адегенде көлөмү чакан кара сөз түрүндөгү чыгарма болушу ыктымал деген божомолду айтып, ошол баяндын бара-бара кеңейтилип, бутактанып, көптөгөн башка чыгармаларды ичине сиңирип, көптөгөн доор, мезгилдердин изин камтып, маалыматтары менен байып, циклдештирилип, уландылары пайда болуп отуруп, бүгүнкү көркөмдүк, көлөмдүк деңгээлине жеткен жолун белгилейт. Эпостун үч бөлүмүнүн сюжеттик схемасын иреттэ менен баяндап, талдоо жүргүзөт, окуялардын түрдүү варианттарындагы айырмачылыктарына көңүл бурат, эпостун башкы темасы менен идеясына, каармандардын образдарына мүнөздөмө берет, чыгарманын көркөмдүк касиеттерине, тилине байланышкан ойлорун айтат" (Манас энциклопедиясы, II том, 379-бет).

Б.Юнусалиевдин изилдөөлөрүнүн өзгөчүлүгү автордун кыргыз илимпоздорунун ичинен биринчи болуп Манас таануу илиминин буга чейинки методологиялык жана методикалык жетишкендиктерине, илимий жыйынтыктарына негизденип, "Манас" эпосунун генезиси, поэтикасы, манасчылык өнөр ж.б. маселелерин кеңири планда комплекстүү карап, кыска жана нуска талдоолор аркылуу салмактуу бүтүмдөрдү, таасын байкоолорду, олуттуу гипотезаларды тартуулагандыгында.

Профессор Мухтар Борбугуловдун «Манас» эпосунун байыркы башаттары («Кыргызстан маданияты», 15-январь, 1987-жыл) атуу илимий изилдөөсү да өзүнүн олуттуулугу менен өзгөчөлөнүп тургандыгын көрсөтүп өтүү керек. М.Борбугулов бул изилдөөсүндө П.Н.Берковдун «Алтай эпосу жана «Манас» аттуу эмгегиндеги «Манастын» алгачкы мифологиялык түпкү теги жөнүндөгү оюн тереңдеткен. Профессор Манастын образынын структурасындагы байыркы элементтерди эпостун өзүнөн алынган мисалдардын жана Чыгыш менен Батыштын, Орто Азиянын кеңири

археологиялык, этнографиялык, мифологиялык, материалдарынын фонунда салыштырма планда деталдуу талдап чыккан. Акырында М.Борбугулов эр Манастын образы өзүнүн адепки «түйүлдүк» абалында элибиздин эң байыркы дүйнө түшүнүктөрү, ишенимдери менен тыгыз байланышта экендигин белгилеп, төмөнкүдөй корутунду чыгарган: «Көрсө, Манас «айың менен күнүндүн бир өзүнөн бүткөн» экен. Мына ошентип, Манас- же күн менен айдын өзү, же алардан бүткөн – алардын уулу. Бул болсо, П.Н.Берковдун алтай эпосу байыркы кыргыздардын солярдык (күнгө байланыштуу) мифи менен байланыштуу деген гипотезасын чындыкка жакындаштырат. «Алып-Манаш» «Манастын» бир бөлүкчөсү болгон соң, албетте, «Манас» да – мүмкүн дагы көбүрөөк денгээлде бул миф менен байланыштуу».

Илимдер академиясынын тил жана адабият институтунун тутумунда 1956-жылы уюштурулган «Манас» секторунун илимий коллективинин (С.Мусаев, З.Мамытбеков, Р.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев, А.Жайнакова, М.Мамыров, К.Кырбашев, С.Бегалиев, Р.Сарыпбеков, О.Сооронов) Манас таануу илиминин жаңы баскычка көтөрүлүп, өсүп-өнүгүшүнө өтөгөн кызматы салмактуу жана орчундуу. «Сектордун илимий кызматкерлери эпосту жыйноо жана жарыялоо менен катар эпостун ар кыл аспектеги проблемалык маселелерин изилдөөгө кайрылышып, ар түрдүү темадагы илим-изилдөө иштерин жүргүзүп, монографиялык эмгектерди жаратышы. Авторлор эпостун жаралуу доорун, тарых менен байланышын, тигил же бул варианттын идеялык-көркөмдүк өзгөчүлүктөрүн, композициясынын жана сюжет курулушунун варианттардагы айырмачылыктарын, манасчылардын жекече айтуучулук чеберлигин, эпостун варианттарынын стилдик жактан өзгөчүлүктөрүн, поэтикасын ж.б. проблемалык маселелерине көңүл буруп, Манас таануу

илимине өз салымдарын кошушту». (Манас энциклопедиясы, I том, 420-бет).¹

Көп жыл бою «Манас» секторунун илимий-уюштуруу иштеринин башында туруп келген, кыргыз Манас таануу илиминин ветерандарынын бири Самар Мусаев. «Манас эпосу», ««Манастын» тексттерин илимий жактан жарыялоонун проблемалары», «Каныкейдин образы» аттуу илимий эмгектердин автору. Орус, кыргыз тилдеринде чыккан «Манастын» томдуктарына, илимий жыйнактарга көптөгөн олуттуу мазмундагы баш сөздөрдү жазган. «Манастын» варианттары жана Сагымбай айткан варианты боюнча түмөн-гүйшүктүү текстологиялык иштерди жүргүзгөн. Эпостун тексттерин жарыялоодо эмгеги зор. Фольклор илиминин жетишкендиктерине таянып, «Манастын» академиялык басылышын басмага даярдоонун негизги принциптерин иштеп чыккан. Бул жерде С.Мусаевдин Сагымбай Орозбаковдун вариантынын академиялык басылышынын I томдугуна (1995) жазган “Кириш сөзүн” өзгөчө бөлүп көрсөткүбүз келет. Бул илимий эмгек “Кириш сөз” деп жөнөкөй гана аталгандыгына карабастан өзүнүн жаңылыгы, мазмуундуулугу менен айырмаланат жана Сагымбай Орозбаковдун варианты жөнүндө буга чейин эч ким С.Мусаев жазгандай деңгээлде кенен жана терең жазган эмес. С.Мусаев «Кириш сөздө» архивдик, тарыхый, мемуардык, биографиялык материалдарга кеңири таянуу менен Сагымбай Орозбаковдун манасчы катары калыптанышын, андан «Манастын» жазылып алынып шарттарын, улуу

---

¹ Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары, Фрунзе, 1981. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун историзми, Фрунзе, 1987. Жайнакова А. «Семетей» эпосунун тарыхый –генеологиялык негизи, Фрунзе, 1982. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас», Фрунзе, 1980. Мусаев С. «Манас» эпосу, Фрунзе, 1979. Бегалеев С. «Манас» эпосунун поэтикасы жөнүндө, Фрунзе 1968. Мамыров М. «Семетей» эпосу «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү, Фрунзе, 1963. Кырбашев К. «Манас» эпосунун стили, Фрунзе, 1983. Мамытбеков З. «Манас» эпосунда кыргыздардын турмушунун жана күрөшүнүн чагылдырышы, Бишкек, 1993. Сарыпбеков Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү, Фрунзе, 1977. Сарыпбеков Р. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы, Фрунзе, 1987. Сооронов О. «Манас» эпосундагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчүлүктөрү, Фрунзе, 1981 ж.б.

жомокчунун личностун жана инсандык тагдырын, талант кудуретин, тоталитардык идеология учурундагы анын вариантына байланышкан кыйын – кезеңди, бул тагдыры тагаал варианттын мазмунун, башка варианттардан айырмаланган өзгөчүлүгүн, көркөмдүк уникалдуулугун жана кайталангыс поэтикалык артыкчылыктарын, ошону менен бирге айрым кемчиликтерин да ийкемдүү илимий аспаптар менен ынанымдуу, далилдүү, кеңири ачып берген.

Манас таануу илиминде көптөн бери «баш катырма» маселе болуп келе жаткан «Манасты» манасчылардын түш көрүп айтып калышы, манасчылык өнөргө эгедер болууда түштүн чечүүчү ролу жөнүндөгү проблеманын түйүнүн мурдагы изилдөөчүлөргө караганда С.Мусаев далилдүүрөөк, ишенимдүүрөөк жандырганга жетишкен десек жаңылышпас элек. Изилдөөчү Сагымбай Орозбаковдун чыгармачылык тагдырында, чоң манасчы болушунда түш көрүү керемети эмес (ал Манаска байланыштуу өмүр бою түш көрүп, галлюцинацияларды башынан көп өткөргөн), биринчи иретте, манасчынын жаш талант кезинде жомокчулук өнөрдүн тажырыйбасын башкалардан ынтаа коюп үйрөнгөндүгү, Чоңбаш, Тыныбек, Найманбай, а түгүл атактуу Балык, Келдибек сыяктуу манасчылардын манасын угуп, алардын тарбия-таалим мектебинен өткөндүгү жана өзүнүн жекече ташкындаган таланты башкы ролду ойногондугун фактылар менен ырастаган. С.Мусаев С.Орозбаковдун «Манастын» илгертен келеткан салттык сюжеттик жана көркөмдүк-поэтикалык уютку-көрөңгөсүн, өзөк-нугун өздөштүргөндүгүн төмөнкү факты менен да далилдеген: «Мисалы, мындан 150 жыл чамалуу мурда Ч.Валиханов, В.В.Радлов кагаз бетине түшүрүшкөн тексттердеги негизги чоң-чоң окуялардын өнүгүш-нугу, багыты гана эмес, көптөгөн майда деталдарына чейин, а тугул сөзмө – сөз бири – бирине туура келген ыр саптарынын көптүгү Сагымбай өз вариантында эпостун илгертен келе жаткан салттык мазмунун, формалык белгилерин кеңири пайдалангандыгын айгинелейт» (Манас, С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш,

Бишкек, 1995, 1 том, 49-бет) С.Мусаев жомокчулар өз оозу менен маалымдаган «түш көрүү» кереметинин аныктоочу күчү жөнүндөгү ойлорунун ынанымсыздыгын көрсөтүп, манасчылык өнөрдүн калыптануу сырларын үйрөнүү үчүн абдан баалуу төмөндөгүдөй корутундуну чыгарат «Манасчылык өнөрдүн алгачкы кадамын түш көрүүдөн баштаган ар бир талапкер кесиптин сырларын дароо эле өздөштүрүп, өнөр ээси катары тааныла койбойт Чыгармачылыгынын алгачкы этаптарында башка кесип ээлеринен үлгү алуу, ба үйрөнчүктүк баскычтан өтүү кичине, чоңуна, жөндөмүнө карабай, ар бир айтуучуга мүнөздүү белги Ал гана турмак эпостун башка манасчылар айткан варианттары менен таанышуу, алардагы ийгиликтерди өздөштүрүп, өз вариантына сиңирүү, ыгы менен пайдалануу жомокчулардын бүт өмүрү боюнча улантыла турган өзгөчө узак процесс» (Ошондо, 50-бет)

Самар Мусаев «Кириш сөзүндө» Сагымбай манасчынын варианты ар түрлүү элдик салт-санаа, үрп-адаттарга, ишенимдерге айрыкча карк экендигин, башкача айтканда, С Орозбаковдун «Манасынын» бөлөк варианттардан айырмаланган өзгөчө этнографиялуулугун таамай белгилеген

Раиса Заитовна Кыдырбаева (1930) көрүнүктүү Манас изилдөөчү Кыргыз адабиятынын маселелерине, фольклорго, «Манаска» арналган 10го жакын монографиянын ээси 1981-жылы Түркияда түрк элдеринин 2-бүткүл дүйнөлүк конгрессине Кыргызстандын өкүлү катары катышып, «Манас» боюнча доклад жасаган «Манас» эпосунун генезиси» аттуу фундаменталдык изилдөөсүөн улам дүйнөнүн фольклорист-окумуштууларынын арасында кадыр-баркка ээ болгон. Раиса Заитовнаны Манас таануу илиминин кыз Сайкалы десе эч бир жаңылыштык болбойт

Көп жылдык эмгектин натыйжасында 1980-жылы Бишкекте орус тилинде жарык көргөн «Манас» эпосунун генезиси» Манас таануу илиминин соңку мезгилдердеги теориялык бийиктигин, теориялык алдыңкы чегин күбөлөгөн

көрүнүктүү эмгектердин бири Эмгектин теориялык артыкчылыгы катары автордун историзм методун, салыштырма-типологиялык, тарыхый-типологиялык методологиянын аспаптарын жемиштүү колдонгондугун эсептөөгө болот Мына ушундай теориялык куралдарга таянып, Р.З Кыдырбаева кеңири фактылык материалдардын негизинде «Манас» эпопеясын Саян-Алтай, түрк-моңгол эпосторуна салыштырып изилдеген Ошондой эле, «Манастын» сюжетинин, стилистикасынын байыркы түрк руникалык жазма эстеликтери менен байланышынын даражасын жана мүнөзүн илимий талдоого алган. Эгерде «Манастын» тексттери менен байыркы түрк рун жазмаларынын ортосундагы мазмундук жана стилистикалык жакындыкты мындан мурда П Фалев, А Н Бернштам, М Ауэзов айрым мисалдар менен көрсөткөн болсо, Р.З Кыдырбаева бул маселени кең-кеңири аналитикалык планда иликтеген. Бир сөз менен айтканда, Р.З.Кыдырбаева «Манас» эпосунун генезисинде" маселени салыштырма-тарыхый, тарыхый-типологиялык планда карап, кыргыз эпосунун эпос катары өнүгүшүнүн көп кылымдык эволюциясын ачып көрсөткөн. Мындай кең кулачтуу изилдөөнү буга чейин эч ким жүргүзгөн эмес. Илимпоз кыргыз эпосунун түзүлүш, өнүгүш тарыхы үч чоң доорду баштаган кечиргендигин аныктаган. Булар а) байыркы уруулук түзүлүштүн жана түрк каганатынын доору (раннее средневековье); б) Орто Азиядагы урууларды жана элдерди басып кирип кыйла ассимиляциялаган моңгол баскынчылыгынын доору, в) Орто Азия, анын ичинде Тянь-Шань аймагы менен байланышкан жунгар Хандыгынын түзүлүш доору. Р.З.Кыдырбаева «Манас» дастанынын түпкү көөнө, архаикалык тамырлары Саян-Алтай эпосторунун байыркы эпикалык катмарлары менен байланышта экендигин мисалдардын негизинде ырастайт Окумуштуунун концепциясы боюнча, «Манас» байыркы уруулук коомдун кыртышынан тамырлап чыккан мифологиялык баяндан уланып жүрүп отуруп, өйдөкүдөй үч доорду басып өтүп, тарыхый-баатырдык эпоско чейин өсүп жеткен Эске

түшүрөлү, «Манастын» көп стадиялдуулугун кезегинде Жирмунский да белгилеген. Бирок ал мындай ойду тезис түрүндө айткан. Р.З.Кыдырбаева болсо, эпостун көп стадиялдуулугун бай тарыхый-фольклордук материалдардын мисалында кеңири анализ менен далилдеген. Р.З.Кыдырбаеванын эпостун генезиси, тарыхый эволюциясы жөнүндөгү жыйынтык көз карышына көңүл буралы «Эпосто эпикалык баатырдын алгачкы образы асман кудайлары менен байланышкан. Мезгилдин өтүшү менен кудайдын баласы өзүнүн алгачкы эпитети «алпка» ээ болот. Образдын эволюциясынын кийинки уламасында «алп» «баатырга» орун бошотот... Өз кезегинде «баатыр» эпитети феодалдык өз ара мамилелер калыптанып жана өнүгүп жаткан доордогу кийинки эпикалык формага – жаңы эпитетке – «Канга» трансформацияланат.

... «Манас» эң эле байыркы, ошону менен бирге эле, кечээ эле өткөндөр жөнүндөгү эпос Байыркы жомок формасында жаралган менен бара-бара тарыхый-баатырдык эпос катары калыптанат. Бирок ушул абалга жеткенге чейин ал кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин миң түркүн жактарын чагылдыруу менен мифологиядан тарыхыйлыкка чейин бүткүл баскычтарды, узак, татаал жана кымбат жолду басып өтүү деп ишенимдүү түрдө айта алабыз» (Р.З.Кыдырбаева, Генезис эпоса «Манас», Фрунзе, 1980, 94-95-бет.).

Р.З.Кыдырбаева аталган эмгегинде «Манастын» поэтикасынын, көркөм формасынын, чагылтуу каражаттарынын тарыхый эволюциясын да жалпы түрк-моңгол, Саян-Алтай эпикалык чыгармачылыгынын контекстинде карап изилдеген. Илимпоз маселен «Манаста» да, алтайлыктардын «Алып-Манашында» да структуралык поэтикалык элемент катары учураган жоктоо, кошок формаларынын стилистикасынын эки эпосто тең бирдейлигин, түрк тилдүү элдердин эпосторунда көркөм эпитеттер, аллитерация, синтаксистик параллелизм, уйкаштык, каармандарды, окуяларды сүрөттөө, мүнөздөө сыяктуу ыкма-каражаттардын көп жагынын окшоштугун, якут, хакас, алтай, моңгол, кыргыз эпосторуунун бир катар

сюжеттик сызыктар, эпизоддор, шамандык, магиялык, фантастикалык мотивдер жагынан жалпылыгын аргументтер менен тастыктайт. Р.З.Кыдырбаева Орто Азия, Түштүк Сибир, монгол ареалдарындагы эпикалык баяндардын сюжет, идея, образ, мотив, поэтикалык элементтер жагынан көп жерлерде үндөштүгүн, типтештигин Жирмунский айткандай, элдердин тарыхый тагдырларынын, кечөөкү коомдук өнүгүү тепкичтеринин бирдейлигинен чыккан типологиялык дал келүүлөр деп гана эсептебестен, бул көрүнүш тарыхта тагдыр жолдору далай кесилишкен кыргыз, алтай, хакас, якут, моңгол калктарынын этногенетикалык, этно-тарыхый жана фольклордук байланыштары менен шартталган кубулуш экендигин далилдүү түшүндүрөт.

Бул жерде Манас изилдөөчү Райкул Сарыпбековдун Манас баатырдын образынын тарыхый эволюциясын чечмелөөдөгү келтирген мисалдары, далил, фактылары кызыктуу, талдоолору кыйла ынанымдүү чыккандыгын жана бул маселеде илимпоздун чыгарган жыйынтыктары Р.З.Кыдырбаеванын жогорудагы корутундуларына үндөш экендигин белгилеп кетүү жөнүдө. Р.Сарыпбеков В.М.Жирмунский сыяктуу Манастын образын грек, славян, түрк ж.б калктардын эпосторундагы образдар менен салыштырып талдап келип, Манастын образы түпкү абалында мифтик кудай катары жаралгандыгын, анан байыркы жамааттык-уруулук формациянын бузулуп, анын идеологиясы болгон мифологиянын арткы планга сүрүлүп, жаңы тарыхый шарттарга ылайык рационалдуу ой жүгүртүүнүн тилкесине өткөн аң-сезимдин шарапаты менен алиги мифтик көөнө образ бара-бара жүрүп отуруп, жердеги реалдуу адамды элестеткен тарыхый-баатырдык образга айлангандыгын, бирок Манастын бүгүнкү образында мифологиялык, тотемдик, зооморфтук байыркы башталмалар реликт, рудимент катары (мисалы, кээде «кара чаар кабылан, капталында чамыныш» Манасты коштоп жүрүшү) сакталып калгандыгын ырастап көрсөткөн. Бул маселе Р.Сарыпбековдун мурдагы изилдөөлөрүнүн ("Алмамбеттин

образынын эволюциялык өнүгүшү", "Манас" эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы") экстракты сыяктуу сезилген анын "Манас" аттуу көлөмдүү илимий макаласында баяндалган (Манас энциклопедиясы, II том, 402-410-беттер).

3. "Манас" эпосунун чет өлкөлөрдө изилдениши

Чет өлкөлөрдө Манас таануу илими Кыргызстандагыдай кеңири кулач жайган деп айтуу кыйын. Бирок соңку он жылдыктарда Батыш жана Чыгыш өлкөлөрүндө "Манастын" проблематикасына байланышкан изилдөөлөр акырындап активдеше баштагандыгы байкалат. Кыргыз эпосун изилдөөнүн чет мамлекеттерде ойдогудай кен арыш ала албагандыгы "Манастын" кээ бир үзүндүлөрү гана айрым тилдерге которулуп, улуу мурас дүйнө элдерине котормо түрүндө толугу менен али жете электиги менен түшүндүрүлөт. 1995-жылы ЮНЕСКО тарабынан дүйнөлүк деңгээлде белгиленген "Манастын" 1000 жылдыгы жер жүзүнүн окумуштууларынын эпоско илимий кызыгуусун кыйла жандандырды десек жаңылышпайбыз.

Чет өлкөлөрдө "Манас" эпосу Маркварт (Англия), Копроло-Заде (Түркия), М.Парри, А.Б.Лорд, ага-инилүү Чедвиктер (Англия), Карл Решл (Германия), Реми Дор (Франция), А.Т.Хатто (Англия), Ивгин Хайреттин (Түркия), Ильзе Лауде-Циртаутас (АКШ), Ху Чжень-Хуа (Кытай), Инжи-Энгинун (Түркия), Лаң Йинц (Кытай), Г.Имрат (Франция), Камил Тойгар (Түркия), Анвар Байтур, Мамбеттурду Мамбетакун, Макелек Өмүрбай, Турганбай Кылычбек, Жумакадыр Жакып (Кытайдын Шинжаң уйгур автономиялык району) ж.б. окумуштуулар тарабынан илимий иликтөөгө алынган. Бул илимпоздордун бир катарынын изилдөөлөрү китеп, монография, көпчүлүгүнүкү макала түрүндө.

Франциялык түрколог Реми Дор бир катар илимий макалаларында (маселен, “Манастын” Памирдеги үзүндүсү”, “Шинжаң кыргыздарынын “Манасы” ж.б.) “Манастын” эпос катары өзгөчөлүктөрүнө, эпостун сюжетине, кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгына жана өмүр таржымалына токтолгон. Реми Дордун төмөнкү ою кыргыз Маиас таануучуларынын ойлору менен бир чыгып жатат. “Манас” адабий мурас гана эмес, ал чыныгы энциклопедия сыяктуу, анда лингвистикалык изилдөөлөр үчүн зарыл болгон бай материалдар бар. Эпосто тарыхый маалыматтар да камтылган. Андан байыркы кыргыздардын кулк-мүнөзү, салт-санаасы жөнүндө дагы көп маалыматтарды алууга болот. “Манастан” ислам дининин жана шаманизмдин таасирлери көрүнөт”.

“Башынан аягына чейин биз баатырдын жана анын чоролорунун эл менен болгон биримдигин, эл үчүн күйүп-бышкан патриоттук сезимдерин, Манастын адамдарга жардам берүүгө дайыма даяр тургандыгын көрөбүз - ушунун өзү эле угуучуларга эбегейсиз тарбиялык таасир берери шексиз” - дейт Реми Дор.

Түркиялык илимпоз Инжи Энгинун эпостогу аялзатынын образдарына байланыштуу (“Манас” дастанында аялзаты”) ой жүгүртүп, “Манастын” мазмун, идея жагынан “Коркут баба”, “Көр уулу”, “Огуз каган” эпосторуна окшоштугун белгилеп, “Манас” дастаны бизди кудуреттендирүүчү, тарыхтагы жаңылыштыктарыбызды кайталоодон сактоочу жаңы бир тарыхый аң-сезимди жаратуучу күчкө эгедер”, деп жыйынтык чыгарат.

Ошондой эле, түркиялык Ивгин Хайретти “Манас дастаны”, “Манас” дастаны тууралуу Кыгайда жана Түркияда жарыяланган эмгектер” аттуу китептерди жазып, кыргыз эпосун популяризациялагандыгы менен белгилүү. Маркварт эпостун мазмунун Чынгыз-хандын (XIII) тарыхы менен байланыштуулугу жөнүндөгү ойду айтса, Копроло-Зале “Манас” байыркы түрк Каганатынын жана караханиддер мамлекетинин доорунда жаралышы мүмкүн дейт. Ага-инилүү

Чедвиктер кыргыз эпосунда Жунгар мезгилинин (XV-XVIII) окуялары чагылдырылгандыгын белгилешет

Англиялык түрколог-окумуштуу А.Т.Хатто 19 кылымда В Радлов, Ч Валиханов жазып алган варианттардын негизинде “Көкөтөйдүн ашы” «Кыргыз эпикалык поэмасы» (1977) деген китебин, “Алмамбет, Эр Көкчө жана Ак Эркеч”, “Көзкаман”, “Семетей” аттуу илимий изилдөөлөрдү жарыялаган. Ч Валихановдун “Көкөтөйдүн ашын” кара сөз менен англис тилине которгон А Т Хатто, Ч Валиханов жана В Радлов жазып алган варианттарды салыштырып талдаган. Окумуштуу-түрколог эмгектеринде “Манастагы” каармандардын образдары, элдин үрп-адаты, ишенимдери, кыргыздардын этникалык байланыштары, этностун топонимикасы жөнүндө кенен сөз кылып, дастандагы кыргыздын көөнө сөздөрүнө, этнографиялык жөрөлгөлөрүнө, ономастикасына кеңири түшүндүрмөлөрдү жана чечмелөлөрдү берген А Т Хаттонун кыргыз элинин эпосун, адат-салтын, дүйнөгө көз караштарын, сөздөрүн Европага проногандалап жаткан эмгеги, демилгеси кубаттоого татыктуу

Америкалык түрколог Ильзе Лауде-Циртаугас өзүнүн эмгегин (“кыргыз акын-ырчысы Сагымбай Орозбаков жана “Манас” эпосу”, Советская түркология, 1987, №3) негизинен Сагымбай жомокчунун өмүрү жана чыгармачылыгына арнаган Илимпоз Сагымбайдын манасчылык өзгөчөлүгүнө токтолуп “Сагымбайдын варианты өзгөчө тилинин таасирдүүлүгү менен суктанат, ал бир нече саптарды аллитерация аркылуу байланыштыра билет. Анын варианты тарыхчылар, этнологдор, географтар, адабиятчылар үчүн кенч Чокон Валихановдун “Манас” эпосу кыргыздардын турмушунун энциклопедиясы деген сөзү өзгөчө Сагымбайдын вариантына тийиштүү” - деп жыйынтык чыгарган

Германиялык профессор Карл Рещл 1987-жылы АКШда өткөрүлгөн салыштырма адабият боюнча эл

аралык конференцияда “Жусуп Мамайдын \Манас айтуу устаттыгы” аттуу доклад жасаган. Бул илимий доклад конференциянын катышуучуларынын чоң кызыгуусун туудуруп, жыйынга катышкан айрым аалымдар “Жусуп Мамай ушул замандын Гомери” дешип баа беришкен. (Кыргыздар, IV том, Бишкек, “Шам” басмасы, 222-бет)

Башка өлкөлөргө караганда Кытай эл республикасында “Манасты” изилдөөгө көбүрөөк көңүл бурулуп келет Пекиндеги аз сандагы улуттардын адабиятын изилдөө институтунун профессору Ху Чжень-Хуа “Манас” жыйноочу жана изилдөөчү болуп эсептелет. Ал кыргыз эпосу боюнча Кытайда жана чет өлкөлөрдө жарык көргөн 25тен ашык макаланын автору Ху Чжень Хуа кытайлык кыргыздардын тилин, этнографиясын, адабий мурастарын жакшы билет. Кытай илимпозу 1980-жылы Пекинден “Манас” жана аны изилдөө абалы” аттуу илимий китебин бастырып чыгарган. Бул китептин мазмуну жөнүндө кытайлык кыргыз боордошубуз Мамбеттурду Мамбетакун мындайча жазат: “Ху Чжень Хуанын аталган китепчесинде “Манас” эпосунун негизги окуялары, тилдик байлыгы, Кытай жана чет элде аны изилдөөнүн тарыхы, эпос камтыган 8 урпактын кыскача мазмуну, 26 манасчынын эпосту билүү абалы, Жусуп Мамай айткан “Манастын” биринчи бөлүмү жөнүндө сөз жүргүзүлгөн” (Кыргыздар, IV том, 218 бет). Ху Чжень-Хуа эмгектеринде Манас жана анын чоролору Кытай хандары менен эмес, Борбордук Азиянын күн ~~чыгышындагы~~ кара кытайлар, калмактар менен күрөшкөн деген көз карашты билдирет.

Пекиндеги ошол эле аз сандагы улуттардын адабиятын изилдөө институтунун жетектөөчү илимий кызматкери, “Кытай Манас изилдөө илимий коомун” түзүүнүн демилгечиси Лаң Ийдин кыргыздардын залкар дастанын изилдөөдөгү эмгеги зор. Ал Жусуп Мамайдын варианты боюнча кытай тилинде “Манасты” кара сөз менен жазып, өспүрүмдөр үчүн “Улуттук баатыр көсөмү Манас” (1995) аттуу китеп чыгарган. Илимий изилдөө жагына келсек,

Лаң Ийңдин калемине “Манас” боюнча ондогон макалалар, “Каармандык эпос “Манас” (1990), “Манаска жоромол” (1991) “Кыргыз эл адабиятынан баян” (1992) деген кытай тилиндеги китептер таандык. “Каармандык эпос “Манас” аттуу илимий китебинин мазмунун, тематикасын төмөндөгүлөр түзөт. “Китепте “Манас” жана “кыргыз эли”, “Манастын калыптанышы жана өнүгүшү”, “Баатыр Манастын өмүрү”, “Манастагы кейипкелер”, “Манастын көркөмдүк белгилери”, “Манас жана кыргыз эл ооз адабияты”, “Манас жана дин”, “Манасчы эпостун мураскери жана жаратуучусу” деген сегиз чоң мазмундун астында жыйырма үч тема боюнча илимий изилдөө жүргүзүлгөн, Лаң-Ийң кыргыз элинин рухий дүйнөсүн, тарыхын, салт-санаасын түшүнүп жана сүйүп туруп, анан кыргыз эпосуна кайрылган. Ал эпостун тышкы көрүнүштөрүнөн көрө ички катмарына, рухуна, идеясына, көркөмдүгүнө үнүлүп, илими күчтүү болгон көз караштарды ортого койгон. Ошондуктан, ал эмгегин “Кыргыз элинин улуттук руху - “Манас” деген тема менен баштаган”. (Кыргыздар, IV том, 229-бет)

Ал эми “Манаска жоромол” китебинин кандай темалардан тургандыгын Мамбеттурду Мамбетакун “Лаң Ийңдин керемети” аттуу рецензиясында мындайча мүнөздөйт. “Аталган китеп Манастын жаралган доору, Манастын таралышы, өнүгүшү жана өзгөрүшү; Манасчылар эпостун мураскерлери жана жаратуучулары, угармандар - Манастын жаны, Манастагы кейипкерлер, Манастын эстетикалык өзгөчөлүктөрү; Манастын баян курулушу; “Манас” жана кыргыз эл оозеки адабияты; «Манас» жана түркий эл эпостору, «Манас» жана шаман маданияты деген ои бир бап боюнча 41 тема астында берилген анализдерди, баяндарды камтыган (Өйдөкү китепте, 294-бет)

Шинжаң Уйгур автономиялуу районунун Кызыл-Суулук Кыргыз интеллигенциясы Лаң Ийңдин “Каармандык эпос “Манас”, “Манаска жоромол” изилдөөлөрүн Кытайдагы Манас таануу илиминин масштабын жана теориялык деңгээлин жаңы бийиктикке көтөргөн новатордук эмгек катары жогору баалашат.

Лаң-Ийдин изилдөөлөрү эпостун башаттарын, генезисин, тарыхый-генетикалык байланыштарын, доорлорду кыдырган эволюциясын, образдары менен идеяларын, угармандардын эпоско жандуу таасирин ачууга, талдоого арналган жана окумуштуу бул багытта оригиналдуу ойлорду, корутундуларды, божомолдорду айтууга жетишкен Лаң Ийң “Манасты” кагазга түшүп, өнүгүшү токтогон “өлүк эпос” эмес, эл ичинде кыймылда турган “тирүү эпос” деп эсептейт. Илимпоз “Манас” эпосун бийик трагедия, трагедиялык чыгарма деп аныктап, мындай терең мазмундагы трагедиялык бийиктик дүйнөдөгү башка эпостордо чанда кездешерин белгилеп, “Манастын” өлбөй-өчпөй эл жүрөгүн толкундатып келе жатышынын тамыры ошол улуу трагедиялык мазмунда жатат деген жыйынтык чыгарат. Окумуштуунун логикасы боюнча “Манастын” трагедиялуулугунун күчү угарманда элдин келечегине ишенүүнү, калктын күч-кубатынын, үмүтүнүн соолбостугуна, ишенимди пайда кылып, оптимисттик сезимди жараткандыгында. Чындыгында эле, Лаң Ийң аныктагандай, “Манас” күчтүү драматизмге жана трагизмге шыкалган чыгарма жана дастандын аягындагы Манас баатырдын трагедиялык өлүмү бизде үмүтү өчкөн, түндүгү түшкөн пессимизмди жана туюкка капталган айласыздыкты жаратпайт. Бул жагынан Лаң Ийңдин жаңычыл оригиналдуу оюна кошулбай коюуга болбойт. Айтмакчы, Кытай изилдөөчүсүнүн “Манастын” трагедиялуулугу жөнүндөгү ою кыргыз кинорежиссеру Мелис Убукеевдин “Манас” трилогиясы өз доорунун улуу трагедиясы, өзүнүн сырткы структуралык түзүлүшү, ички мазмуну боюнча “Манас” эпосу эң бийик адабий жанрга, тагыраак айтканда, трагедияга кирет” деген бүтүмү менен үндөшүп турат (Ала-Тоо, №1, 1995, 136-бет).

Эмесе, азыркы сөз тизгинин “Манас” эпопеясынын кытайлык кыргыздардын өздөрү тарабынан изилденишине буралы. Чуулгандуу айтылуу “Маданий революция”

убагында Шинжаңда “Манасты” жыйноо жана изилдөө иши токтоп калгандыгы белгилүү. Саясий бороон басылгандан кийин 1981-жылы кыргыз эл оозеки адабиятын изилдөө мекемеси уюштурулуп, “Манасты” жыйноо жана изилдөө иштери кайрадан башталган. Ошол мезгилден бери карай Үрүмчүдө “Манас” эпосуна арналган үч (1986, 1990, 1994) илимий конференция өткөрүлгөн. Биздин колдогу официалдуу маалыматка караганда ушул үч конференцияда Шинжаңдык кыргыз изилдөөчүлөрү тарабынан “Манас” проблемалары боюнча ар түрдүү темада 100дөн ашык илимий докладдар окулган. Ушунун өзү эле кытайлык кыргыздардын арасында улуу мурасты изилдөө активдүү колго алынып жаткандыгын күбөлөп турат.

Изилдөө иштеринин башында кытайлык белгилүү кыргыз тарыхчысы маркум Анвар Байтур турган. Анвар Байтур өзүнүн “Кыргыз тарыхы лекциялары” аттуу эмгегинин бир бөлүгүндө “Манастагы” көркөм фактылар менен тарыхый фактыларды салыштырып, А. Бернштам сыяктуу эпостун кээ бир каармандарынын тарыхый прототиви жагдайында гипотезаларды айткан. Окумуштуу-тарыхчы 1124-жылы мекендештеринен куугунтук жеп, Хангай тоолорун ашып өтүп, Эне-Сай кыргыздарына келип баш калкалаган кытай ханзаадасы Элли Тайши “Манастагы” Алмамбетти элестетет, ал эми 1167-1211-жылдардагы кара кытайлардын каны Жөлөгү “Манастагы” эпикалык Жолойго айланган болушу мүмкүн деген жоромолду айткан.

“Адабиятчы, эпос изилдөөчү Макелек Өмүрбай “Манас” эпосунун мифтик түсүн иликтегенде” деген илимий эмгегинде дастандын архаикалык түшүнүктөрүн, ишенимдерин зерттеп келип, “Манас” кыргыз улутунун тарыхын, турмушун, салт-санаасын тааныта турган энциклопедия болуп эле калбай, калктын дилин, жан дүйнөсүн кучагына алган кыргыз рухунун энциклопедиясы болуп да эсептелет, деп дастанга өзүнчө жаңы кошумча аныктама берген.

Турганбай Кылычбектин “Манас” эпосунун жаралган доору жөнүндө” аттуу изилдөөсү да салмактуу ойлору, кызыктуу гипотезалары менен өзгөчөлөнүп турат. Бул жерде жаңы нерсе, Турганбай Кылычбек “Манастагы” көркөм фактылар менен Кытайдын тарыхый булактарындагы фактыларды салыштырып, талдоолорду жүргүзгөн. Айтылгандай, автордун изилдөөсү ойлорго, илимий жоромолдорго бай. Ошолордун бирин көз алдыга тарта өтөлү. Турганбай Кылычбек Кытай тилиндеги тарыхый булакка негизденип, төмөндөгүдөй жыйынтык-гипотезаны ортого таштайт: “201-жыл түрк Мудун өз мамлекетин теңдешсиз улуу каган, өзүн алдыңкы бабаларынан калган нуска боюнча “асман менен жердин тирөөчүсү”, “ай менен күндүн тирөөчүсү”, “улуу теңирдин куту” деп жарыялады. Ошондон баштап падышалардын алдына келгенде вазир мансаптуулар бул учкул сөздү дайыма сүрдүү кыраат менен жапырт айтышып, падыша-теңирдин куту” деген түшүнүк калыпташты. Ушул сөз эпосто Манасты:

Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй,

деп ханзычадан сөзмө-сөз которгондой сүрөттөйт. Манасты “хан Манас”, “төрө Манас”, “теңирдин куту” деп аташы ушундан улам болсо керек. Падышалардын өз атына караганда “теңир кут” наам, атагы көбүрөөк даңктала тургандыгы, айын елбөс жалпылык ыйык ат экендиги кимди болсо да жалт каратат. Балким ошол Мудунду баатырдыктын кудайы “Манас” атында даңазалап жаткаидыр”. Кыскасы, кытайлык кыргыз “Манас” изилдөөчүлөрүнүн илимий эмгектери жүйөөлүү ойлорго, таамай байкоолорго, ынанымдуу илимий жыйынтыктарга кыйла бай

Акырында, бүйүрмөлөп айтканда, соңку мезгилдерде Кытайдагы Манас таануу илими өзүнүн алгачкы кадамдарын чыйрак шилтеп, изилдөөчүлүк тажрыйба, теориялык көрөңгө топтоп, кезектеги жаңы

илимий белестерге чыгууга умтулууда. Бүгүнкү күндө изилдөөлөрдү ийгиликтүү жүргүзүү үчүн жетиштүү эпикалык материалдар бар. Эл оозунан толук жыйналган жана басылып чыгып жаткан Манастын сегиз урпагына чейинки Шинжаңдык вариант изилдөөчүлөрдүн колунда турат. Эгемендүү Кыргызстандын “Манас” таануусунун илимий-теориялык жетишкендиктери да кытайлык боордоштордун кызматында. Шинжаңдык илимий күчтөр Манас таануу багытында изилдөөнүн жаңы баскычтарына чыгат деп ишенүүгө болот.

Ал эми улуу “Манас” жүрө-жүрө жер шарынын ар түркүн тилдерине толугу менен которулуп, планетага көбүрөөк тараган сайын, дүйнө окумуштуулары тендешсиз кыргыз эпопеясын изилдөөгө ошончолук арбын жана активдүү тартыла бермекчи.

Кыскача тыянак

Мына ошентип, биз Манас таануу илиминин, эпосубуздун изилдениш тарыхынын Ч. Валихановдон бери карай баскан кыйла узак жолун башына аягына чейин бир сыйра кыдырып өткөнүбүздө ар түрдүү илимий ойлордун, көз караштардын, жыйынтыктардын, гипотезалардын мозаикасына күбө болдук. Урматтуу окурман, алдыңызга сунулган Манас таануунун көп жылдык илимий “түшүмүн” Сиз да өзүңүзчө “Манастын” жана турмуштун, тарыхтын фактыларына салыштырып талдап, ойлонуп бүтүмүңүздү чыгарарсыз. Макул болорсуз, талашып-тартышарсыз, бул Сиздин эркиңизге калтырылат.

Манас таануу илими дагы өрүүлөп-өсмөкчү. Кайра куруунун, демократиянын жылдарында “Манас” улуттук сыймык, рухий бийик нарк, жалпы адамзаттык дөөлөт катары тереңирээк андалып түшүнүлүп, ага карата илимий кызыгуу күч алып отурат. Башкасын айтпаган күндө да буга соңку жылдарда Бишкек шаарында өткөрүлгөн “Манас” эпосун комплекстүү үйрөнүүнүн проблемалары”,

(1990) “Манас” эпосун окутуунун актуалдуу маселелери”
(1994) “Манас - улуу рух” (1995), “Манас” эпосу жана
дүйнө элдеринин эпикалык мурастары” (1995) аттуу
республикалык жана эл аралык илимий конференциялардын
өзү эле күбө.

Бүгүнкү күндө Манас таануу илимий бай тажрыйба
топтоп, илимий-теориялык, методологиялык, методикалык
инструментарийи курчуп турган убагы.

Кыргызстандын Манас таануусунун, гуманитардык
илиминин алдында даркан дастандын фольклористикалык
проблемаларын, тарыхый негиздерин мындан ары карай дагы
да терең жана масштабдуу алкактарда изилдөө, эпостун уюп
жаткап рухий нарктарын, этикасын, эстетикасын,
поэтикасын, философиясын, этнографиясын, педагогикасын
ж.б маселелерин жаңы илимий-интеллектуалдык
бийиктиктен туруп ачуу, анализдөө, улут сыймыгын таберик
кылып көтөрүп, дүйнөгө кеңири таанытуу милдети турат.

VI. ОКУМУШТУУЛАР, АДАБИЯТ ИШМЕРЛЕРИ “МАНАС” ЭПОСУ ЖӨНҮНДӨ

1. Чокон Валиханов: Ногой доорундагы жапайы
кыргыздарга жападан-жалгыз “Манас” эпосу таандык. “Манас” -
Манас баатырдын тегерегинде чогултулган кыргыз мифтеринин,
жомокторунун жана уламыштарынын энциклопедиялык
жыйындысы. Муну ээн талаанын Иллиадасы десе да болот.
Кыргыздардын турмуш образы, каада-салттары, географиясы,
диний жана медициналык аң-сезими, башка элдер менен карым-
катнашы бул эбегейсиз эпопеяда чагылдырылып турат. Бул
поэма, биздин байкашыбызча, эң кийинки кошуп айтуулар
менен ар кандай өзгөртүүлөргө учурагандай. Балким, кара
сөз түрүндөгү жомоктордун бүтүндөй бир чулу чыгармага
айландырылышы ошол эң кийинки мезгилдин иши болушу да
мүмкүн. “Манас” көптөгөн бөлөк-бөлөк эпизоддордои турган
бүткөн бир чулу чыгарма. Буруттардын Одиссеясы -
“Семетей” эпосу “Манастын” уландысы Кыргыздар

“Манасты” үч түн бою укса да айтып түгөтө алгыс, “Семетейге” да ошончо убакыт жетишсиз деп айтышат, бирок бул, кыязында, аша чаап айтылган сөзбү дейм.

... Көкөтөйдүн ашы, албетте, “Манастагы” эң мыкты эпизод. Бул эпизоддо Ногой ханы Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасынын ашын бериш үчүн монгол ханы Жолойдун колдоосу астында Ысык-Көлдүн айланасынан Кара Ыртышка, Алтайга жана Хинганга көчөт. Ашка келишкен Манас жана башка мусулман көчмөндөрү кайрындердин зордук-зомбулуктарына чыдай алышпай чыр башташат. Согуш башталат. Манас Жолой ханды өлтүрөт. Кытай баатыры Коңурбай да аны менен беттешүүдө өлөт. Акырында Манастын өзү да монгол ханы Нескаранын колуна каза табат. Семетей атасынын кунун кууганы кыргыз эпопеясынын экинчи бөлүгүн түзөт.

“Манас” поэмасынын маанилүү эпизоддорунун бири болгон дал мына ушул Көкөтөйдүн ашын кыргыз айтуучусунун оозунан жазып алдым. Кыязы, бул кыргыз сөзүнүн кагазга түшүрүлгөн алгачкы үлгүсү. Мен кыргыз поэзиясындагы ушул чыгарманы которуп жатам, буга чейин дегеле белгисиз болгон сөз түрмөктөрү менен ориенталисттерди тааныштыруу максатында чакан сөздүк түзсөм деген оюм бар.

2. Василий Радлов: Элдик поэзияны өз айланасына топтогон өзөк катары Сары-Ногой уруусунан чыккан хан Жакыптын баласы - мусулмандардын жетектөөчүсү Эр-Манастын идеалдуу чагылдырылышы милдет аткарат. Кырк чоросун ээрчитип бүт дүйнөнү кыдырып жүргөн шер ошол. Эч кимден жеңилбес жоокер. Журт аттуунун баарысы анын куралынан куурал тапкан. Ал кытайды тыйпыл кырып, сарттарды самсыга кууп, калчаларды какшыта сүрүп, парсынын айласын куруткан. Анын минген аты – Аккула, ааламда күлүк жетпеген, кийген тону ак олпок, жааныи огу теишпегеи. Андан жалаң душман түгүл өз атасы да коркот, анткени баатыр каарына алса карган атасын да, эмчек эмизген энесин да аячудай түрү жок. Грек баатырларынын бири да Ахиллеске теңеле албаган сыяктуу эле, Манаска

да мусулман баатырларынын эч кимиси тең эмес. Ага бир теңелсе каапырлардын ханы Жолой тенешет, мунун соргоктугу соолуткан, булчуну буура санындай, муруту балта сабындай, тоюп алса укпаган, тонуп калган өлүктөй, тогуз күндөп уктаган балбан. Анын күлүгү – Манастын Аккуласынан кем калышпаган Ач буудан.

Бул эки баатырдан тышкары кыргыз эпосунда өз алдынча мусулман төбөлдөрүнүн чоң тобу бар – алар: Кара-Ногойдун ханы Жамгырчы, эшигин ачкан бейиштин, каруусу темир карт Кошой, Камбар хандын тукуму, Айдар хандын тун уулу эр Көкчө, Эр Төштүк. Каапырлардын ичинен Каракан, Урумкан жана кытайдын ханы Көңурбай өзгөчө бөлүнүп турат.

3. Мухтар Ауэзов: Бириктирилген варианттын үстүндө иштеп жатканда бир гана вариантка айланчыктап туруп алыш керек эмес – Каралаевдин, же Шапактын вариантына гана. Менин оюмча Каралаевдик, Шапактык жана Радловдук варианттардын үчөөнү тең бирдей пайдалануу зарыл. Айрым бир учурларда башка бардык варианттарды дагы пайдаланып, ошонун негизинде бириктирилген жаңы вариантты түзүү керек. Мындан сырткары, албетте, мен эл арасынан дагы накта элдик мүнөздө жазылып, сакталып калган варианттардын изделишин каалар элем.

Мындан ары да өз сөзүмдү, сунушумду тактай кетейин: менин оюмча иш жүргүзө турган редакциялык группанын арасында Аалы Токомбаев, Кубанычбек Маликов, Түгөлбай Сыдыкбеков сыяктуу эпосту мыкты билишкен акын-жазуучулардын болушу керек жана талаш учурларда алардын сөзү өзгөчө бааланышы керек деп ойлойм.

Ушунчалык көп материалдын ичинен, миллиондогон саптардан керектүү иерсени кандай жол менен тандап алуу керек? Биз бул жерде көлөм эң башкы максат эмес экенин эстен чыгарбашыбыз керек. Көптөгөн кайталоолорду алып

салыш керек, бирок, ошол эле учурда сактала турган кайталоо болушу да мүмкүн. Анткени, ар бир эле эпоско кайталоо мүнөздүү эмеспи. Мындан сырткары, панисламизм жана пантүркизмге байланышкан, хандарга, монархтарга байланышкан жерлерин, дин үчүн болгон агрессияны баяндаган жерлерин, элдин биримдиги үчүн деп жалгандан, кайталап айтам, жалгандан идея көтөрүлгөн жерлерин алып таштоо зарыл. Ошол эле учурда күрөш жөнүндө, кыргыз эли байыркы жана орто кылымдарда бөтөн элдин эзүүсүндө туруп, боштондук, биримдик үчүн күрөшкөн жерлерин сактап калуу керек. Албетте Манастын ойдон чыгарылган, апыртылган жортуулдарын да алып салуу керек. Бирок, ошол эле учурда элге таандык кулк-мүнөздү, өзгөчөлүктөрдү чагылткан – элдин жакшылык жана жамандык, ишенич, космогония жөнүндөгү түшүнүктөрүн, каада-салттарын чагылткан ырларды сактап калуу зарыл. Алар фантазиялуу болсо да, реалдуу түшүнүктөргө баш ийбесе да сактап калуу керек. Эпос деген эпос да. Ал биздин заманда жаратылган чыгарма эмес. Элдин ой-жүгүртүүсү, көз-карашы да тарыхый категория сыяктуу эле мезгил менен кошо өзгөрүлүп жүрүп олтурган. Ошондуктан эпосту биздин бүгүнкү күндүн чыгармасына окшоштуруп оңдоп салуунун эч кажети жок. Муну биздин советтик илим да, социалисттик маданият да талап кылбайт. Жолдош Сталин айткан: “Тарыхты жакшыртып оңдошгун да, жамандап бузуунун да кереги жок” – деген сөздөрүн эстен чыгарбашыбыз керек.

4. Александр Бернштам: ... Манастын эпикалык образы – реалдуу-тарыхый негизге тогошуп, синтезделген образ.

Мурда жарык көргөн эмгектерде айтылгандарга кошумча дагы эң маанилүү эки маселени чечүү зарыл деп ойлойбуз.

1. “Манас” эпосун элдик-көркөм чыгарма катары кароо менен гана чектелүүбүз керекпи, же анын тарыхый баалуулугун да көңүлгө алганыбыз туурабы?

1. Эпикалык инсан Манас – жолбашчы оң маанидеги каарманбы, эпостун идеясы тарыхый жактан прогрессивдүү болуп саналабы?

Колдогу маалыматтарга таянып мындайча жыйынтык чыгарууга болот:

1. “Манас” эпосу элдик көркөм чыгармачылыктын туу чоку эстелиги гана болуп саналбастан, ошондой эле, байыркы этабы 820-847-жылдарды камтыган кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет.

2. Эпикалык Манастын негизинде 820-847-жылдардагы боштондукка умтулуу мүнөзүндөгү күрөшүндө кыргыз элинин жетекчисинин конкреттүү тарыхый образы түзүлөт.

Биз Яглагар деп атаган тарыхый атактуу фигура элдин эс тутумунан жоголуп кетпеси айкын. Ушундан улам эбегейсиз “Манас” эпопеясында ошол мезгил тилкеси чагылдырылышы, ал эми эпикалык баатыр Манастын прообразы ошол учурдагы кыргыздардын жолбашчысы болушу ажеп эмес деген божомолго жол бар. Аны изилдөө али дың боюнча жатат.

“Манас” баатырдык эпосунун байыркы бөлүктөрү кыргыз элинин VIII-IX кылымдардагы тарыхын чагылдырат. Бул доор “Чоң казат” бөлүмүндө козголуп, ал эми Яглагар-хан Манастын прообразы болуп кызмат аткарган.

Кылымдар кыйырында улам өнүктүрүлүп, улам кийинки тарыхый окуяларды боюна сиңирген эпос бара-бара XVII-XIII кылымдардагы окуяларды да чагылдырган.

Эл рухунун очогунда жаралып, улам толукталып, өзгөрүп келген “Манас” эпосу азыркы жазмаларында өзүнүн тыяк-шандык редакциясында бизге тартууланды. Сагымбайдын варианты боюнча Енисей, монгол окуялары абдан кыскартылып берилгени менен, айда жалпы окшоштуктар сакталып, тарыхый эпикалык жана

географиялык терминология манасчынын айтымында бузулбай берилген. Бул көрүнүш эпос миңдеген жылдарды арытып келгендигинин күбөсү жана Манастын эпикалык образынын артында реалдуу тарыхый инсан тургандыгынын фактысы каңкуулайт.

5. Саул Абрамзон: Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгынын монументалдуу эстелигин жаңы күч менен ачып берүүгө жетишкен таланттуу манасчы, акын жана импровизатор Сагымбай Орозбаковдун оозунан “Манас” эпосу биринчи жолу 1922-1926-жылдары жазылып алынгандыгы менен советтик илим жана маданият сыймыктанууга акылуу Эпос илим үчүн бүтүндөй толугу жана көркөм ажары менен кайрадан ачылгандай болду “Манастын” Сагымбай версиясы аз мезгилден соң дагы бир залкар манасчы Саякбай Каралаевдин айткандары менен толукталды. Улуу Ата мекендик согушка чейин жазылып келген бул иш согуш аяктагандан кийин улантылды.

Мына эми кыргыз элинин бул улуу эпопеясын дүйнөлүк эпикалык адабияттын эң эле асылдарынын төрөсү деп айтууга толук укуктуубуз.

Баатырдык “Манас” эпосу – кыргыз элинин болгон поэтикалык чыгармачылык байлыгынын синтези жана туу чокусу. Сюжеттик эрежелеринин көп кырдуулугу жана татаалдыгы, образдарынын байлыгы, каармандарынын сүрөттөлүшү жана аларды курчап турган чөйрөнүн көркөмдөлүшү, өнүгүп жаткан окуялардын чөлкөмүнүн кенендиги “Манаста” жер-жеберине жеткире жана өзгөчө формада айкалыштыра айтылган.

“Манас” эпикалык трилогиясы кыргыз элинин музыкасы, элдик сүрөт искусствосу ж.б. сыяктуу эле, кыргыз улут маданиятынын спецификалык өзгөчөлүгүнүн жаркын көрүнүшү. “Манас” трилогиясындай поэтикалык эстелик башка бир дагы элде жок, ал ошонусу менен ого бетер баалуу, кыргыз элинин дүйнөлүк маданият кенчине кошкон баа жеткис салымы.

Эпос биздин алдыбызга Манас башында турган кыргыз жоокерлеринин душмандарына каршы жүрүштөрүнөн турган согуш картиналарын жаркын көркөм формада тартып берген. Бул кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы менен анын баатырдык жоокердик өткөндөгүсүнүн үзгүлтүксүз байланышын ишенимдүү далилдеп турат.

Көрүнүктүү этнографиялык булак катары “Манас” эпосунун мааниси баарынан мурда өнүгүү этабынын ар кайсы баскычтарында кыргыз маданияты жөнүндөгү түшүнүгүбүздү олуттуу кеңейтет. Асыресе этнографтар, тарыхчылар жана фольклорчулар, адабиятчылар өндүү эле, эпостогу этнографиялык факт же кубулуш болобу, кандай гана окуя болобу, анын чыгармачылык менен иштелип чыкканын, акындык эргүүдөн улам кай бирде күчөгүлгөн формага ээ болгондугун көңүлгө алып коюулары абзел. Мына ушул урунттуу жагдайы менен эпос кыргыз элинин тарыхый маданиятынын жаңы барактарын ачып гана тим болбостон этнографтар үчүн жалпы адамзаттык маданияттын байыркы элементтерин ачып көрсөтүүдө эбегейсиз кызмат кылары шексиз.

6. Түгөлбай Сыдыкбеков: .. “Манас” сыяктуу улуу эпопеянын кайсы заманда жаралганын кесип айтыш кыйын. Так бериген карап, чолок ой жүгүртүп “палан” дей салыш, бери калганда ушундай ыйык ишке “элпек” мамиле кылгандык... Узак өмүр жашаган акылмандын терең сырын жөн кишилер оңой-олтон баамдай албагандай эле, биздин ушул эң байыртан келаткан залкар баяндын сырын ачуу да оңой-олтон иш эмес.

Ошондуктан, “Манасты” тааный салыш, аны тез эле тегин тектеп чече салыш кыйын. Ал – сыр чечпес кеменгер, эч жоодон жалтанбас алп сыяктуу табышмак. Бирок, ошол сыр чечпес кеменгердин оюн тапсаң, ал сага сырын ачкан сыяктуу, баатырга ак пейил болсоң, ал сага кылычыңды өөп берилген сыяктуу билгилик менен мамиле кылсак “Манас” да бизге сырын ачат. Эмесе, биз, тек бертен издесек, жеңил-желпи үстүртөн карасак “Манас”

сырын туюна албаспыз. Аны туюнуш, билиш үчүн тээ тарыхтын катмарында дат баскан эң байыркы өмүрлөрдү, эң байыркы окуяларды тааныйлык. Бабаларыбыздын алп келбеттерин көз алдыга так элестетип көрөлүк. Алар баскан жолдордо саякат куруп, алар баштан өткөргөн кайгы-муңду сезелик. Дал ошондо гана биздин алп бабалар күлүп-жайнайт: - “Биз ушундай кезде төрөлгөнбүз. Биз ушуларды баштан кечиргенбиз. Биздин күрөштөгү максат ушундай катаал, маанилүү, ушундай кенен болчу. Дал ушул зор күрөштү баяндап силерге белекке калтырганбыз!» деп сырын ачат.

7. Чынгыз Айтматов: Бирок кантсе да кыргыз элинин мына ошол байыркы ата мурасынын эң туу чокусу – улуу “Манас” эпосу. Чынында да, “Манас” жомогу өзүнүн кайталангыс көркөмдүк кубаты боюнча, нечен кылымдардын кайгылуу, оор окуяларын тулку боюна сиңирип, имандык, философиялык мазмундуу жыйынтыктоолору боюнча, элдин тагдырын ар тараптан: жашоо-тиричилик, жоопкерчилик, үй-бүлө шарттары, ар түрдүү салт-санаа, социалдык-коомдук турмуш тарабынан кеңири жана толук камтышы боюнча, дүйнөдөгү эң сейрек кездешкен дүйнөлүк поэтиканын эстеликтеринин үлгүлөрүнө жатат.

Сөз жок, “Манас” эпосунда реалдуу турмуш, тарыхый окуялар (кыргыз элинин тагдырына байланыштуу) чагылганы талашсыз. Ал турмак, эпостун келип чыгышы да белгилүү бир тарыхый кырдаалга байланыштуу болушу мүмкүн. Бирок, “Манас” тарыхый санжыра эмес. Бул баарынан мурда ошол тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган, улам такталып, тазарып, артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү, зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, тулку боюна сиңирип, өзүнүн бүгүнкү көз кайкыган бийиктигине жеткен көркөм чыгарма. Ошондуктан бул чыгармада кадимки кадыресе жашоо тиричилик менен катар, акыл жеткис укмуштуу фантастика, тарыхый окуялардын алыскы чагылышы

менен катар, шумдуктуу миф табигый түрдө бирге, жанаша жашайт. Аларды биринен бирин ажыратууга, бөлүп алууга болбойт. Алар бирине бири өтмө катар чырмалышкан. Элдин көркөмдүк аң-сезими аркылуу муундан-муунга, укумдан-тукумга өткөн. “Манас” эпосу, ошентип, бышып жетилип, чыналып, күчүнө толуп турган кезде бизге, биздин күнгө туш келди. Бул анын зор тарыхый бактысы. Болбосо ким билет, эпос эмес, эпосту жараткан эл улам бир трагедиядан бир трагедияга учурап, азаюудан-азаюуга бараткан. Октябрдын таны менен кыргыз эли капарына келбеген жаңы дүйнөгө туш келип, анын бирден-бир перзенти “Манас” эпосу сөздүн түз маанисинде да, каймана маанисинде да кайрадан жаралды. Улуу эпос эми өзүнүн экинчи өмүрү, түбөлүк өлбөс өмүрү, китептин өмүрү менен жашоо дооруна өттү.

Кыргыздын оозеки “библиясы” – “Манас” татаал жана улуу нерсе. Азыркы күндөгү билимге жетилген окурмандар “Манаска” чыгармачылык мүнөздө мамиле этиши зарыл белгилүү.

Замандан заман өтүп, жер үстүндө кыргыз тили жашап тургуча “Манас” биздин улуттук туу чокубуз катарында тура бермек.

8. Лаң Йин (Кытай Эл Республикасы): Кыргыздар Энесай дарыясынын жогорку алабындагы токойлуу тоо арасында түптөлгөн калк болуп, алардын ата-бабасы ошол жерде узак мезгил аңчылык жана көчмөн малчылык менен тиричилик өткөрүп жашашкан. IX-кылымга келгенде кыргыздар Уйгур мамлекетин кулатып, түндүк жак жайыктыкта Шагас мамлекетин куруп, түндүк жайыкта баш көтөргөн мамлекет болуп калган болучу. Кытайлар күч алды да, кыргыздарды багындырып, кыргыз жергесине кытайларга караган мамлекет курду. Кытайлар сооло баштаганда монголдор күч алып, кыргыздарды монголдор каратып алды. Ошентип, X-кылымдан баштап кыргыздардын ооматы ооп, шору кайнай баштады. Алар эми кытайлар менен монголдордун капшабына калды. Нечен жылдап

кыргыздар чапкынчылардын темир туягынын алдында кырча басылып, чабышуу, салгылашуу менен иттин күнүн көрүп келди. Айтмак, кыргыздар атам замандан бери эле каршылык көрсөтүүсүн токтоткон жок, алар кан майданда салгылашуудан тайган эмес. Мына ушундай бул улуттун башынан кечирген бөтөнчө мажырасы, тиричиликтин жылчыгын издеп тырмышкан шордуу турмушу кыргыздардын өжөр күрөш рухун жетиштирип, алардын кандуу майдандан жалтанбас улуттук мүнөзүн тасыктырып, жамактап айтсак жумушу түгөнгүс көптөгөн баатырларды жетилтти. Алар курман болгон болсо да, алардын баатырлык мүнөзү, алардын жоо бетинен кайтпас каны урпактан-урпакка уланып, кыргыздардын чапкынчы жоого каршылык көрсөтүүлөрү, кандуу салгылашуусу эч качан үзүлбөй келген.

“Манас” эпосу кыргыздардын машакаттуу мажырасын баяндайт. Кыргыздардын трагедиялык азап-тозоктуу күндөрдү башынан өткөрүшү бул эпостун трагедиялык курамына каражат болуп, кыргыздардын жалтанбас күрөшчүл руху, жан-канына сиңген тууштуулугу бул эпосту трагедиялык рух менен камдаган. Трагедиялык кунар “Манас” эпосундагы эстетиканын эң зарыл өзгөчөлүгүнүн бирөө болуп, так ошол эстетикалык өзгөчөлүк “Манас” эпосун башка чыгыш элдеринин эпосторунан бөтөнчөлөтүп, эпос элкин көркөмдүк кымбатка ээ болуп олтурат.

9. Болот Юнусалиев: Каныкейдин образы андан бетер кенен, андан бетер терең. Анын кандын тукумунан экендиги эпосто формалдык эсепте. Каныкейдин кыймыл-аракеттери аркылуу берилген мүнөздөрүндө кандык, аристократтык кылык-жоруктар байкалбайт. Ал дайыма эл менен, эл үчүн, тууган жер үчүн өзүн курман кылууга даяр. Ошондуктан кыргыздардын Манас баштаган колу “Чоң казатка” аттанганда, элди чаап, малды олжолоп кеткен жоону жеңип келүүнү тилеп, Каныкей өзүнүн бардык чеберчилигин, ишмерлигин, билермандыгын жумшап жасаган ок өтпөс кийим-кечектерин Манаска, анын кырк чоросуна тартуу кылат.

Кыргыздар өз ичинен чыккан чыккынчы душмандар менен күрөшкөндө да, Каныкей жоо-жарагын асынып, эркек алп баатырлардан кем калышпай, тулпарга минип, кан майданга кирет. Көзкамандар алдап барып Манасты ууктуруп өлтүрө турган болгондо, эч ким козголто албас тоодой Манасты Баатыр Каныкей өңөрө качып, өлүмдөн куткарат.

Каныкей аркылуу жөн билгич, келечекти баамдагыч билерман, акылман аялдын образы берилет. Каныкейдин бул сапаты келечекте Көкөтөйдүн ашында кыргыздар менен калмактардын ортосунда намыс талашкан чоң мелдеште Кошойго керек боло турган кандагайды күн мурун даярдашы аркылуу, Манастын кош канаты болгон Аккуланы багып тапташы аркылуу, көркөмдүктүн жайын билген архитектордун ролун аткарып, Манаска адамды айрап калтырган күмбөз салдырышы, Семетейди алып качып барып, элин сүйгөн баатыр кылып тарбиялашы сыяктуу фактылар аркылуу көрсөтүлгөн.

10. Самар Мусаев: “Манас” жанрдык белгиси боюнча баатырдык эпос. Ошон үчүн анын бардык варианттарында чыгарманын мазмунунун басымдуу көпчүлүгү согуштук аракеттерди сүрөттөөгө арналуу жалпы кабыл алынган салттык белги. Сагымбайдын вариантында да мазмундун орчундуу бөлүгүн согуш окуялары жана ошого байланыштуу көптөгөн маалыматтар ээлейт. Согуштук көрүнүштөрдөн бир нече адамдар, же анча чоң эмес топ катышкан чакан кармаштан тартып, көп миңдеген адамдар-көптөгөн уруулардын, элдердин өкүлдөрү аралашкан өзгөчө чоң, кан суудай агып, ат өлүгү тоо, эр өлүгү боо болгон кыргындуу майданга чейинки үлгүлөрүн, жортуул, кайгуул, тие качуу, чалгын, жеке, аламан согуш, ит урушун салуу ж.б. сыяктуу көптөгөн деталдык көрүнүштөрүн – үлгүлөрүн, бир миңге жеке кирип кол салган баатырлардын ченемсиз эрдиктерин чагылдырган картиналарды көрүүгө мүмкүн. Вариантта ошоядой эле элдик жай турмушка тиешелүү

маалымат – кабарлар да өзгөчө бай. Мисалы: анын мазмунунунда күндөлүк тиричилик, мал багуу, кой-козу, жылкы кайтаруу, ат таптоо, мал төлдөтүү, эгин эгүү, кен казуудан тартып, бүт эл үчүн зор мааниге ээ маселелерден болгон бир жерден башка жерге ооп көчүү, элдин башында тура турган канды, баатырды шайлоо, душмандардан сактануу үчүн даярдык көрүү, ууга – салбырынга баруу, түрдүү элдер менен карым-катышта болуп байланышуу, ал эле эмес кары адамдардын баласыздык үчүн зары, чабылып-чачылган, башына каран түн түшкөн элдин кайгысы ж.б. сыяктуу чоң жана кичине маселелерге чейинки көрүнүштөрдүн таасирлүү элестерин, чагылышын табууга болот.

“Манас” кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы экендик жөнүндөгү бүтүм-корутунду ойдун күмөн туудурбай турган, терең ишендирээрлик даасын фактыларын, далилдерин колдо болгон илимге белгилүү тексттердин ичинен эң алды менен ушул Сагымбай айткан варианттан табууга болот.

11. Р.З. Кыдырбаева: Байыркы мезгилдин көркөм мурасын жандуу чагылдырып берүүдө манасчынын ролу зор. Манасчы өз учурундагы көчмөн турмушта жашаган кыргыз элинин акыл-эстүү көркөм казасы болуп эсептелет. Ал өз алдынча эл тарыхынан кабар берген жандуу жазмасы милдетин да аткарып келген. Эпикалык ырчы – элдик эпосту сактоочу жана аткаруучу, ошондой эле бир учурда ал салтты жана эпостун стилин жаратуучу да болуп саналат. Сезимталдуу жана көркөм дүйнөнү тааный билген эл айтуучуга салттан четтеп кетүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес, тескерисинче, манасчынын эпикалык салттын нугуна ылайыктуу кошкон кошумчаларын кубаттап, аны баалай да билишкен. Манасчы айтуу учурунда эпоска алымча-кошумчаларды киргизүү аркылуу чыгармачылык менен жаңыртып турган. Ар бир таланттуу айтылган эпикалык чыгарма манасчынын чыгармачылык зор эмгеги катары эсептелген. Манасчылар Оогандан тартып, Сыңзян, түндүк, түштүк Кыргызстанга

чейин кыргыздар жашаган ар бир аймакта болгон. Эгерде манасчылардын майда, жеке табылгаларын, кошумчаларын жана тилдик диалекттик өзгөчөлүктөрүн эсепке албасак, манасчылардын бардыгына тийиштүү жалпы сюжети, бирдиктүү тил, поэтикалык каражаттары болгон десек жаңылышпайбыз. Мен бул жерде “Манастын” эң маанилүү, борбордук сюжетинин өзөгү жана салттуу болуп калган поэтикалык каражаттары жөнүндө айтып жатам. Манасчы кайсы аймактан чыкпасын, ал ошол өзүнүн жергиликтүү чөйрөсүнө тийиштүү салтты өздөштүрүү менен катар башка аймакта жашаган манасчылардын салттарын үйрөнүүгө аракет жасаган. Ар бир жаш манасчы чоң, такшалган манасчыны угууга тырышкан, ошондон үлгү алууга аракеттенген. Мисалы, Балыктын өмүр баянынан көрүнүп тургандай ал Таластык, Чүйлүк, Тянь-Шандык манасчылар менен кездешкен, демек алардан да үлгү алган. Ал эми өз кезегинде Тянь-Шандык манасчы Шапак Балыктан үлгү алса, Тыныбек, Сагымбай, Тоголок Молдонун, Доңузбайлардын устаты болгон. Кыскасы, ар бир манасчы өзүнөн мурда өтүп кеткен манасчыны деги эле көрбөй калган күндө да, аны билип, көрүп калган башка манасчы аркылуу кыйыр түрдө таасир ала алган. Ошондуктан “Манасты” айтуу салты манасчылардын арасында бири-бирине өтмө катар болгон, алар бирин-бири улаган, толуктаган, такшалткан салтка өнүккөн, демек ушул процесске бүт кыргыздын акын-манасчылары катышкан да, кыргыз элинин биримдигин чыңашкан, өөрчүткөн.

12. Турганбай Кылычбек (Кытай Эл

Республикасы): Ал көчмөндөр алгач жаралган тээ байыркы Алтай дооруна тартып Жуңгар жортуулуна чейинки кыргыз элинин башынан өткөн жоокерчилик тарыхын өз ичине алып, шаман, будда – соңунда, ислам ишенимине уюп, өз элинин тарыхында өткөн даанышман баатырлар канча болсо ошолордун баарын байыркы рухий кудайынын атында баш каарман кылгандыктан азырга чейин сакталып келди. Ошондуктан Манас кыргыз рухий, кыргыз адабияты менен

маданиятынын туу чокусу. Жалпылаштырылып идеялаштырылган адабий образ негизинде кыргыз тарыхын каснеттүү сөз өнөрү менен аныктаган өлбөс-өчпөс улуу адабий жомок. Анын жаралган, жетилип, баралына келген доору жаңы кылымдан алда мурунку көчмөндөр тил биримдигинен баштап Жуңгар жортуулуна чейинки сандаган кылым, жаралган жана жашаган мекени чыгыш Азиянын батыш түндүк жактарында Эне-Сай өрөөнү менен Алтай, Саян, Улуу-Тоо чөлкөмдөрү. Ошондой эле Ата Мекенибиздин Жуңгар, Манас ойдуунун ичине алган кеңирсип жаткан кең мейкин!

“Манас болгон, Манас чындык, Манас биздин тарых!”
дешибиздин себеби мына ушул.

13. Азиз Салиев: Атайын айта турган жолугушуу 1956-жылы кыргыз адабиятынын Алматыда өткөн күндөрүндө болгон эле.

Барабыз деп биз даярданып жатканда Мухтар Ауэзов атайын телефон чалып, арабызда Саякбайдын сөзсүз болушун суранды. Ал жерде биринчи жана негизги кездешүү казак интеллигенциясына арналып, университеттин залында даярдалыштыр. Кириш сөз Мухтар Ауэзовго берилип, ал жалпы эл достугу, совет улут маданияттарынын байланышы, казактар менен кыргыздардын тарыхый жакындыктары жөнүндө айтып келип, баргандарыбыздын ар кимисин кыскача мүнөздөп өтүү да, Саякбай жөнүндө кенен сүйлөдү. Баса, бизге келген сайын жазуучу өлкөбүздө да, чет мамлекеттерде да “Манас” жана Саякбай жөнүндө сөз кылганын дайыма айтар эле. Кечеде да аны кеңейте сүйлөп, Париж менен Нью-Йоркто телевизор аркылуу, Делиде президент-философ Радхарншнандын алдында атайын ошондой сөз болгонун белгиледи. Анан “Манастын” дүйнөлүк дастандар арасында болгон кээ бир жаркын өзгөчөлүктөрүн айтып, Сакендин өнөрүнө өтө толкундангандык менен токтоду да: “Осы улы адам шалкыган дастандарды жараткан даулердин соңы гой.

Европалыктардын сөзү менен айтканда: “Последний из Могикиан”. Булай алп дастаншы Сакеңден кийин дүйнөгө келмейди. Осы улы дәу адамды казак калкы, биздин казак интеллигенциясы жана жастары көрүп калсын деп алдырып келип олтырабыз. Сакеңди жаксылап көрүп калыңдар. Кээир Сакең алдымызга шыгып, дастандын сөзинен айтып береді. Осыны тыңдап, Сакеңдин өнөрүн да, сөзүн да, өзүн да эске тутуп калыңдар”, - деди.

Ауэзовдон кийин Сакең сөз берилгенде зал ордуна туруп оваңия жасады. Сакең Тайторунун чабылышын айтты. Эл батпаган кенен зал чымын учса угула турган тынчтыкта мынтаа менен кулак түрүп олтурду. Демейде эл ушинтип угуп жатканда, Сакең, Каныкейдин Тайторуну тосуп боздоп ыйлап турган жерине келгенде өзү да жашып кетер эле, азыр да ошентти. Мындай шумдукту көрбөгөн зал манасчы бүтөрү менен дүр эте жапырт көтөрүлүп, узакка кол чаап турду...

Сакеңдин бул чыкканы да, кийинки кечелерде чыкканы да Алматыда өткөн кыргыз адабиятынын ошол күндөрүндөгү өтө жаркын окуяларынан болгон.

14. Академик Аскар Акаев: “Манасты” биз өзүбүздүн бүгүнкү турмушубузга түздөн түз катышып, элди баш коштуруп, эртеңге шыктандырган жана болочокто да, урпактан-урпакка ошондой боло бере турган өлбөс-өчпөс улуу рух деп билебиз.

Ошондо биздин бүгүнкү муундун “Манастан” алаар сабагы кайсы болмокчу?

1. Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдиги.

Манастын бүт аракети бүлүнгөн эли-журтун бүтөп, үзүлгөнүн улап, чачылганын жыйноодо болду. Качан эл ичинен ырк кетип, биримдик бузулганда, канчалык азап менен курулган Манас ордосу кайта кулады. Ошон үчүн, даанышман Бакай бабабыздын кылымдар түпкүрүнөн үн каткан “Байкагыла балдарым, бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет?” деген

осуяты бүгүнкү күндө дал ушул биз үчүн айтылып айткандай угулат.

2. Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык.

Бул “Манастагы” өзөктүү идеялардын бири. Манастын улуулугу анын “кейишке салса кечирип, кеткени болсо келтирип”, башка калктардын ак ниет инсандарын бир туугандай ардактап, өз элинин колун узарта билген айкөлдүгүндө. Бу жагынан Манас менен Алмамбеттин мамилеси биз үчүн көөнөргүс нуска. Тагдырдын жазмышы менен жергебизди мекендеген ар элдин өкүлдөрүн өз боорубузга тартып, аларды өлкөбүздүн ак пейил атуулдарына айландырып, канат-бутагыбызды өстүрүп алуу, алыс-жакын коңшулар, бөлөк мамлекеттер менен достук мамиледе болуу Манастын осуятына ылайык азыр да биз үчүн парз.

3. Улуттук ар намыс жана атуулдук ариет.

Манасты жана анын чоролорун эл-жер үчүн ажалдан кайра тарттырбай алга сүрөгөн улуу күч ушу болгон. “Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды олжого кантип берейин, өлбөй тириүү жүргөндө не мураска жетейин, калкым кыргыз сен үчүн курман болуп кетейин” деп, алар Ата-журттун ар-намысы үчүн кара башын канжыгага сайып коюшкан. Ошонусу менен Абыке, Көбөш алты арам сыяктуу тар мүдөөлүү арсыздардан асман-жердей айырмаланышкан.

Улуттук ар-намысты баарынан бийик туткан ушундай атуулдук ариет ушу тапта биз үчүн абадай зарыл экени, менимче, өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

4. Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу.

Манас өз тегерегин ошо өз заманын бийик өнөр-билимге канык кадырман адамдарын топтогон. Алардын

жардамы менен ар дайым жеңишке жетишкен. Жашоонун маңызын эмгек, эпостун өзүнүн тили менен айтканда, мал багып, дан багып, жан багуу түзөөрүн ал жакшы түшүнгөн. Жаш кезинде өзү да Ошпур койчуга кошулуп кой баккан. Жоокерчилик заманда өтө сейрек кездешүүчү тынч кездерде аштык айдап, эмгек кылып аш тапкан, эр өлтүрүп жоо чалган эрендиктен баш тарткан, аштыгына алмашып Аккуладай ат тапкан.

5. Адамды, ата-бабанын арбагын жана келечек урпакты урматтоо.

“Казан асып, кар салып, катын алып үй тигип, аспап алып, ат мнип, адам болуп турган соң, жолун күткүн бабадын”, - дейт Манас. Анткени, ата-бабалардын арбагын сыйлаганың, ата салтын жолдогонуң – элиңдин өткөн тарыхын, рухий мурасын сыйлаганын, ошону менен эртеңки келечегиңе жол салганың, урпактын, улуттун камын көргөнүң. “Манас” эпосу бу жагынан, асыресе, баланы тапкан, бапестеп баккан аял-энени, анын асыл аракет-эмгегин даңктоо, адамга бийик урмат менен кең пейил мамиле жасоо жагынан бүгүнкү урпак үчүн улуу нуска.

6. Табыйгат менен таттуу мамиледе болуу.

Дегеле көңкү көчмөн цивилизация табийгат менен алака түзүүнүн, аны менен эриш-аркак жуурулушуп жашоонун адамзат тарыхындагы эң алдыңкы өрнөгүн жаратып кеткен. Көчмөн дүйнөнүн акыркы могоканы – кыргыз эли аны өзүнүн эртеңки турмушунун көркөм энциклопедиясы – “Манаста” өтө таасын чагылткан. Эгерде биз эпостогу опол орошон жөрөлгөнү ыйык туталсак, анда дүйнөдөгү бирден-бир бийик философиялык-экологиялык маданияттын ээси болобуз. Манастан калган ажайып Ала-Тообузду келечек урпактарга көрк-келбетин кемитпей калтырып кеталабыз.

7. Кыргыз мамлекеттигин чындоо жана аны көздүн карегиндей сактоо.

Айкөл Манас атабыз баштаган баатыр бабаларыбыздын бүт өмүрү ушул аруу максатка арналды. Алар мындан миң жыл мурун улуу кыргыз мамлекетин куруп, кыйырына дан толуп, өрүшүнө мал толуп мамыр жашоо кечирди. Бирок “Манастын” өзүндө айтылган кейиштүү себептердин айынан Кыргыз мамлекетин акыры кыйрады. Ошондон кийин миң жыл бою кыргыз кайра бирниги, бирдиктүү дөөлөт куралбады.

Бир канаты Кашкарга, бир канаты Кангайга карап, калганы Кысарга кире качып, бөлүндү-жарылды болду. Кыргызды тарых майданынан толук жок болуу коркунучунан Октябрь революциясы, Совет мамлекети сактап калды. Тарыхтын бул чындыгын танууга биздин эч акыбыз жок. Кыр-кырда жүргөн кыргыздын башын бир жерге, бир чамгарак алдына бириктирип, көз каранды болсо да, өзүнчө мамлекеттигине негиз салып, алдыңкы маданиятка жол ачкан да совет бийлигинин шарапаты.

Бүгүн, миң жылдан кийин, кыргыз эли өз тарыхында экинчи ирет өз тагдыры өз колуна тийип, эгемендүү мамлекеттигине ээ болуп турат. Бул Айкөл Манас атабыздын өчкөн отунун кайра жанышы, ал курган бир кездеги улуу Кыргыз мамлекетинин кайра жаралышы. Ошондуктан бу күндө төрт жашка толуп, үч миңинчи жылдыктын босогосунда наристе баладай талпынып, келечекке үмүттүү карап турган жаш мамлекетибизди көздүн карегиндей сактап, эрешен тарткызып эрезеге жеткизүү биздин ар бирибиздин ыйык парзыбыз.

Мындан миң жыл мурда Айкөлдүн көзү өткөндө “жер силкинип октолгон экен, чайпалып турган кара жер жети күндө токтолгон экен, жети күндүн ичинде, ошондо, кыбыр этип кыймылдап, тик баскан пенде жок болгон экен”.

Ушу “жети” санын ыйык деп ырымдап, мен дагы улуу “Манас” дастанынан жети сабак, жети осуят алып

чыктым. Ошо жетн сабакты, ошо Манас атабыздан калган жети осуятты ар кимибиз жүрөгүбүздө алдейлеп, мусулмандар өздөрүнүн беш парзын кандай тутса, биз дагы аларды ошондой бийик кармансак, анда биздин келечегибиз кең болот деп ойлойм (Аскар Акаевдин Манастын 1000 жылдыгы салтанатында жасаган докладынан).

VII. “МАНАС” БОЮНЧА САБАК- КОНФЕРЕНЦИЯ

Эл аралык “Мээрим” фондусунун алдында түзүлгөн “Манас мектебинде”, орто мектептерде же студенттик аудиторияда “Манас” эпосунун сюжети, образдары, мазмуну үйрөнүлүп бүткөндөн кийин, акырында жыйынтыктоочу сабак өткөрүү максатка ылайыктуу. Коругунду сабактын сабак-конференция түрүндө өткөрүлүшү кыйла жемништүү, натыйжалуу болорун педагогикалык эксперимент жакшы далилдегендигин эске салабыз.

Сабак-конференциянын структурасы төмөндөгүдөй болот. Сабак-конференция пленардык кеңешме менен ачылат. Пленардык кеңешмеге окуучулар, студенттерден башка да мекеменин администрациясы, ата-энелер жана башка меймандар чакырылса болот. Пленардык кеңешмеде негизинен “Манастын” мазмунунан агып чыккан улуттук жана жалпы адамзаттык мааниси бар этнопедагогикалык нарктарга, идеялык-философиялык, руханий-ыймандык дөөлөттөргө арналган бир чоң кеңири доклад жана үч-төрт кошумча докладдар жасалат. Докладдын темаларын мугалим, окуучулар, студенттер өздөрү аныкташат.

Пленардык кеңешмеден кийин алдын ала бөлүштүрүлгөн тематикалар же эпостун негизги ири бөлүмдөрүнүн атын алып жүргөн (мисалы “Чоң Казат” секциясы же “Көкөтөйдүн апы” секциясы ж.б.) бир катар секциялар иштейт. Секцияларда пленардык кеңешмеде жасалган докладдарда көтөрүлгөн идеялык-философиялык, руханий-ыймандык, этнопедагогикалык дөөлөттөр тереңдетилип, деталдаштырылып талкууланат.

Акырында секция жетекчилери сабак-конференциянын катышуучуларынын алдында секциялардын ишинин мазмуну жөнүндө отчет беришет да, жетекчи-мугалим коругунду чыгарат.

Сабак-конференция катышуучулардын төмөндөгү патриоттук ырды (автору С. Байгазнев) жалпы декламация менен шаңдуу ырдоосу менен аяктайт.

Уланып Түрк Атадан кыргыз Ата
Басканбыз узак заман, доорлорду.
Бешик болуп Күн чыгыштын мейкиндери,
Такшалткан Азиянын бороондору.

Алааматта, кыйын-кезең сыноолордо,
Ак жолго бабалардан бата алганбыз.
Сүйөнгөи улуу тоолор кыргызына,
Тоолорго биз жөлөнүп жапаганбыз.

Ак элечек энелер,
Ак калпакчан алп Манас,
Сактаган ыйык ордодо
Түбөлүк өчпөй от жанат!

Ала-Тоо эркиндиктин ак жайыгы,
Иштейбиз жарык кылып күнүн-түнүн.
Коргойбуз Ата конуш биримдигин,
Сактайбыз теңир тоонун бүтүндүгүн!

Дүйнөгө жакшылыктын үрөнүн сээп,
Жүрөбүз Улуу Жибек жолу менен.
Он сегиз миң ааламдын кучагында,
Биргебиз адамзаттын көчү менен.

Илим куту, билим куту,
Төгүлсүн коломтого,
Кыргыздын улуу руху
Гүлдөсүн Ак Ордодо!

Эркиндик, тынчтык, достук, акыйкаттык,
Туубуз эч нерсеге алмаштырбас.
Жасайбыз келечекке улуу жүрүш,
Кан жолдо колдойт бизди ыйык Манас!

Эскертүү: Сабак-конференция алдын ала терең
ойлонулган дыкат даярдыкты талап кылат.

VIII. УЛУУ “МАНАСТЫН” ТАЗАРТУУЧУ КҮЧҮ

(Сабак-конференциянын пленардык кеңешмесинде
жасалуучу негизги чоң докладдын үлгүсү).

1. “Манастын” ыйык идеясы.

¶ Мен дагы өзүнчө уруу-журтмун деген ар бир элдин төбөдөгү чоң кудайдан кийин дагы башка бир катар сыйынган ыйык кудайлары болот. Бул улуттун туу тутуп, төбөгө көтөргөн ыйык идеялары Ошондой сыйынган идея-кудайлары, пир туткан рухий адеп-ахлак абсолюттары болбогон эл эл болуп, өзүнчө бүтүн, жумуру журт болуп жашай алмак эмес. Андай калк тигиштери сөгүлүп, дал-далынан кетип айрылган кийим шекпелдүү ичинен өзүнөн өзү ыдырап, бириндеп, чабылып-чачылып, азып-тозуп, акыры эл катары жок болуп кетиши тарыхта боло келген иш!

“Биз дагы эне тууган эр элек, эзелден берки эл элек” делет “Манаста”, Дал ошондой жалпы журттун ыйык көрүп, туу туткан табериктерн, этностун ички өзөгүн тепчи өткөн, аны ичтен чындап чыйралтып турган өзөктүү, чордондуу идеялары бар болгону үчүн кыргыз эли эзелден бери карай эл болуп жашап келе жатат. Ошондой кыргыз элинин те байырган бери карай көңүлүнүн түпкүрүндө, жүрөгүнүн толтосунда алдейлеп туу тутуп келаткан, эч нерсе менен алмаштыргыс ыйык идеясы – бул ак калпак калктын азаттыгынын, эркиндигинин, көз каранды эместигинин идеясы, ата журттун боштондугунун, анын кол тийгистигинин, бүтүндүгүнүн идеясы, Кыргыз улутунун биримдигинин идеясы, бир боор эл-журт үчүн, Ала-Тоо мекен үчүн карууну казык, башты токмок кылып кызмат кылуу идеясы, керек болсо булар үчүн кайран жанды курман чалуу идеясы, “Манас” эпосу мына ушундай бийик жана улуу идеяларды те илгертен өзөгүндө сары майдай сактап, көк асабадай желбиретип көтөрүп, укумдан тукумга үтүттөп өткөзүп келе жатат! Биздин “Манасыбыз” ушуну менен улуу, түбөлүк көөнөрбөс да, ар дайым актуалдуу-Эркиндиктин, көз каранды эместиктин, патриотизмдин

идеяларын кээ бирөөлөр ойлогондой, биз Европадан же башка жактан көчүрүп алган жокпуз. Мындай дүйнөлүк, жалпы адамзаттык маанндеги идеялар, асыл-нарктар кыргыздын өзүнүн топурагынан өнүп чыккан. Ала-Тоолук калктын өзүнүн азаптуу, ачуу тарыхый тажрыйбасынан жаралган. “Манас” дастанынын башындагы кыргыздардын башына түшкөн, жан чыдагыс трагедияны карачы. Капыстан баскан күчтүү жоодон кыргыз эли тымтыракайы чыгып тарап жата. “Бирөө тентип Алайга, бирөө тентип Кангайга, бирөө тентип Эренге, бирөө түшүп кетти теренге”. Калдайган журтгун башына каран түн мынча түшкөн эмес экен. “Бул өндөнгөн кордукту пендесине бербе – деп, калайыктын баары ыйлап, каргылданып чал ыйлап, өлөйүн деп өлө албай, өз жанын өзү кыя албай”, кан жутуп турат кайран эл. Өркиндиктин, көз каранды эместиктин идеясын, Кыргыз элинин биримдигинин философиясын мына ушундай кандуу ааламаттардагы, кардуу бороондордогу кыргыздын кыйын тагдыры жараткан. Бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаруунун, өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө болуунун зарылдыгы ошол сыяктуу кыйын кезендерде айкындалып чыккан эмеспи. Чилдей тарап, тополоңу тоз болгон элди көрүп, ичинен кан өтүп, тишин кычыратып туруп, ошондо Манас атабыз Алтайда күңгүрөнүп турат

Энеден не деп тубамын,
Эрлердин жолун куубамын.
Эзелки жерим албасам,
Эс алып кантип сууамын?!
Ак асаба, кызыл туу,
Аягын жерге сайбасам,
Асабасын жайбасам,
Атым өчүп калбайбы.
Атадан калган коңушту,
Алдырсам кудай урбайбы
.. Ажалым жегип өлгүчө
Туу түбүндө турамын!

Мына ошентип, эркиндик, биримдик патриотизм идеялары кыргыздын кыртышынан кан кечип, өрт кечип өсүп чыккан бир боор өзүмдүк идеялар. Кыргызды ушул өңдүү өзөктүү, түптүү идеялар далай кыяматтан сактап калган жана сактап келди. Кыскасын айтканда, өйдөкүдөй асыл нарктар кыргыз ичинде илгертен жашап келатат. Бул дөөлөттөр жөнүндөгү сөз кечээ эле же бүгүн чыга калган сөз эмес, бул “Манастын” башында айтылгандай, кылымдарды аралап, “белес-белден бороондоп, бещ удургуп өткөн сөз, кызыл бороон кыр менен, кыйкырык-чуу сүр менен, аркар баскан бел менен, булут шашкан жел менен, катар арыш керген сөз, кошо жашап келген сөз, баласына атасы энчи кылып берген сөз”.

2. “Манастын” дагы бир улуу дөөлөтү

Дагы бир баса белгилей турган нерсе, “Манастын” рухий казынасынын дүйнөлүк улуу универсал идеялар менен ашташып тургандыгы. Дүйнөлүк акыл-эс кыйналып жатып, тирмийип тиктеп отуруп тапкан универсал идеялардын бири-бул жарык дүйнөдөгү бардык нерселердин өз ара чырмалышкан байланышы жана өз ара бири бирине багынычтуулугу, дүйнөнүн бир организм сыяктуу бүтүндүгү, бирдиктүүлүгү жөнүндөгү философия. Биздин “Манасыбыздын” түпкүрүндө да ушундай фундаменталдык идея чөгүп жатат, ал идея эпосто активдүү аракетте турат.

Ата-Бабаларыбыздын түшүнүгүндө өзүнчө бөлүнүп, изоляцияда жашоо мүмкүн эмес, мындан эч убакта, эч бир заманда эч ким ооба тапкан эмес. Ошон үчүн элибизде те байыртан “Тиричиликтин күчү бирдикте”, “Ынтымак түбү-ийгилик, тиричилик түбү-бирдик”. “Жалгыз дарак токой болбойт”, “Бирдик болбой тирдик болбойт” деген өңдүү акылман философия жашап келет. “Манас” – дал ушундай философияга сугарылган чыгарма. “Манас” эпосунун түндүгүн көтөрүп турган үлкөн идеялардын бири – интернационализм, достук, ынтымак идеясы дал ушундай концептуалдык дүйнө түшүнүктөн агып чыгат. “Манаста”

айрыкча, коңшулаш, тектеш түрк калктарынын достугу, биримдиги жөнүндөгү идеянын күчтүү берилгендигин баса белгилегибиз келет. “Байлык – байлык эмес, бирдик – байлык”, “Жалгыз аттын чаңы чыкпайт”, “Жалгыз эрдин даңкы чыкпайт”, “Түбү бирге – түтпөйт” делет кыргызда. Тыштан басып келген зордукчул кара күчтөр ар дайым түрк калктарын бири-биринен ажыратып бөлүп таштоого, алардын түбү биргелигин таптакыр унуттурууга, ынтымагын ичтен ыдыратып бузууга жандалбастап келген. Бекеринен Касым Тыныстанов “Алашка” деген ыры үчүн ырайымсыздык менен жазаланган эмес. Жакшылап карасак, Манаста тарыхый тамырды сезүү, түрктүк өзүн өзү андып түшүнүү (тюркское самосознание) кыйла күчтүү өнүккөн. “Манастын” каармандары өздөрүнүн түбү кайдан экендигин эч убакта унутушпайт. Ар дайым тили, дили бирге канатташ элдер менен баш кошууга, бирдикте болууга умтулушат. Манастын атасы кан Жакып бындай дейт:

Ан. саян менен Алайга
Ата ын кабар салайын.
Ага-инимдин баарысын
Еашын кошуп жыйайын.
Е ашкар деген кыштак бар
Е абак-Арт менен Сары-Колдо
К. бырга тууган кыпчак бар.

“Манаста” кыргыз баатырлары, Казактын Көкчөсү, Түркмөндөрдүн Музбурчак, Өзбектердин Санжыбек, Афгандык Акун-Хан, Каракалпактын Бердике бир атанын балдарындай бир жекадан баш, бир жеңден кол чыгарышып, кыйын кезенде ийгилик, жеңиш үчүн, ынтымак жана коопсуздук үчүн тиктеринен тик турушат.

Эпосто боордош калктардын биримдиги, баш кошкондугу өтө бекем достондуктан жаалы келген ниети кара жоо аларды бир эле жерге катары санап, “Кыпчак, Казак, Кыргызын калтырбай кырып таштайлы” деген чечимге келип жатат.

Бүгүнкү экономикалык катаал кризистин дайрасы “Семетейдеги” ээ-жаа бербей албууттанган Үргөнч суусундай күрпүлдөп катуу агып жатад. Бул кризистин бууракандаган дайрасын ар ким өзүнчө жалгыздап кечсе, ала салып агып кетээри да ажеп эмес. Ошон үчүн улуу “Манастын” сабагы айтып тургандай, Түркстан элдери биримдикте, бекем кол кармашып алып кечсе, кризистин дайрасынан зыянсыз, аман-эсен чыгып кетишери шексиз. Жакында пайда болуп, акырындап иштей баштаган Борбордук Азиядагы жалпы маданий-экономикалык шериктештик жаиа түбөлүк достук идеясы “Манас” сыяктуу улуу мурастарда катылып жаткан түрк атанын балдарынын боордоштук ынтымагы, достугу идеясынын чукуранып ойгонуп, аздап турмушка кире баштагандыгынын күбөсү дегибиз келет. Кыскасын айтканда, кыргыз элинин “Манасы” жалпы Түрк калктары үчүн орчундуу мааниси бар үлкөн идеялык нарктарды камтып тургандыгы жагынан да баа жеткис ыйык мурас. “Манастын” теренинде Түрк элдеринин консолидациясы, интеграциясы, идеясы бугуп жатат. Аскар Акаевдин “Биз цивилизациялуу дүйнөгө түрк тилиндеги этностордун интеграциясы аркылуу киребиз” деп айткан алысты көргөн терең ойлуу сөзүн “Манастын” ошол чоң идеясынын бүгүнкү тукумдар тарабынан улантылышы катары түшүнүү керек.

“Манаста” достук, ынтымак идеясы жалаң түрк калктарынын тилектештиги менен чектелет экен деп ойлош жарабайт, Түрк боордоштугу “Манастын” тышкы дүйнө менен гармонияда, бирдикте болуу, тирлик өткөрүү жөнүндөгү глобалдык идеясынын бир гана бөлүгү. Эпосто Манасты хан көтөрүүгө дини, тили бөлөк ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү катышат. Дегеле, “Манаста” адам тегине, улутуна, расасына, карап эч качан бааланбайт, Улуу чыгармалардын таянган тоосу, туу кылып башына көтөргөнү биринчи иретте чындык, акыйкат, адилеттүүлүк, адамкерчилик, айкөл жүрөк, ак кызмат, адал мээнет. Атактуу “Жолборс терисин жамынган баатыр” дастанынын каармандары – кыйышпас достор Автандил араб, Таризл

индиялык, Фридон түрк – ар түрдүү элдердин балдары, бирок алар бири-бири үчүн жан кыйууга даяр. Анткени, буларды жогорудагыдай универсалдуу, ыйык асылнарктар данакерлеп турат. “Манастагы” Алмамбет менен Манастын достугу жөнүндө да дал ушунун өзүн айтууга болот, Манас менен Алмамбет көр тирликтин майда-баратынан, бытовизмден, этникалык, улуттук тосмолордон өйдө көтөрүлүп, акыл-ой маданиятынын өтө бийик чокуларына көкөлөп чыккан каармандар. Адилеттик, таянар күч издеп бөлөк жакка аттаңып жатканда “кайда барасың?” деп Акеркеч сураганда Алмамбет:

“Терек көрсөм конормун,
Термелбестен көтөрсө
Ошого жолдош болормун.
Канаты күмүш, ак туйгун
Калкылдап, кайып учармын.
Кайыптуу жерге узаармын.
Кайыңды көрсөм конормун
Кайышпай кайың көтөрсө,
Так ошо жерде болормун” – дейт.

Чындык, акыйкат каерде болсо, Алмамбет ошол жерде. Термелбеген, кайышпаган чындыкты ал Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат. Манасты тааныгандан кийин, кыргыз элинин ниетин, пейилин, үмүт-тилегин, мүдөөлөрүн ич жактан аңдап түшүнгөндөн кийин, чындыкка көзү жеткен соң Алмамбет:

“Ала-Тоо артык жер үчүн,
Ак калпак кыргыз эл үчүн,
Жанымды курман чалайын”,

деген бүтүмгө келет. Ушунусу үчүн кыргыз эли Алмамбетти өзүнүн бир боор кулуну катары эсептеп келген.

Манас Алмамбетке чындык, акыйкат үчүн күйгөн жүрөгү үчүн, айкөл акыл-эси үчүн ишенет. Бул экөөнүн достугу рухий достук, бийикте чабыттаган кемеңгер акыл-ойдун достугу. Ошон үчүн Манас Алмамбеттен эч шек санабайт.

Чоң казатта Манас кыргыздын колун Алмамбетке башкартып, өзү катардагы жоокер катары урушка катышат. Ушул жерден кыстарып айта өтө турган нерсе, достук, интернационализм кишинин ички жан дүйнөсүн, калктын дилин, тилин, тарыхын түшүнгөн соң гана чындап бүчүр жарып көктөй баштаса керек. Ышыгыз Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасындагы Толгонай эненин тагдырын окуп түшүнгөндөн кийин орус адамы – армиянын офицери: “Бул кыргыз аялынын алдында колумду куушуруп, башымды ием”, - деп жазып олтурат. Орус элинин жан дүйнөсүн терең андап туюнган соң Алыкул Осмонов: “Эй Россия, Россия бир боор энем”, - деп агынан жарылып ачылса, улуу Токтогул “Тутулуп кетип болуштан, тууган таптым орустан” деп ырдаган эмеспи. Ал эми кыргыз калкынын тилине улуу урматы үчүн Константин Кузьмич Юдахинге Ала-Тоолук элдин алкышы чексиз. Чыныгы достук, интернационализм, ушундай өз ара терең түшүнүүнүн кыртышында, гуманизмдин бийик сересинде гана гүлдөп өнүгө алса керек. Тарыхтын, турмуштун сабагы ушундай: интернационализмди кыйкырып декларациялабайт, интернационализм, достук менен аба сыяктуу дем алып жашайт. “Манас” эпосу жасалма түрдөгү эмес, мына ошондой бийик гуманисттик ишенимдерге негизделген актык, акыйкаттык жана жандуу сүйүү сезимдери менен дем алып турган реалдуу достуктун өрнөгүн жар салып тургандыгы үчүн бизге ого бетер кымбат. Бүгүнкү “устаранын мизинде оодарылган” (Арстанбек) татаал заманда эгемендүү республикабыздын ичинде да, тышында да инсандар аралык жана улуттар аралык ынтымакты, тынчтыкты сактоо бөтөнчө зарыл болуп турган мезгилде, “Манастын” достук, биримдикке байланышкан философиялык идеяларынын, көрсөтүп турган сабактарынын абдан чоң тарбиялык мааниси бар экендигин баса белгилемекчибиз.

3. “Манастын” эскертүүсү

“Жакшы эр элин өргө сүйрөйт, жаман эр элин көргө сүйрөйт”, “Жакшы киши калааны курат, жаман киши калааны бузат”, “Бөлүнгөндү бөрү жейт”, “Жарылганды жоо алат”, - дейт кыргыздын элдик акылмандыгы. Тарыхтын татаал жолун баскан калкыбыз кезегинде элин “көргө” сүйрөгөн “эрлерди” да, курулган калааны, ордону бузган жамандарды да көрүп, бөлүнгөндүн айынан бөрүгө алдырып, сыздаган кыяматтуу мезгилдерди да баштан кечирген. Ушул жагынан алганда улуу эпосубуз “Манас” кыргыз улутуна кандай жолдун керексиз, опурталдуу, коркунучтуу экендигин эскертип тургандыгы менен да бизге чоң сабақ, “Манаста” акылман Бакай жамы кыргыздын ынтымагы, биримдиги дегенде ичкен ашын жерге коет. Бир боор журтун сак-сактай карап, өздөн чыгар жаттан, өзөктөн чыкчу өргөн ар дайым чочулап, тынчы кетип турат. Кеменгер Бакай Чубакка мындай дейт: “Манастын Манас болмогу экөөбүздөн. Биз бузулсак, Пил да болсок жыгылдык, миң да болсок кырылдык. Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет”. Бакайдын оку боюнча, эгер ички биримдигин, ичтен ширелишкендигин жок болсо, анда сан жагынан көптүгүн да, бапыраган байлыгын да, баатырдыгын да кеп эмес, миң да болсоң кырыласың, пил да болсоң жыгыласың. Бирок, беш кол тең эмес дегендей, Ала-Тоо ичиндегилердин баары эле Бакайчасынан баш катырып, кыргыздын ар-намысы, журт тагдыры жөнүндө ойлоно бербейт. Манас баатырдын жанында түбөлүгүн ойлогон даанышмандар да бар, күнүмдүгүн ойлогон акылсыздар да жүрөт. Журт башынын артынан аңдыган, “Токутуп атын минсем деп, толкуган кыргыз балдарын, түрүлтүп жеке билсем деп, Манастын башын жесем деп, падыша болдум десем деп” деген сыяктуу арам ойлуу, чолок акыл, тар мүдөөлүү, колтугунда котур ташы бар, калааны бузаар каапырлар да аз эмес. Бир сөз менен айтканда, жыйнаганды кайра чачып, уланган нерсени кайра үзүп, арандан зорго бириккен элдин ичин бүлгүнгө учуратып, калкты бириндетип

тараткан, Манастын ак ордосун бузган Абыке, Көбөш алты арамдын жана Көзкамандардын, Канчоро, Кыяздардын кыска ойлуулугунан чыккан трагедия улуу эпосубуздун бизге айтып турган, эч качан унутпай турган тарыхый сабактары.

“Абыке, Көбөш алты арам” - бул “Манастын” символу. Абыке, Көбөш алты арам-граждандык, агуулдук жетилбегендиктин символу, өз улутунун келечеги, түпкү стратегиялык кызыкчылыктары, башка элдердин катарындагы аброю, ар намысы, коопсуздугу жөнүндө иши жоктуктун символу, кунүмдүктүн, кара жемсөө өзүмчүлүктүн символу, акылсыз авантюранын символу, “өздөн чыккан жаттын, өзөктөн чыккан өрттүн” символу. Эгер улут ичинде Абыке, Көбөш алты арамдын күчү үстөм абалга ээ болуп кетсе, журттун калаасы бузулар, ордосу ойрондолор, ата конуштан бакыт, ырыс качар. Ушуну айтып турат бизге “Манас”.

4. Жетектөөчү жогорку идеясыз адам жашай алабы же “Манастын” каармандарынын адеп-ахлагы эмне үчүн бекем?

“Абыке, Көбөш алты арам” факторунун бүлдүргүч, бузгуч, ажыратып-адаштыргыч күчүнө альтернативаны биз ушу “Манастагы” Манастын, Бакайдын, Кошой дөөнүн жаратуучу, түзүүчү, бириктирүүчү күч-кубатынан табабыз. Манас, Бакай, Кошой - булар калк кызыкчылыгын кайтаруунун өрнөгү, улуттук стратегиялык акыл-эстин символу. Акылман Кошойдун Манаска айткан төмөнкү программалык сөздөрү ар бир кыргыз жаранынын ар дайым кулагында да, рухунда да жаңырып турса гана атаганат.

Үзүлгөндү улайлы,
Чачылганды жыйнайлы.
Жоголгон жокту табалы,
Журт айласын кылалы.
Азган-тозгон аз элге,
О, балам караан болуп туралы.

Ала-Тоолук ар бир атуулда ушундай коомчул нраваны калыптандырууга жетишибиз керек. Ар бирибиздин ичибизде Кошойдун руху отурсун. Ошондо гана ишибиз оңолуп, өзүбүз да, мекенибиз да гүлдөмөк.

Даанышмандар жетектөөчү жогорку идеясыз улут да, жеке адам да жашай албайт деп абдан туура айтышкан экен. Эгерде Манас баатырдыкындай туу туткан тумары, ыйык санаган табереги, карманган адеп-ахлак багыты жок болсо, кишинин жүргөн бир социалдык макулукка айланып, жер менен жер болуп, боортоктоп сойлоп каларын, туш келди баш-аламан күн көрүп, анархияга туш болорун тарыхый тажрыйба көрсөтүп турат. Коммунисттик идеалдар кыйраган соң, улуттук жаңы идеологиянын калыптана элек кырдаалында адамдарда идеясыздык, багытсыздык пайда болду. Адеп-ахлак жагын эле карайлычы. Илгери түрктөр боз үйгө киргенде адегенде энесине бүгүлүп жүгүнүп, анан атасы менен учурашчу экен (Гумилев Л. П. Древние тюрки, 74-бет). Ал эми кыргызда эненин сүт акысынан аны Мекеге үч жолу аркача жөө көтөрүп барсаң гана кутуласың деген сөз жашап келген. Азыр бизде эмне болуп атат. Энеге аккарат келтирген бала, апасын токмоктогон кыз, атасын сөккөн же өлтүргөн уул, үйдөгү карысын карылар үйүнө өткөрүү, чаламайдын чак түшүндө тоноп, ууру кылмай, зордуктамай, киши өлтүрмөй, денесин сатмай, абийирин акчага алмаштырмай, ала жипти аттамай, ыйык нерселерге түкүрмөй, тепсемей, жүгөнү жок аттай туш келди басмай, өзүн өзү билмей, өтүгүн төргө илмей сыяктуу көрүнүштөр арбыды. А Манастын убагында кандай эле? Ушул жерден атактуу Акира Куросаванын бир ою эске түшөт. Куросаванын “өткөн тарыхты карап арылаган сайын адамдар ошончулук ири, нравалуу. Алар бизден жакшыраак”, - деп айтканы бар. Чын эле “Манастагы” чоң энелерибиз, чоң аталарыбыз кандай ири, кандай нарктуу. Калп айтуу, жалган сүйлөө, адамдык наркын төмөн түшүргөн жорук-жосун жасоо, жеке инсандык жана элдин ар намысынын тепселишине жол берүү алар үчүн өлүмгө тете. “Ак жазганын көрөмүн, намысым үчүн өлөмүн” - дейт Манас. Маселен, Көкөтөйдүн ашында кыйын кырдаал

түзүлүп, кыргыздын намысына шек кетмек болгондо, Кошой карыя элди уятка калтырбас үчүн 80 ден ашканына карабай, тагдырын тобокелге салып, “төбө чачы сүксүйгөн, жеп ийчүдөй үксүйгөн” каардуу Жолой менен кыл чайнап, күрөшкө түшөт.

“Манастагы” каармандардын ич жактан бекем, рухани жактан сулуу болгон себеби, алардын ич жактан туруктуу тутунган, ишенген моралдык абсолюттары, айланып турган адеп-ахлак “ат мамысы”, тегеренип турган уюлу, ыйык көрүп сыйынган “Каабасы”, жетектөөчү жогорку идеалдары бар. Ал ыйык абсолюттар, каабалар - Эне, Ата, Ата Журт, мекен эркиндиги, бир боор калктын кызыкчылыгы, ар намысы, атуулдук парз, абийир, адамгерчилик, ата-бабанын асылнарктары, жеке инсандык бийик ар-намыс. “Манастын” каармандары адам болуп жашоонун жолун дал ушундай абсолюттар, “ат мамылар” менен өз өмүрүн, жүрүм-турумун тыгыз байланыштырып жашоодон көрүшөт. Бул чоң түшүнүктөрсүз эздөрүн элестете алышпайт, адаммын деп сезе алышпайт. Ушундай жогорку ориентирлерди жана чен өлчөмдөрдү жетекке алып жашап, нускалуу өмүр сүрүшкөндүктөрү үчүн алардын мисалы бүгүн биздин терең кызыгуубузду туудуруп жатат. Манас, Бакай, Кошой, Каныкей, Акбалта - булар жайынча гана адабий каармандар, образдар эмес, булар бизге таалим катары тартууланган мезгил карытпас, көөнөрбөс моралдык жандуу үлгүлөр, жалпы адамзаттык маанидеги элдин бийик адеп-ахлак нормаларынын символдору. Ушул жагынан алганда, “Манас” бизди бай, терең этикалык мазмуну, ыймандык максимализми менен суктантпай койбойт. Биз суктана турган нерсе, эпостун каармандарындагы күжүлдөгөн багынбас дух. Ороздунун он уулу ата-бабаларынын нарктары, баатырдык салттары менен мактанышат, ак калпак кыргыз болуп жаралып калганына ичтеринен сыймыктанышат. Кандай гана кыйын шартта калышпасын Ороздунун көк туусун жерге жыкпай, ар дайым оболотуп көтөрүп турушат.

Биздин элди сурасаң -

Баатырлар менен жүрөктөш,

Балбандар менен билектеш,
Эрендер менен мандайлаш,
Чечендер менен таңдайлаш,
Бөрү жалдуу кабылан,
Бөтөнчө эл-журт олуя.
Беттеп адам барбаган,
Ар душман женип албаган

дешет “Манастын” каармандары. Кокусунан кырсыкка кабылып, душман “таманга басып жүн кылып”, “колу артына айланып, кой ордуна айдалып” айла түгөнгөн кезде да, алар ичтеринен эч качан жоого багынбайт. Кайра чыйралышып, бири-бирине кайрат айтып: “Тумшугубуз катпайлык, туюкта минтип жатпайлык. Миитип тирүү жүргөнчө, туулбай туна көгөлү. Курган жан аман турганда, кордукка кантип көнөлү, койгулашып өлөлү” - дешип дайыма козголон чыгарышып, жоого каршылык көрсөтүүнү токтотушпайт. “Манастагы” багынбас, баатырдык дух, патриоттук ар-намыстын духу кыргыз тукумдарында кечөөкү күнгө чейин эле күчтүү уланып келген. Буга маселен, Курманбек, Эр Табылды, Тайлак, Балбай баатырлардын, Курманжан датканын, Алымбек уулу Абдылдабектин мисалдарын көрсөтө кетсек болот. 19-кылымдын экинчи жарымында Ала-Тоого илимий экспедицияга келген атактуу чыгыш таануучу В.В.Радлов кыргыздардын мындай өзгөчөлүгүн абдан туура байкаган: “... кара кыргыздар ушул убакка чейин аларга таандык болгон эр жүрөктүүлүк духун сактаган, алардын аң-сезими башка түндүк түрк урууларына караганда өтө өскөн. Өткөн кылымдарда узакка созулган согуштар идеялык жагынан аларды бекем бир бирдиктүүлүккө бириктирген”.

Кыскартып айтканда, “Манастагы” бабалардын адамдык чоң нарк-насили, ар-намыстуу духу, алардын жогорудагыдай ичтеринен бек тутунган нравалык абсолюттарынан, идеалдарынан, ыйык көрүп сыйынган “Каабаларынан” азыктанып чыгат, ошол тирөөчтөрдөн күч-убат алып, көгөрүп-көктөп турат. Биз бүгүн жанагыдай деп-ахлак чен-өлчөмдөрү мокогон жарандарыбыздын, жаштарыбыздын жан дүйнөсүнө ата-бабаларыбызды

өйдөгүдөй маанисин, мазмунун жоготпогон түбү түштүү нравалык абсолюттарын, рух тууларын кайрадан орнотуубуз керек. Кайра жаралуу дейбиз. Кайра жаралуу деген нерсе, биздин оюбузча, турмуштун, тарыхтын элегинен өткөн улуттун илгерки көөнөрбөс асылнарктарын кайрадан жандандырып, актуалдаштырып алдыңкы планга алып чыгып, анын жардамы менен кыргыз инсанынын рухий-нравалык негиздерин чындоо, бекемдөө деген сөз

5. Манас баатырдын адеп-ахлагы

“Манас” эпосунда тээ илгертен бери карай кишилердин башын катырып келаткан “канткенде адам уулу адам болот?” деген өңдүү түбөлүктүү чоң маселеге, кандайдыр бир даражада жооп берилген. Адам кандай болуш керек деген суроого улуу эпосубуз Манас атанын образы аркылуу жооп берип тургансыйт “Манас” инсанды эн жогорку адеп-ахлак, чен-өлчөмдөрү менен таразалайт Мындайча айтканда, иисан “Манаста” жамааттын, эл-журттун, ата мекендин алдында “айкүрүнөн” турган милдеттердин контекстине салынып каралат. Жеке пенде “Манаста” адамгерчилик, абийир, жигиттик ар-намыс, ата-журт, калайык калк алдындагы атуулдук (граждандык) парз, патриоттук милдет деген сыяктуу чоң түшүнүктөр менен ченелип-бычылат, ушул үлкөн түшүнүктөрдүн турнабайы аркылуу каралат, киши ушул борбордук мерчемдерге болгон мамилесинде бааланат. Кыясы, бүгүн биз адамды баалоодо ушундай чоң чен-өлчөмдөрдү көп жагынан мोकотуп да, жоготуп да алдык окшойт. “Манаста” а түгүл, үйдөгү очок башындагы ургаачыга карата коюлган талап-критерийлер да өзүнүн максимализми менен айырмаланат. Маселен, Манас баатыр үчүн аял жайынча гана зайыш, балдардын энеси, үйдүн куту эмес, эр азаматтын теңтайлаш шериги, акылгөй кеңешчиси, үйдүн гана эмес, эл-жердин да куту, калктын кызы. Ошон үчүн Манас: “Оюмда жүргөн кызды алам, керемети кенди алам, акыл-эси ошонун, мени менеи теңди алам, алты жылдык зыянды, биле турган кызды

алам, акыл кошуп жанымда, жүрө турган кызды алам”, - деп досторуна сырын төгөт. Кийин Каныкейдин акылмандыгын, калк үчүн, жоокерлер үчүн көргөн камкордугун, Чоң Казатка камдаган гүлазыгын, зоот-чопкутун көрүп Манас кубанып: “Артылта камчы салбаска, артынан күнү албаска, Аккелтенин огу урсун, Көкмилтенин чогу урсун” - деп ант берет.

Бүгүнкү айрым философиялык агымдардын: “Коллектив, жамаат, коом кишинин индивидуалдуулугун, өз алдынчалыгын жутуп коет, жамааттын тутумунда инсан өзүнүн МЕНинен ажырап, ар кандай катаал талаптардын, эрежелердин туткунунда калат, пенде коомдон, жамааттан безип, тышкы чөйрөнүн талаптарынан бошонуп, өзүнүн жеке МЕНинин чебине келип жашынганда, жалгыздыктын ээндигин келип бакалаганда гана өзү менен өзү болуп, толук эркиндикке ээ боло алат, адам өзүнүн менчик эрежесинен башка эч кандай тышкы закону моюнга албоо үчүн туулган” деген сыяктуу бүтүмдөрү “Манастын” адеп-ахлак философиясына жат. Өз керт башынын гана камын ойлогон индивидуализмди, эгоизмди, өзүмдү өзүм билем, өтүгүмдү төргө илем деген сыяктуу эркиндикти “Манас” кабыл албайт. Мындай жосунга “Манас” өзүнүн бүткүл турпаты, жаратылышы менен каршы. Мындай жол “Манас” үчүн нагыз, даана адам болуунун жолу эмес “Манастын” арнамыс, адеп-ахлак кодекси такыр башка ишенимдерге негизделген. “Манастын” инсан концепциясы кыргыз акылмандыгынын: “Өз камын ойлогон өслөйт, эл камын ойлогон көктөйт”, “Эл ичи алтын бешик”, “Элинен безген, эр онбос, көлүнөн безген каз онбос” “Элден безген - эр эмес”, “Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол”, “Жаман киши өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы киши эл камы үчүн жүгүрөт”, “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деген өңдүү жашоо тажрыйбасынан жаралып, кылымдардын кыйырын баскан философиясынан агып чыгат. Манас баатыр кенедей кезинен дал ушундай көз караш, рух салтында тарбияланган. Манастын пир туткан кудайы, сыйынган дини - элдин кызыкчылыгы, Ата Мекендиги эркиндиги, журттун арнамысы.

Манас өз айланасына жолдошторду, чоролорду, журт башкарган улуктарды тегине, уруусуна, туугандыгына, жакындыгына карап топтобойт. Ал адамга биринчи иретте, ишмердигине, баатырдыгына, чынчылдыгына, адамгерчилигине, атуулдук ар-намысына, ата журтка ак кызматына жараша мамиле жасайт жана баалайт. Тегерегиндегилер да Манастын бул акыйкат, айкөл принцибине жогору баа беришип, сыйга сый, сыр аякка бал дегендей, көк жал баатырды ичтеринен терең кадырлашып: “Улуу Манас турганда, жалтансак кудай урбайбы, арстан Манас баатырдын аркасынан жүрөлү, атышкан жоосун сүрөлү” дешип өздөрүнүн жол башчыга өтө берилгендиктерин көрсөтүшөт. Манас баатырдын айкөлдүгүн, арстандыгын көрүп Акбалта карыя: “Кабылан Манас өзүнө, караан болуп турбасам, Акбалта атым өчпөйбү, башымдан сыймык кетпейби. Маңдайда баргек тынарым, балбылдап күйгөн чырагым” - деп агынан жарылып ачылса, Ат-Башыдагы Кошой абабыз “Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды”, - деп ыраазы болуп, санаасы тынгандай болот. Ал эми өз кезегинде Манас да Кошой карыянын акылмандыгына жана эл, жер үчүн башын сайган ченде жок баатырлыгына, намыска туулган туйгундугуна кубанып: “Өйдө турсам өбөгүм, ылдый турсам - жөлөгүм, астыга салсам - ак жолум, артымда жүрсө - сан колум”, деп төбөсүнө көтөрүп кастарлайт.

“Манаста” журт башында турган көсөмдөрдү, баатырлардын өз ара мамилелеринин тамыры “ак калпак калктын аеолуу кызыкчылыктары деген жогорку чекиттен кездешип, ошол уюлдан жалгашып, өрүлүшүп, анан бери карай түшүп келет. Алардын өз ара бекем рухий ширелишкендигинин башаты ошоякта. “Манастагы” калк башчыларынын бири-бири аңдышмай, бири-бирине кыйынсымайы, бут тосмою, так талашмайы жок өз ара айкөл мамилелери бизди суктантпай койбойт. Журт башында турган азаматтардын, лидерлердин ортосундагы өз ара адамдык жана атуулдук ак мамилелердин үлгүсү ушул “Манаста” берилген. Манас түздүгү, актыгы, адалдыгы үчүн

өзүнүн үзөнгүлөш, тагдырлаш досторуна ушунчалык берилген, аларды өз бир тууганынан да артык көрөт. Ошон үчүн анын Чоң Казатта туйгундарынан, кыраандарынан ажырап, Таласка кайтып келип Аруукеге арманын айтып жашып турган жерин көргөндө, сай-сөөгүн сыздабай, баатыр менен кошо ыйлабай койбойсун: “Төбөлөй келген калмактан, намысым кайрып мен алдым, аяш! Эл намысы деп жүрүп, аяш, мен эгиздерди жеп алдым, аяш! Мен канатым өрткө алдырдым аяш! Кабыландын баарысын мен каканчыга алдырдым, аяш! Ач арстан, ары шер, жардыгында өлбөдүм, аяш! Алмамбет, Чубак, Сыргагым, бардыгында өлбөдүм, аяш!” Манас баатырдын күйүтүн эпос ушул саптар аркылуу жогорку көркөмдүк күч менен өтө таасирдүү берген.

Мындан кандай жыйынтык чыгат? Эпосто Манастын образы аркылуу калк башчысы, мамлекет жетекчиси ажо, кан жөнүндөгү элдин идеалы берилген. Манас - бул ажонун символу. Манас кандайдыр бир айла-амал менен, достамырлардан турган колдоочу кожолордун жана сүрөөнчүлөрдүн жардамы менен, жулунуп мансапка умтулгандыгы аркасында бийликке келбейт. Манас бүткүл калк алдында өзүнүн эмгеги менен көрүнүп, баатырлыгын жана кеменгерлигин далилдеп, анан кандыкка көтөрүлөт. Манасты калк чуркурап өзү кан көтөрөт. Демек, улуу эпосуубуз бизге башчынын, падышанын такка келиш жолу да акыйкаттын, ак мээнеттин жана эрдиктин жолу болуш керек деген идеяны айтып турат.

Ата журттун башында калк кызыкчылыгы үчүн жуурулуша баш кошкон, бири-бирине кылдай арамдыгы жок, ниети кардай аппак, пейили булактай таза Бакай, Кошой, Ажыбай, Каныкей, Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу жол көрсөтөр чыгаандар жана кеменгерлер турганда гана журттун иши оңолуп, ташы өйдө кулайт деген өтө баалуу, терең маанилүү ой берилип жатат “Манаста”. Ырасында эле, Манас ажонун сиңирген эмгеги жана көрсөтүп турган таалими ушунда, ал өз тегерегине, азыркыча айтканда, жогоркудай күчтүү команданы топтой алгандыгы үчүн кыргыз калкы кырылып, жоюлуп кетүү коркунучунан аман

калып, кайрадан эл болуп биригип, өз алдынча мамлекет болуп, эңсеген мүдөөсүнө жетет. Акылмандыгы жана арстандыгы аркасында ар кай жакка чачылып кеткен кыргыздарды баш коштуруп, бириктирип, Ала-Тоо конушту кайра алып, “кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган” эмгеги, эрдиги үчүн биз Манас атага түбөлүк таазим кылып, ар дайым өрнөк кылып, аны менен сыймыктанып, төбөбүзгө туу кылып көтөрүүгө тийишпиз. “Манаста” эл башчысынын гана эмес, анын кеңешчилеринин, увазирлеринин жана чоролорунун да кандай болуш керектиги жөнүндө үлгү-идея берилген. Манастын көрсөтүп турган мындай өрнөгү биз үчүн өтө керектүү мүлк. Азыркы биздин журт башчыларыбыз жана улуктарыбыз кез, кези менен улуу Манас бабабызга карап, тазаланып туруулары керек.

Манас ата, биринчи иретте, боорукер, гуманист. Ал ар дайым эңкейген карыларга, эмгектеген балдарга, ак элчек аялдарга, жетим-жесирлерге өзгөчө аяр мамиле жасайт. Урушка кирер алдында жоокерлерге: “Жамандык кылба, жан кыйба, жесир калган баарысы, жетим уул, тул катынга, айтканым алсан эсиңе, жетилсин сеңин урматың” – деп айтып, талоончулукка жана зордукчулукка жол бербөөнүн зарылдыгын эскертет.

Манас баарынан мурда адамдагы иш билгиликти, компетенттүүлүктү баалайт. Ошон үчүн Чоң Казатка жөнөгөндө өзүнүн армиясын чоочун элдин сырын, жердин уусун билген Алмамбетке башкартып, өзү катардагы жоокер катары салгылашка катышат. Чалгынга да кытай-калмак жакты коен-жатагына чейин билген Алмамбетти жиберет.

Кыргызда “Жакшы жаңылса өзүнөн көрөт, жаман жаңылса өзгөдөн көрөт” деген сөз бар. Манас өз кемчилигин сезип, аны моюнга ала билген ийгемдүүлүгү менен да айырмаланат. Ал Кошой карыянын: “Манас, Манас дегенде, барбая калат экенсиң, чала үйлөгөн чаначтай, дардая калат экенсиң”, - деп жосунсуз жоругу үчүн сын коюп, жемелеп айткан сөзүн туура көрүп, артка кетенчиктеп, үндөбөй муоп ойлонуп калат.

Өз элин, өз журтун сүйүү, урматтоо жалаң эле анын жакшы жактарын көрүп, кемчиликтерине көз жумуу деген сөз эмес. Бир боор калктын кемчил, өксүк жактарын көрүп билген көзү ачыктык – бул улут үчүн өтө пайдалуу касиет. “Эгер калк өсөм десе, ал өзүн өзү даана көрүп, өзүнүн кебетесинен өзү уялып турушу керек” – деген акылгөй сөз бекеринен айтылбагандыр. “Элимди аябастан сындаганым – калкымды ошончулук сүйгөндүгүм” деп да, акын бекер ырдап жаткан жери жок. Эпостогу эң позитивдүү нерсе – бул Манастын образынын сынчыл духту алып жүргөндүгү. Бийик чокуга чыксаң, айланаң даана көрүнөт эмеспи. Манастын артыкчылыгы ушундай, өйдөтө белгиленгендей, тубаса кеменгерлигинин жардамы менен бүркүтчө обого калкып чыгып, ошол бийик акыл-эс кыл чокусунан өз элинин, ата журтунун учу-кыйырына сын көз менен серп таштай билгендигинде, мекендештеринин кемчилигин көрүп, айы тайманбай бетке айткандыгында. Жалпы калайык-калк, мыктылар, жакшылар кеңешке чогулган жерде Манас көпчүлүккө тике карап туруп:

Ажал жетпей, күн бүтпөй,
Анча эмне жүдөдүң!
Жанына жандын бара албай,
Журтум, жалтак болгон экенсиң,
Жабууласа көп калмак,
Коркок болгон экенсиң.
Атамдан калган жер экен,
Намысты кыргыз санайбы.
Ынтызар болдум алууга
Ыспара менен Алайды.
Көрбөгөндү көрүпсүн
Көрүнөө көбүң өлүпсүң.
Алдырып коюп калмакка,
Намысың жоктон жүрүпсүн,

деп абдан катуу жана ачуу сын айтат. Манас ушундай чынчылдыгы, бетке чабар сынчылдыгы менен көпчүлүктүн көзүн ачып, жарандардын намысына тийип, алардын патриоттук сезимин ойготуп, артынан ээрчитет. Манастын

триумфалдык жеңиштерге жегишин шарттаган булактардын бири – бул анын өзгө да, өнгөгө да, жеке өзүнө да сын көз менен кароого жөндөмдүүлүгү, улуттук өзүн өзү андап түшүнүүсү күчтүү өнүккөндүгү деп айтсак болот. Эгерде азыркы ак калпак кыргыздардын ар биринде Манас атаныкындай өзүн-өзү андап түшүнүүсү мыкты өнүккөн чынчыл жана сынчыл дух болсо, анда улутубуздун рухани саламатчылыгы бекем болоруна жана анын прогресстин, цивилизациянын жолуна төтө жол менен чыгарына ишенип койсо болот "Манастын" бизге каңкуулап турган дагы бир ишара-сабагы ушундай.

Манастын дагы бир артыкчылыгын белгилебей койсок болбос. Эл ичинде "Кеңешип кескен бармак оорубайт", "Отуз өлчөп, бир кес", "Он жолу ченеп, бир жолу кес" деген акылман макалдар бар. Биздин кыргызда илгертен эле демократия өнүмдөрү боло келген десек эч ким "кой аныңды" дебес. Элибизде маанилүү маселелер дайыма көпчүлүктүн элегине салынып чечилип келген. Мындай көрөңгө болбосо азыркы демократия кыртышыбызда түйүлдүк алып, тамыр байлап, көгөрө баштабас эле. Манас ата да калкыбыздын ошондой демократиялык жөрөлгөсү боюна сиңирген инсан. Бекеринен ал эпосто айкөл делип аталбайт. Калк тагдырына тиешелүү чордондуу маселелерди Манас ар дайым ортого коюп, эл менен кеңешип, акылдашып чечет. Калайык-калктын эрки, бүтүмү ал үчүн ыйык. Маселен, Анжиянды ээлеп жаткан Алооке кандын элчи аркылуу айттырган сунушу талкуулоо үчүн, Манас өзүнө кыргыз-казак урууларынын эл бийлеген жакшыларынын, баатырларынын, акылга дыйкан аксакалдарынын бардыгын чакырат. Көпчүлүк чуркурап бир корутундуга келгенден кийин гана Манас Алоокеге каршы атташып чыгат. Элдин ой-пикирин, Бакай, Акбалта, Кошой сыяктуу акылман карылардын акыл-кеңешин жата калып угуп, дайыма көпчүлүктүн ыгы менен болот. Манас атабыздын мындай демократиялык маданияты бүгүи кандайча бизге үлгү эмес?

Кыскасын айтканда, эпосто сүрөттөлгөндөй, Манас "көзү тоонун быткылдай, көрүнгөндү жуткудай" балбан,

баатыр, дөө-шаа гана эмес, ички жан дүйнөсү да аруу, сулуу, сергек, түшүнүк, көз караштары алысты чапчыган, океандай чалкыган ажайып инсан-каарман. Ошон үчүн ал эпосто: "Абадагы булуттун салкынынан бүткөндөй, асмандагы айкүндүн жаркынынан бүткөндөй" - деп мүнөздөлгөн эмеспи.

6. Кошой дөөнүн насааты

Дагы бир жолу айталы, бир боор мекениндин азаттыгы, эркиндиги, көз карандысыздыгы баардыгынан кымбат, бардыгынан жогору асыл нарк. Манас атабыз дал ушул ата журт эркиндиги үчүн кара башын сайып, өрт кечип, күрөшкө чыккан. Журт боштондугу жөнүндөгү улуу идеяны Манас ата сага мураска калтырган. Билип кой, мекендеш, тарых ырастагаи, "Манас" далилдеген, эгерим, ата конушун, эли-журтун чоочун үстөмчүл кара күчтүн кол астында, бийлигинде болсо, булуттуу көктүн астындагы, муунду чөптүн үстүндөгү өмүрүн, тагдырын кор. Этек-женинди жайылтпай, канат-куйругунду кыркып турат. Дүмүрүн түбүнөн казылат, түркүгүн суурулат. Өз ата журтунда бутту кенен сунуп, атуул катары алчактап жашай албайсын. Эркин жериң болсо, эркин элиң болсо, өз тагдырына өзүн кожоюн болсоң гана сен сыймыктуу кишисиң, толук кандуу инсансың, бактылуу адамсың, ата конушундун эркесисиң. "Эркиндигибиз - эң башкы байлыгыбыз"- деп Ажо Аскар Акай уулу бекеринен кайра, кайра баса белгилеп келаткан жок. Ошон үчүн Ата журтундун боштондугун, Ала-Тоондун азаттыгын, элиндин эркиндигин, республикандын эгемендүүлүгү көздүи карегиндей сактоо сенин эң биринчи атуулдук милдетиң, азаматтык парзын.

Муну айтып жатканыбыздын дагы бир орчундуу себеби бар. Мекендешим, "жаман айтпай жакшы жок" - дейт эмеспи кыргызда. Өзүң көрүп турасың, Арстанбек айткандай, жер үстү чайпалып, замана устаранын мизинде оодарылып турат го. "Түндөр жаман кырсык салып кетпесин, токтой турчу, жол карайын ата журт" деп бекеринен Алыкул тынчсызданган эместир. Оомалуу-төкмөлүү дүнүйөдө кокус

кандайдыр бир каардуу кара күч жаныдан ээ болгон эгемендүүлүгүбүзгө көз артып, ач тырмагын салса күнүбүз кандай болот? Кандайдыр капыстан буюктурган катуу бороон келип ата журт - боз үйүбүздү учуруп, кереге - уугубузду кыйратып кетпесине ким кепил боло алат, бу опурталдуу заманда. Ушундай сарсаналуу тынчы жок ойлордон улам, кайрадан жанагы улуу рух мурасыбыздагы акылман Кошойдун Манаска айтып турган төмөнкү кеңеши аргасыздан эске түшөт:

“Кенен ойло башынан,
Кебелбес болсун казынаң,
Калың бороон, катуу күн,
Кулунум канчалык өтөр башыңан.
Кыр-кырда кыргыз элиңе,
Кызыккан жандар дагы бар.
Кылчайбай канды агызар,
Кызыталактын баары бар.
Элинди түгөл башкарып,
Өз алдыңча болгондо,
Сени таштап койбос жепжеке.
Сууроодон угар дайныңды,
Күтүнбөстөн сен жатсаң
Бир күнү чабар айлыңды.
Ошого моюн бербеске,
Ок өтпөгөн тон камда,
Куусаң жетпей калбаска,
Ок жетпеген ат камда”.

Кошойдун Манаска айткан бул кеңеши кудум бүгүн бизге карата айтылып жаткандай. Калк кызыкчылыгын кайтарган стратегиялык акылман акыл-эстен чыккан бул кеңештин мааниси эч качан эскирбейт дегибиз бар. Бүгүн да, эртең да кыргыз үчүн айрыкча актуалдуу мазмуну бар, терең ойлуу философиялык насаат.

Замандаш, ушул насааттын ыңгайынан караганда да жаш мамлекетибиздин эгемендүүлүгүнүн боосунун бекем болушу үчүн эки эселеп, жүз эселеп камкордук көрүүнүн зарылдыгы бар. Ар кандай бороондорго туруштук бериш

үчүн ата-журт-боз үйүбүздүн желбоосун илгерки ата-бабаларыбыз өңдөнүп көшөрүп бекем кармоого тийишпиз. Эгер биз мекенибизди Манас атабызча чындап сүйсөк, Мекенибиз деп Манасча, Кошойчо жалындап күйсөк, Ала-Тоонун азаттыгынан ажыраганча туулбай туна чөгөлү, тирүү жүрбөй өлөлү деп, башты канжыгага байлап койсок, илим-билимге канык жана күн-түн тынбаган өжөр мээнеткеч боло билсек, анда ата журтубуздун ок өтпөгөн тону, ок жетпеген аты, бузуп өтө алгыс чеби болгону ошол, бороон-чапкынга кебелбес, ноюбас болгону ошол.

7. “Манастын” дөөлөттөрү-улуттун тирөөчтөрү

Соңку убактарда айрым мекендештерибиздин азыркы илим-техниканын заманында, атом кылымында байыркы доордун туундусу - архаикалык “Манаска” ориентир жасоо, илгерки фольклордук эпоско таянуу, аны идеал кылуу адашкандык деп жазгандарын гезит беттеринен окудук. Бирок кыргыз коомунун рухани турмушун, идеологиясын куруу жагына келгенде, “Манаска” байланыштуу олуттуу түрдө ойлонууга туура келет. Рухий тармак аба ырайы тез, тез өзгөрүлүп турган экономика же саясат тармагы эмес. Руханият сферасында кээде модачыл инновацияга караганда кылымдарды карытып келген байыркы архаика алда канча маанилүү, алда канча керектүү болуп чыгат. Нан деген эски нерсе, байыркы нерсе, бирок адамзат баласы үчүн нап ар дайым жаңы, өлбөс, түбөлүктүү мүлк. Руханият тармагынын спецификасы башка. Бул жакта нан сыяктуу дайыма жаңы, эскирбеген, түптүү, түбөлүктүү кенчтер болот. Анан калса, адамдын өзү да эски, байыркы жан эмеспи. Бүгүнкү адам өзүнүн түшүнүгү, кругозору жагынан өзгөчөлөнгөнү менен биологиясы, инстинктери, сезимдери, пендечилик касиеттери жагынан ошол эле байыркы бойдон. Шопенгауер мындай деген экен: “2000 жыл ичинде аалам өтө эле өзгөрүп кеткени менен адамдар мурдагыдай эле боюнча калган”. Пенде тирлиги кайталанма, түбөлүктүү айланпа сыяктуу. Киши азыр деле ошол байыркы адамдай сүйөт, кайгырат, кубанат,

кызганат, ичет, жейт, уктайт, күн чыкканда турат, күн батканда жатат, ыңаалап туулат, боорун көтөргөндө үйлөнөт, балалуу болот, карыйт, өлөт, кайра туулат, кайра эле ошол жолду басат

Демек, байыркы, илгерки адамдардын жашоо тажрыйбасынан жаралган нерселер бүгүнкү адамдар үчүн чоочун, бөлөк-бөтөн эмес. Ошон үчүн кыргыздын элдик акылмандыгы айткан мьшабу: "Алды жакты бир жолу карасаң, арт жакты миң жолу кара" деген макалда чоң маани бугуп жатпайбы. Маданияттын тарыхын изилдеген айтылуу академик Дмитрий Лихачевдин мобу сөзү да кыргыз макалынын маанисине үндөшүп турат: "Өткөнгө кызыгууну мен келечекке болгон камкордук катары түшүнөм" Ал эми кыргыздын айрым скептиктеринин "Манаска" карата айткан жогорудагы алабарман ойлоруна караганда, мага бүгүнкү француз консерваторлорунун, ошол эле, өйдөкү кыргыз макалынын духунда айтышкан ою көбүрөөк жагып турат. "Чоң аталардын жана чоң энелердин моралы күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багытталган. Тарыхый тажрыйба адам пендесинин турмушунда жаңылыкка караганда, ар дайым кайталанып, кайра келип турган түбөлүктүү, түптүү нерселер көбүрөөк экенин күбөлөп турат. Мына ошондуктан, жаңылыктардын артынан кубалайм деп олтуруп, кылымдап калыптанган "ак чач" нормаларды, эрежелерди унутуу омурталдуу экенин эскерткибиз келет".

Кыскасы, бүгүнкү күндө цивилизациялашкан дүйнөнүн өзүнүн өткөндөгү байыркы маданий "прафеноменине" кайрылып, ал жактан кандайдыр бир омок болор таянычтарды издеп жатышы бекеринен эмес.

Демек, "Манас" кыргыз рухунун түптүү уюткулары уюп жаткан алтын казынабыз экен. Байыртан келаткан бул казынада бүгүнкү кыргыз тукумдарынын жан дүйнөсүнө түркүк боло турган унгулуу нарктар бар экен. "Манаста" эмне ыйык? Ата журт ыйык, анын боштондугу ыйык. Ала-Тоонун бүтүндүгү, ак калпак журттун биримдиги ыйык. Акыйкатка, актыкка, адилеттүүлүккө негизделген достук ыйык. Ата журттун мүдөөлөрү, калайык-калктын жогорку

кызыкчылыктары ыйык. Ата конушка агынан жарылып ачылган адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз ыйык. “Манаста” эмне улук? Эл-журттун мүдөө-кызыкчылыктары менен жуурулушкан абийир, ар намыс улук Ак жашоого умтулган адеп-ахлак улук. “Манаста” дагы эмне ыйык? Алмустактан бери келаткан ата-баба салты ыйык, наркы ыйык Апа ыйык. Ата ыйык. Ала-Тоого атуулдук берилгендик ыйык Алысты болжоп көргөн акылман акыл-эс, өзүнө да, өзгөгө да аяр караган сынчыл рух ыйык. Адамгерчилик ыйык Улуттун намысы ыйык. Кыргыз деген АТ ЫЙЫК. Санай берсе, “Манастын” туу туткан ыйыктары көп. Алардын чет-жакасын өйдөтөгү кептин жүрүшү аздыр-көптүр көрсөттү окшойт.

Улуу “Манастын” ушул унгулуу ыйыктары бүгүнкү улуттук адептик идеологиябыздын өзөктүү эрежелеринен болуп калууга тийиш деп ойлойбуз. Жаштарды, жарандарыбызды тарбиялоо ишинде ориентир болуп бере турган негизги рухий, адеп-ахлак мерчемдер ушулар болушу керек го. Бүгүнкү жашообузда пайда болгон рухани вакуумду “Манастын” ушул ыйык дөөлөттөрү менен толтуруш керек. Кыргыз улутунун рухий турмушунун фундаментинде ата конушубуздун топурагында илгертен жашап келаткан ушул ыйык дөөлөттөр жатышы абзел. Улуттун ушул кымбат дөөлөттөрү Манас, Бакай, Кошой, Каныкей, Семетей үчүн кандай ыйык болсо, бүгүнкү кыргыз тукумдары үчүн да ошондой эле ыйык болуп калууга тийиш. Азыркы урпактарыбыздын жан-дүйнөсүн, аң-сезимин кыргыз рухунун туу чокусу - “Манастын” ушул асыл нарктарынын “ат мамырларына” чырмап байлаш керек. Ушундай болгондо гана улутубуздун ички рухий, адеп-ахлак саламатчылыгы бекем болоруна жана калкыбыздын тыш жактан басып кирген чоочун маданий экспансиянын кулу болуп калбастыгына ишенсек болот.

IX. МЕТОДИКАЛЫК БӨЛҮМ

1. Манас - рух казынабызды кантип өздөштүрөбүз?

*(Бүгүнкү окуучуга, студентке - эртеңки мугалимге
айрым методикалык кеңештер).*

Улуу “Манас” эпосун окутуу мугалим үчүн өтө жооптуу, татаал да, ошону менен бирге өтө сыймыктуу да, кызыктуу да иш. Эгерде эпосту үйрөнүүдө мугалим тарабынан да, окуучу тарабынан да чыныгы ышкылуу чыгармачылык мамиле болсо, экөөнүн ортосунда өз ара жуурулушкан жандуу кызматташуу жүрсө, анда “Манасты” окуп үйрөнүү педагог үчүн да, бала үчүн да жан дүйнөгө жаркын нур чачкан өзүнчө бир эстен кеткис сонун окуя-тарых болмок. “Манасты” үйрөнүү ошондой рухани рахат тартуулаган, чечекейди чеч кылган, баланы кудундатып сүйүнткөн, жыргаткан, ойготкон, ойлонткон, толгонткон кызыктуу педагогикалык иш болушу үчүн мугалим ар дайым ойлордун оргуштаган булагына айланып, методикалык жактан кылдат жана айлакер болуп, дамамат күтүлбөгөн жаңы усулдук саамалыктарды таап, жумушка чегип турушу керек. Албетте, мындай учурда окуу куралдарында, колдонмолорунда жарыяланган жана газета, журналдарда жарык көргөн методикалык кеңештер, көрсөтмөлөр да мугалимге жардамга келиши керек. Биз “Манас” жөнүндөгү сабакты ошондой кызыктуу жана түшүмдүү, жемиштүү кылышка көмөгү тиер деген ой менен улуу эпосту окутууга карата өзүбүздүн айрым бир усулдук кеңештерибизди ортого таштамакпыс.

“Манастын” бир окуясын, же бир бөлүгүн же эпосту бүт өтүп бүтүк дейли. Мугалимдин көңүлүндө дайыма төмөнкүдөй жүрөктү өйүгөн суроолор турат эмеспи:

“Манастын” текстин балдар толук өздөштүрдүбү?

Сөздөрү, саптары эстен чыккыс болуп калдыбы?

Каерден сурасаң да ошоерди “баса калып”, “Тили буудай кууруп” жооп берише алар бекен? Сюжеттин майда-чайдасынан өйдө эстеп такалбай жооп бере алышабы? Тексти

беш колундай билип алууга үлгүрүштүбү? Педагог катары ушуну камсыз кыла алдымбы?

Чыыында эле, мугалим ойлогондой окуучу көркөм текстин өзүн беш колундай билиш керек. Мындай болбосо “Манасты” окудум же окутум деш бекер. Дастандын бир барагын ачпай, жөн гана окуу китебиндеги маалыматтар же мугалимдин айтып берген баянын угуу, конспектилөө менен чектелип, ушуну менен эпосту окудум, билем деп компойгондор аз эмес. Тескерисинче, адабиятты окуу, билүү деген сөз - чыгарманын өзүнүн текстин башынан аягына чейин үнүлүп көздөн жана жүрөктөн өткөрүү деген сөз. Тексти окуу-адабий билимдин башкы эрежеси.

Мугалимдер балдардын көркөм тексти билүү, өздөштүрүү деңгээлин аныкташ үчүн албетте, адат катары бышыктоо, кайталоо сабактарын өткөрүшөт, сочинение жаздырышат, ж.б. усулдук ыкмаларды пайдаланышат. Бирок бышыктоо сабагынын балдар үчүн кызыктуу болушуна мугалимдер дайыма эле күйүп бышып камкордук көрө беришпейт дегибиз бар. Кээде мурда өтүлгөн нерселердин механикалык түрдө жансыз кайталанышына жооп катары окуучулардын класста зеригишип, көңүлсүз олтурушканын көрөсүң. Ушундай болбосу үчүн окуучулардын билимин текшерүү, бышыктоо максатында өткөрүлө турган сабактын формасын, курулушун окуучулар үчүн кандайдыр бир даражада жаңылык, күтүүсүз окуя болуп калышы үчүн алдын ала кам көрүү зарыл. Биз “Манастын” текстин окуучулардын өздөштүрүү даражасын аныктоого арналган сабакты табышмак-сабак түрүндө уюштурууну сунуш кылар элек. Табышмак-сабак ар түрдүү ыкта: мугалимдин бүтүндөй класска же ар бир окуучуга берген суроо-табышмагы жана ага окуучулардын берген жооп-жандырмагы түрүндө, же болбосо, табышмактын жообун табуу боюнча командаларга бөлүнгөн топтордун өз ара мелдеш-жарышы түрүндө болушу мүмкүн. Же болбосо табышмактар алдын ала карточкаларга жазылып, окуучуларга (жообу жок) таратылып берилип, анан окуучулар карточкалардагы табышмактарды бир-бирине берип, жообун издешсе да болот. Табышмактын жообун так

жана көп тапкан окуучуну же команданы сыйлоо боюнча иш-чаралар жагын да мугалим ойлонуп коюшу абзел.

Эмесе, төмөндө “Манастын” көркөм тексти, сюжети боюнча табышмактардын айрым болжолдуу үлгүлөрүн сунуш кылабыз.

I Табышмак:

Түн ичинде суурусса, өрттөй болуп кызарган,
уруштуу күндө узарган, шиберге койсо өрт кеткен,
шилтегени мүрт кеткен.

(Бул кайсы баатырдын кылычы?)

II Табышмак:

Тукуму жок өтөм деп,
Туяксыз кандай кетем деп.
Карманарга туяк жок,
Канатынан айрылган,
Калкта мендей чунак жок.

(Бул кимдин сөзү?)

III Табышмак:

Чаткаягы чаткалдай,
Жүрүп берсе чатына,
Жүктүү төө баткандай.
Куюшкандын кошконго,
Он бир карыш казанды,
Ойноп-күлүп азгандай.
Бооруна тим эле,
Момолой ийин казгандай.
Балтыры өгүз белиндей,
Басканы сырттын желиндей.

(Бул кайсы тулпар жана кимдин минген тулпары?)

IV Табышмак:

Айгай укса шашпаган,
Ай караңгы түндө да,
Бир изин жаза баспаган.
Кетмен туяк, коен жон,

Жакалаша келгенде,
Жылан сындуу жойлогон
Уй куймулчак Сарала.
(Бул кайсы баатырдын тулпары?)

V Табышмак:

Асман менен жериндин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен Күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Асмандагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
(Бул ким?)

VI Табышмак:

Төбө чачы сүксөйүп,
Жеп ийчүдөй үксөйүп.
Качырган каман төштөнүп,
Алуучу аюу көздөнүп,
Мурунун таноосу,
Сеңирдүү тоонун баткалдай.
Бир көзүнө карасаң,
Бакалуу көл-буткулдай.
Кашы өрттөнгөн токойдой.
(Бул кайсы балбан?)

VII Табышмак:

“Кенен ойло башынан,
Кебелбес болсун казынаң.
Калың бороон, катуу күн,
Кулунум, канчалык өтөр башыңан.
Кыр-кырда кыргыз элине
Кызыккан жандар дагы бар.
Кылчайбай канды агызар.
Кызыгалактын баары бар.

Элинди түгөл башкарып
Өз алдыңча болгондо,
Сени таштап койбос жепжеке.
Суроодон угар дайыныңды,
Күтүнбөстөн сен жатсаң
Бир күнү чабар айлыңды.
Ошого моюн бербеске,
Ок өтпөгөн тон камда.
Куусаң жетпей калбаска,
Ок жетпеген ат камда”.
(Бул сөздү ким кимге айтат жана кандай
кырдаалда айтат?)

VIII Табышмак:

“Төбөлөп келген калмактан, намысым кайрып мен алдым,
аяш! Эл намысы деп жүрүп, аяш, мен эгиздерди жеп алдым
аяш! Мен канатым өрткө алдырдым, аяш! Кабыландын
баарысын, мен каканчыга алдырдым, аяш! Ач арстан, ары
шер, жардыгында өлбөдүм, аяш! Алмамбет, Чубак,
Сыргагым бардыгында өлбөдүм, аяш!”

(Бул кимдин сөзү? Бул сөздөрдү ким кайсы учурда
кимге кайрылып айтат?)

Мына ошентип, биз жогоруда “Манастын”
тексти боюнча табышмак түзүүнүн үлгүлөрүн бердик.
Мугалим мындай табышмактардын катарын чыгармачылык
менен өз алдыңча мындан да кызыктуу кылып улантып,
көбөйтүп кете берет деген ойдобуз. Табышмактарды айрым
темалар, эпостун бөлүктөрү же анын бүтүндөй тулкусу
боюнча да түзсө болот. Кыскасын айтканда, кайталоо,
бышыктоо сабагын табышмак-сабак түрүндө уюштуруу жана
алып баруу “Манасты” үйрөнүү, өздөштүрүүнү окуучулар
үчүн кызыктуу, көңүлдүү процесске айлантууга көмөк
көрсөтпөй койбойт деген ойдобуз Мындай табышмактардан
кийин окуучулардын улуу эпостун текстин кандай даражада
билгендиги ачыкка чыгып калат. Ар ким артыкчылыктарын
жана кемчиликтерин сезет, көрөт. Акырында өйдөтөгү
табышмактардын жообун жаза кетели.

1. Манастын кылычы.
2. Жакыптын сөзү.
3. Манастын Аккуласы.
4. Алмамбеттин тулпары.
5. Манас.
6. Жолой.
7. Кошойдун сөзү.
8. Маңастын сөзү.

Дагы бир усулдук кеңешибизди айткыбыз келет. Окуучулардын “Манас таануу” багытындагы кругозорун текшерүү, билимин бышыктоо, бекемдөө максатында корутунду түрүндөгү Викторина - сабакты уюштуруу, да өзүнүн жемишин бербей койбойт деген ишенимдебиз Викторина - сабакты жандуу өткөрүү максатында класста командаларды түзүп, жооптор боюнча мелдештирсе, конкурс уюштурса андан бетер жакшы болор эле. Төмөндөгү суроолор модулдук суроолор түрүндө окуучуларга сунуш кылынып, класстагы ар бир баладан ушул соболдорго жооп талап кылынышы, зачет-экзамен алынышы мүмкүн. Мындай суроолордун системасын “Манастын” ар бир главасына карата да түзсө болот Эмесе, багыт иретинде суроолордун болжолдуу схемасы алдыңыздарда:

1. XIX кылымда “Манас” эпосунун тексти биринчи жолу качан, кайсы жылы кагаз бетине түшүрүлгөн? Ким тарабынан? Жазылып алынган үзүндү кандай деп аталат?
2. “Манас - кыргыз турмушунун энциклопедиясы” деген сөздү кайсы окумуштуу айткан?
3. XIX кылымда орустун кайсы түрколог - окумуштуусу тарабынан “Манас” жазылып алынган жана жарыяланган?
4. Революцияга чейинки атактуу чоң манасчылардан кимдерди билебиз?
5. Кытайдагы атактуу манасчынын аты-жөнү ким?
6. “Манасты” орус тилине которууну Кыргызстанда биринчи болуп кайсы окумуштуулар, жазуучулар башташкан?
7. Революциядан кийин казактын кайсы окумуштуусу биринчилерден болуп “Манасты” изилдөөгө алган?

8. Революциядан кийин “Манас” эпосу (“Семетей”, “Сейтектен” башкасы) биринчи болуп толугу менен кайсы манасчыдан жазылып алынган? Жазып алуу кимдер тарабынан ишке ашырылган?
9. “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” толугу менен кайсы манасчыдан жазылып алынган?
10. Революциядан кийин “Манас” эпосунан үзүндү биринчи болуп кайсы жылы өзүнчө китепче болуп басылып чыккан? Кандай ат менен жана кайсы манасчынын айтуусу боюнча?
11. Азыркы учурдагы кыргыздын көрүнүктүү манас изилдөөчүлөрү кимдер?
12. “Манас” боюнча кандай пьеса, опералар жаралган? Кимдер тарабынан?
13. “Манасты” кайсы авторлор, жазуучулар кара сөзгө айландырып, китеп кылып чыгарышкан? (Жооптору мугалимге белгилүү болгондуктан жазган жокпуз).

Эми соңку үчүнчү усулдук кеңешибизди ортого салууга уруксат этесиздер. Алдын ала буларды айткыбыз келет.

Бүгүнкү күндө улуттук тилибизди жаңы деңгээлге көтөрүү көз карашынан караганда да “Манастын” мааниси баа жеткис. “Манасты” эл тарабынан кыргыз тилине тургузулган улуу монументалдык эстелик десек жаңылышпайбыз. Улуу эпосубуз - эне тилибиздин алтын казынасы. Кыргыз тилинин кору, дандын кызылындай сан жеткис сөз байлыгы, лексикалык, фразеологиялык каймагы, түгөнүс асыл берметтери ушул жерде. Курчап турган дүйнөнү, көрүнүштөрдү жана предметтерди, татаал социалдык мамилелерди, рухий кубулуштарды чагылтуудагы кыргыз тилинин бай мүмкүнчүлүгүн, керемет жөндөмүн, сыйкырдуу күчүн, эң ийкемдүү образдык кудуретин дал ушул “Манастан” ачык-айкын көрөбүз. “Манас” өнөр алды - кызыл тилдин” эң жогорку үлгүсү. Жандуу нерсе болобу же жансыз нерсе болобу, сүрөттөп жаткан нерсени кыска жана нуска, ташка тамга баскандай таасын берүү, кооздоп таамай тартуу жагынан “Манастан” не бир таланты ташыган, өнөрү ашкан чечендер да өрнөк алса болот. - 250 -

Биздин оюбузча, “Манасты” окутуунун маңызы, максаты, практикалык мааниси ушунда: жаш муундарыбызга биринчи иретте, “Манастын” тилин үйрөтүшүбүз керек. “Манастын” тилин үйрөнүү - кыргыз тилин үйрөнүү деген сөз. Тил башаты “Манаста”. “Манас” ар бир бөбөктүн, ак калпакчан, ак элечекчен ар бир кыргыздын тил бешиги болуп калса деген тилекти айткыбыз келет. Окуучуларга жана студенттерге “Манасты” окутуу дегендик алардын боюна “Манастын” тил байлыгын сиңирүү, жаштарды өз оюм, пикирим “Манастагыдай” таамай, кыска жана нуска айта билүүгө, эпостун сөз берметтерин, накыл кептерин, макалылакаптарын өз сөздөрүндө колдоно, пайдалана билүүгө, кеп куруп жатканда ата-бабаларыбыздын улуу мурасы таалимдеп отургандай көркөмдөп, кооздоп, керек болсо, жорголотуп чечен сүйлөй билүүгө жана жаза билүүгө үйрөтүү, машыктыруу деген сөз.

Ушул максатта “Манастын” сөз берметтерин, учкул саптарын, фразеологиясын чагылдырган карточкаларды дайыма туруктуу түрдө окуучуларга түздүрүү, мугалимдин өзүнүн да карточкаларга талыкпай сөз мончокторун жыйнашы мүдөөгө төп келет деп ойлойбуз. Эгерде сөз берметтерин карточкаларга жазып коюп, анан ушуну менен эле чектелип калсак, анда карточкаларыбыз өлүү капиталга айланып калар эле. Карточкаларды тынымсыз иштетип, аларды окуучулардын тил байлыгынын өсүшү үчүн, сүйлөө практикасына кириши үчүн кызматка чегеши керек. Бул үчүн төмөнкүдөй методикалык ыкманы колдонуу өз жемишин берер эле деген ойдобуз. Маселен, мурдатан көптөгөн карточкаларга, ошону менен бирге адабий дептерге, чөнтөк блокнотуна жазылып топтолгон “Манастын” учкул, жорго саптарын мүмкүн болушунча дагы бир жолу толук үйрөнүп, керек болсо жаттап, эске тутуп келүүгө жалпы класска тапшырма берилет. Бул тапшырма аткарылгандан кийин балдар эки командага бөлүнөт да, бул эки топтун ортосунда “Манастын” сөз берметтерин, учкул саптарын жанылбай, такалбай, шар, тез айтуу боюнча мелдеш жүргүзүлөт. Мисалы, I команданын биринчи баласы бир-эки сапты айтып

бүтөрү менен экинчи окуучусу дароо аны улап, экинчисин үчүнчү окуучу шарт улантып, ошентип аягына чейин уланып кете берет. Бири биринин айтканын кайталамай деген болбойт. Белгиленген убакыт ичинде биринчи команда сөзүн бүткөн соң, экинчи команда да ушундай эле тартипте оюнга катышып, биринчи команданын сөздөрүн кайталабай өзүлөрүнүкүн “сайрап” беришет. Кайсы команданын балдары жаңылып такалып, кекечтенип, көбүрөөк пауза жасап, бири-бирин ырааттуу, шар улап кете албай буйдалса, анда ал команданын упайы төмөндөп, артта калат. Жыйынтыкты атайы түзүлгөн калыстар тобу чыгарат. Калыстар тобунун курамына ата-энелерден да киргизсе болот.

Эмесе, эки команданын өз ара мелдешип, “Манастан” айткан учкул, жорго саптарынын болжолдуу үлгүсүн сунуш кылабыз:

I команданын сөздөрү:

1-окуучу: - Телегейи тең болсун

Атасын тарткан шер болсун

2-окуучу: - Белеске күйгөн от болсун

Бет алган душман жок болсун

3-окуучу: - Оозунан оту буркурайт

Көзүнөн жалын шыркырайт

4-окуучу: - Жаадай учуп калдактап

Эки этеги далдактап

5-окуучу: - Мөндүрдөй кылып ок атып

Жамгырдай кылып жаа атып

6-окуучу: - Кыл болот мизин жалаштым

Намысың бирге талаштым

7-окуучу: - Алды жактан карасаң

Алты миң эрдин сүрү бар

Арт жагынан карасаң

Ажыдаардын түрү бар

8-окуучу: - Адамдын башы былкылдап

Найзанын учу кылкылдап

9-окуучу: - Сыртын тарамыш менен чаптаган

Желим менен каптаган

10-окуучу: - Кызгалдак чөбү кылкылдап

Кымыздык менен ышкыны

Тегиз бышып былкылдап

II-команданын сөздөрү:

1-окуучу: - Ок жыландай сойлогон

Октурулуп ойногон

2-окуучу: - Азабым болсо көрөйүн

Ажалым болсо өлөйүн

3-окуучу: - Акылмандын тунугу

Ак калпактын улугу

4-окуучу: - Балтырыбыз жооруду

Боконго сөөк ооруду

5-окуучу: - Сары майдан омуруп

Кантгы кардай томуруп

6-окуучу: - Арык элек семирдик

Ачыккан элек тоюндук

7-окуучу: - Арстан эрдин башына

Алтымыш мүшкүл бир келет

8-окуучу: - Манастап ураан чакырып

Каарданып бакырып

9-окуучу: - Көзү жанып от болуп

Ичи өртөнүп чок болуп

10-окуучу: - Умачтай көзү ачылып

Ооруган жери басылып

Эки команда таймаш учурунда ушинтип бир эле жолу эмес, бир нече жолу улам жаңы учкул саптарды кезектешип айтышып, мелдешти жеңишке чейин улантышат. Мындай мелдешти эки окуучунун ортосунда да, эки-экиден төрт же үчтөн алты окуучунун ортосунда да жүргүзсө болот.

Акырында айтарыбыз, мына ушул өңдүү методикалык ыкманы колдонуп жүргүзүлгөн иштер улуу мурасыбыздын сөз берметтеринин, кеп казынасынын жаш муундардын боюна, дилине, тилине жугушуна, сиңишине шыпаа болуп береби деген ой.

Албетте, “Манастын” сөз берметтерин жаттап алып, эске тутуп жөн калбай, мелдештен кийин унутуп калбай, окуучулардын күндөлүк оозеки жана жазуу түрүндөгү речтик практикасында колдонулушуна жетишсек, эпостун сөз байлыгын баланын төл сөзүнө айлаңдыра билсек кандай керемет иш болор эле. Бул үчүн дагы да көптөгөн методикалык, педагогикалык амалдарды ишке чегүү талап кылынары бышык. Өйдөкүдөй максатка жетүү үчүн мындан бөлөк да, маселен, “Манас” айтуу боюнча окуучулардын өз ара мелдештерин, койкурстарын тез-тез уюштуруу, жанагыдай эпостун таамай салыштырууларын, эпитеттерин, учкул сөздөрүн, фразеологиясын пайдаланып оозеки аңгеме айтууга көнүктүрүү, эпостун окуяларынын кара сөз түрүндөгү варианттарын түздүрүү, манасчылардын аткаруусундагы тексттер жазылган пластинкаларды активдүү пайдалануу, айтылуу “стистикалык эксперименттерди” практикалоо, эпостун тили боюнча адабий викториналарды өткөрүп туруу, докладдарды, рефераттарды, ар типтүү жанрдагы изленилдерди жана сочиненилдерди үзгүлтүксүз жаздыруу, “Манастын” тилин үйрөнүү боюнча кружок уюштуруу, архаизм сөздөрдү чечмелөө, сөздүк түздүрүү, эпостун айрым эпизоддорун сахналаштыруу, видеотасмаларга түшүрүлгөн “Айчүрөк” операсын, Жалил Садыковдун “Айкөл Манас”, “Манастын уулу Семетей”, “Сейтек” пьесаларын, ж.б. спектаклдерди сабакта жана класстан тышкаркы жумуштарда ишке чегүү, окуучуларды манасчылар, дастанчылар, санжырачылар менен жолугуштуруу сыяктуу ж.б. методдор өз жемишин бербей коймок эмес. Акырында “Манасты” окутуу практикасынан, алдыңкы педагогикалык тажрыйбадан мисал келтирнп кетпесек болбос. Өйдөтө “Манасты” окуу аркылуу окуучунун тили, сөз байлыгы өссө, лексикасы байыса дебедикпи. Мына ушундай максатты ийгиликтүү ишке ашырууга жетишип жаткан чыныгы чыгармачыл, жаңычыл мугалимдер жумуриятыбызда бар. Ошондой чыгаан мугалимдердин бири, атактуу кыргыз тили жана адабияты мугалими, белгилүү “Манас сабагы” китебинин автору, эл

аралык Айтматов коомдук академиясынын академиги Бектур Исаков.

Б.Исаков "Манасты" окутууда окуучуларды эпостун көркөм сөз каражаттарын колдонуп оозекн жана жазуу түрүндө ангеме курууга, реферат, доклад жаздырып, чечендикке көнүктүрүүгө көп көңүл бурат. Буга, башкаларын айтпаган күндө да, "Манаска" байланыштуу Б.Исаковдун окуучулары жазган пьеса тибиндеги 300дөн ашык эң жакшы сочинениелер, "Манастын" куюлушкан көркөм сөздөрү жазылган жүздөгөн карточкалар күбө өтүп турушат. Булар мектептин адабият кабинетинде сакталып турат. Улуу эпосуздун лексикасын, көркөм тилин жаш муундардын рухуна, дилине, тилине сиңирүүгө болгон Б. Исаковдун эмгегинин жемишин көрүү үчүн окуучусу Каныкей аттуу кыздын пьеса-сочинениесинен бир чымчым үзүндү келтирип өтөлү.

Каныкей өз сөзү менен сочинениесинде айтылуу Жолой балбанды минтип сүрөттөйт: "Ичи көпкөн торпоктой бышылдап, айбаттуу жылаңдай кышылдап, көмөкөйү кирилдеп, калбыгый эрдн дирилдеп, түркүгү алтын ак чатырдын ичинде, кабагы кайра жаачу булуттай, курсагы талкан салган тулуптай, карт-карт кекирип, кызматчысын жекирип, катыр-катыр тырманып, курсагын сылап ыңгыранып, көлдөлөңгө кырданып, бутун сулдуйта сунуп, Эр Жолой жаткан болот, куш жаздыкка чумуп. Жанында эки малайы төөнүкүндөй тартайган, манжалары балпайган, таманы кетмендей талпайган буттарын ушалап отурушат."

• Мына минтип, өз сөзү менен уйкаштырып, кооздоп, тили буудай кууруп, элестүү, көрктүү сүйлөй да, жаза да билүүгө "Манастын" көркөм дүйнөсүнүн, элдик тилдин бай казынасынын мисалында тарбия алган, машыктырылган окуучу гана жөндөмдүү болушу мүмкүн. Окуучунун мындай сөзмөрлүгү, чечендиги мугалимдин күн-түн тыным албаган педагогдук мээнеткечтигинин жемиши.

АДАБИЯТТАР:

1. Акаев А. Манастан мамлекеттүүлүккө карай. Бишкек, 1995
2. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу "Манас", I-китеп Фрунзе, 1984
3. Абдылдаев Э. "Манас" эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. Ф.: Илим, 1981; "Манас" эпосунун историзми Ф.: Илим, 1987.
4. Жайнакова А. "Семетей" эпосунун тарыхый генеалогиялык негиздери. Ф.: Илим, 1982.
5. Ибраимов К. Ыбрайым Абдрахманов. - Фрунзе.: Илим, 1987
6. Кырбашев К. "Манас" эпосунун стили. - Фрунзе.: Илим, 1983
7. "Манас" кара сөз түрүндөгү баяндама. Түзүүчү С.Мусаев, Ф.: Илим, 1986.
8. Мамыров М. Орус окумуштуулары "Манас" эпосу жөнүндө. - Ф.: Кыргызстан, 1964.
9. Мамыров М. "Семетей" эпосу "Манас" трилогиясынын экинчи бөлүгү. - Ф.: Илим, 1963.
10. Мамытбеков З. "Манас" эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. - Ф.: Кыргызстан, 1966.
11. Исаков Б. "Манас" эпосун окутуу. - Бишкек, 1989.
12. Сарыпбеков Р. "Манас" эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. - Ф.: Илим, 1987
13. Сарыпбеков Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү.-Ф.: Илим, 1977.
14. Сооронов О. "Манас" трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү. Ф.: Илим, 1981.
15. Карасаев Х. Камус наама: "Манас" сөздүгү.-Ф.: 1990
16. "Манас" энциклопедиясы, Бишкек, 1995, I, II том.
17. Адамзаттын Манасы, Алма-Ата, 1995.
18. Байгазиев С. Улуу "Манас" улутубуздун дил жана тил бешиги, Бишкек, 1995.
19. Кыргыздар, IV том, Бишкек, 1997.

20. Юнусалиев Б. Кириш сөз. Китепте: Маиас, I том, Фрунзе, 1958.
21. Алп манасчынын албан элеси, Бишкек, 1994.
22. Улуу манасчы Сагымбай, Бишкек, 1992.
23. Сайфаддин Аксыкенти, Тарыхтардын жыйнагы (Мажму Агут-Таворих), Бишкек, 1996.
24. Маргулан А. Чокон жана Манас, Алма-Ата, 1971.
25. Караев Ө. "Манас" эпосунун жаралышы жана анын доору. "Кыргызстан маданияты", 1988, 18-август.
26. Лаң Йиң. Манастын трагедиялык асемдиги. Китепте: Кыргыздар, Бишкек, 1997.
27. Турганбай Кылычбек (Шинжаң) "Манас" эпосунун жаралган доору жөнүндө, Ала-Тоо, №1, 1997.
28. Бартольд В. В. Кыргыздар. Китепте: Кыргыздар, II том, Бишкек, 1991.
29. Бернштам А. Н. Кыргыз мамлекетинин өз эркиндиги үчүн күрөшү. Китепте: Кыргыздар, II том, Бишкек, 1991.
30. Абрамзон С. Кыргыздардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланышы. Китепте: Кыргыздар, II том, Бишкек, 1991.
31. Мусаев С. Кириш сөз. Китепте: "Манас" (С.Орозбаковдун вариантынын академиялык басылышы), I-китеп, Бишкек, 1995.
32. Исаков Б. Манастын жети осуяты, Бишкек, 1998.
33. Ауэзов М. Мысли разных лет.-Алма-Ата, Казгослитиздат, 1961.
34. Бегалиев С. О поэтике эпоса "Манас" - Ф.: Илим, 1968
35. Жирмунский В. Тюркский героический эпос.-Л., 1974.
36. Кыдырбаева Р. Генезис эпоса "Манас".-Ф.: Илим, 1980.
37. Кыдырбаева Р. Сказительное мастерство манасчи.-Ф.: Илим, 1984.
38. Мамытбеков З. Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе "Манас", -Илим, 1993.
39. Молдобаев И. Эпос "Манас" как источник изучения духовной культуры кыргызского народа, -Ф.: Илим, 1989.
40. Молдобаев И. Отражение этнических связей киргизов в эпосе "Манас" -Ф.: Илим, 1985.

41. Мусаев С. Эпос "Манас" -Ф.: Илим, 1979.
42. "Манас" героический эпос киргизского народа (Сборник статей) Ф.: Илим, 1969.
43. Рахматуллин К. Великий патриот легендарный Манас. Киргизгосиздат., 1943.
44. Сыдыков А. Героические мотивы в эпосе "Манас" -Ф.: Илим, 1982.
45. Акмолдоева Ш. Б. Древнекиргизская модель мира, Бишкек, 1996.
46. Салиев А. Человек входит в мир. Ф.: 1983.
47. Чоюн Омүраалы уулу. Теңирчилик, Бишкек, 1995.
48. Убукеев М. Тайны эпоса "Манас", Литературный Кыргызстан, 1998, №11, 12.
49. Энциклопедический феномен эпоса "Манас", Бишкек, 1995.
50. Валиханов Ч. Очерки Джунгарии В кн: Энциклопедический феномен эпоса "Манас", Бишкек, 1995.
51. Радлов В. В. Образцы народной литературы Северных тюркских племен. В кн. Энциклопедический феномен эпоса "Манас", Бишкек, 1995.

М А З М У Н У:

I. МАНАС ЭПОСУНУН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТУРМУШУНДА АЛГАН ТАРЫХЫЙ ОРДУ ЖАНА АНЫН БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ МААНИСИ	7
II. "МАНАС" ЭПОСУНУН СЮЖЕТИ	20
III. "МАНАС" ЭПОСУН ЭЛ ООЗУНАН ЖЫЙНООНУН ТАРЫХЫ	
1. "Манас" качандыр бир кезде кагазга түшкөнбү?	76
2. XVI-кылымдагы "Тарыхтардын жыйнагы" жана "Манас"	77
3. Чокон Валиханов жана "Манас"	83
4. Василий Радлов жана "Манас"	96
5. Колониализм жана "Манас" тагдыры	103
6. Будапештке жеткен 72 сап	104
7. Өзү айткан "Семетейди" угун эси оогон Кенжекара	107
8. Татар-башкыр мугалимдеринин жоголгон "Манасы"	108
9. Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыздардан "Манастын" жыйнагандар болгонбу?	111
10. Совет бийлиги жана "Манас" ааламынын алгачкы карлыгачы	115
11. Сагымбай Орозбаковдон "Манастын" жазылып алынышы	116
12. Айкөл "Манас" алп Саякбайдан кандайча жазылып алынган?	123
13. "Манасчылар" жана "Манастын" варианттары?	132
14. Кытайда жана Ооганстанда "Манас" кантип жыйналган?	137
IV. УЛУУ ЭПОСУН ЖАРЫЯЛАНЫШЫ.	
1. Москвага жазылган арыздар же "Манастын" китеп болуп басылуу кыйын - кезеңи	150
V. "МАНАС" ЭПОСУ КЫРГЫЗ ЖАНА ДҮЙНӨ ОКУМУШТУУЛАРЫНЫН КӨЗҮ МЕНЕН (Улуу дастандын изилдениш тарыхы)	
1. "Манастын" орус жана казак окумуштуулары тарабынан изилдениши	157
2. "Манас" эпосунун Манастын урпактары тарабынан изилдениши	175
3. "Манас" эпосуну чет өлкөлөрдө изилдениши	190

VI. ОКУМУШТУУЛАР, АДАБИЯТ ИШМЕРЛЕРИ "МАНАС" ЭПОСУ ЖӨНҮНДӨ

1. Чокон Валиханов.....	199
2. Василий Радлов.....	200
3. Мухтар Ауэзов.....	201
4. Александр Бернштам.....	202
5. Саул Абрамзон.....	204
6. Түгөлбай Сыдыкбеков.....	205
7. Чынгыз Айтматов.....	206
8. Лаң Йин (Кытай эл республикасы).....	207
9. Болот Юнусалиев.....	208
10. Самар Мусаев.....	209
11. Р.З.Кыдырбаева.....	210
12. Тургунбай Кылычбек (Кытай эл республикасы).....	211
13. Азиз Салиев.....	212
14. Аскар Акаев.....	213

VII. "МАНАС" БОЮНЧА САБАК-КОНФЕРЕНЦИЯ.....218

VIII. УЛУУ "МАНАСТЫН" ТАЗАРТУУЧУ КҮЧҮ

(сабак-конференциянын пленардык кенешмесинде жасалуучу негизги чон докладдын үлгүсү).

1. ✓ "Манастын" ыйык идеясы. ✓.....	220
2. "Манастын" дагы бир улуу дөөлөтү ✓.....	222
3. "Манастын" эскертүүсү ✓.....	227
4. Жетектөөчү жогорку идеясыз адам жашай алабы же "Манастын" каармандарынын адеп-ахлагы эмне үчүн бекем?	228
5. Манас баатырдын адеп-ахлагы.....	232
6. Кошой дөөнүн насааты.....	239
7. "Манастын" дөөлөттөрү - улуттун тирөөчтөрү.....	241

IX. МЕТОДИКАЛЫК БӨЛҮМ

1. Манас - рух казынабызды кантип өздөштүрөбүз?	244
---	-----

X. АДАБИЯТТАР.....	256
--------------------	-----

Советбек Байгазиев
МАНАСОВЕДЕНИЕ
Учебное пособие

Советбек Байгазиев
МАНАСТААНУУ
окуу куралы

*Редактору: Баячорова Б.Ж.
Техн. редактору: Бозжигитова М.А.
Корректору: Мамбеталиева Н.Ж.
Сүрөт редактору: Имангазиев Р.*

Терүүгө 10.02 2000 берилди Басууга 15.05.2000 кол коюлду. Типографиялык №1 кагаз. Кагаздын форматы 84*108 1/32. Офсеттик ыкма менен басылды. Көлөмү 10 басма табак. Нускасы 500. Келишим баада.

Кыргыз улуттук университетинин информациялык технология борборунда терилип. “Мээрим” фондунун кичи типографиясында көбөйтүлдү. “Учкун” концернинде мукабаланды.

Спонсорлор: Түркия Себат фирмасы
Кыргыз Мамлекеттик Улуттук университет
И.Арабаев атындагы КМПУ